

УДК 332.3:631

JEL Classification: Q15

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002006>

М.В. ГЛАДІЙ, доктор економічних наук, академік НААН
Ю.Я. ЛУЗАН, доктор економічних наук, доцент,
член-кореспондент НААН

Земельна реформа: сучасні проблеми і шляхи вирішення

Мета статті - обґрунтувати необхідність комплексного законодавчого, організаційного і фінансового забезпечення ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, як важливого чинника конкурентного розвитку аграрного сектору України.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано: загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання; монографічні - для опрацювання фахових публікацій із зазначеної проблематики; логічний - для визначення соціально-економічних тенденцій; економіко-математичний, статистичний та порівняльний - для аналітичних розрахунків; системного підходу - для удосконалення державного регулювання ситуаційних змін в аграрному секторі економіки, зокрема в земельних відносинах.

Результати дослідження. Доведено, що удосконалення державної аграрної політики вимагає завершення земельної реформи на ринкових засадах, як її найважливішої складової. Обґрунтовано необхідність забезпечення взаємопов'язаного та комплексного законодавчого закріплення необхідних стимулів і обмежень регулювання земельної власності й обсягів землекористування, створення відповідних умов для забезпечення життєдіяльності сільського населення та розвитку сільських територій, підвищення ролі сільських громад у реалізації аграрної, в тому числі земельної політики держави в інтересах суспільства, селян і місцевих громад.

Елементи наукової новизни. Отримано системне обґрунтування шляхів подальшого розвитку земельної реформи в Україні.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути використані при опрацюванні проєктів законодавчих актів і регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, поглибленні наукових досліджень, використанні в навчальному процесі та у практичній діяльності органів державної влади, самоврядування та суб'єктів аграрного підприємництва. Табл.: 6. Рис.: 1. Бібліогр.: 15.

Ключові слова: ринкові земельні відносини; державна аграрна політика; аграрний сектор економіки; розвиток сільських територій; збереження природної родючості ґрунтів.

Гладій Михайло Васильович - доктор економічних наук, академік НААН, перший віцепрезидент Національної академії аграрних наук України (м. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Лузан Юрій Якович - доктор економічних наук, доцент, член-кореспондент НААН, радник Президії Національної академії аграрних наук України, радник дирекції Інституту продовольчих ресурсів НААН (м. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Постановка проблеми. Враховуючи сьогоднішні та особливо віддалені світові «продовольчі» виклики, Україна як держава, ефективно використовуючи ще не зовсім оцінений величезний дар Природи - унікальні сільськогосподарські земельні ресурси, просто зобов'язана стати безперечним лідером на міжнародному продовольчому ринку. З цієї точки зору, натеper у світі Україну переважно оцінюють як потужну аграрну дер-

жаву, яка має величезний потенціал. Такий обґрунтований шанс у держави суттєво посилюватиметься через виважене завершення земельної реформи, як однієї з базових складових державної аграрної політики. Більше того, завершення земельної реформи - це також, можливо, останній шанс держави зберегти самобутнє українське село, в прямому розумінні зберегти селянство, для якого праця на землі є основою не тільки свого життєзабезпечення, а й виступає одним із важливих чинників продовольчої безпеки України.

© М.В. Гладій, Ю.Я. Лузан, 2020

Затрати праці та витрати інших матеріальних ресурсів у землеробстві можуть і повинні окупатися значно повніше та ефективніше, ніж в інших сферах людської діяльності. Про це яскраво свідчить відоме твердження ще знаменитих вчених-класиків, що з однієї зернини з використанням землеробської праці, сонячної енергії та фотосинтезу виростає до 30-40 зернин, тоді як з одного кілограма заліза не можна виготовити більше кілограма цвяхів [7].

Аналогічні порівняння можна провести і з іншими сферами людської діяльності, де додана вартість не може так «тиражуватись» як у сільському господарстві. Разом із тим в інших галузях економіки додана вартість у багатьох випадках переважно зростає завдяки нееквівалентному обміну товарами і відповідними послугами із сільгосптоваровиробниками при недосконалих правилах державного регулювання економічних відносин [3].

Радянський тезис, який майже 30 років унаслідок Україна, що землі як основний засіб сільськогосподарського виробництва не наділені економічною категорією вартості, призвів до втрати величезного активу, оціненого за міжнародними стандартами, що провокує формування викривленої піраміди національної економіки, спотворює ринкові відносини, веде до подальшої руйнації унікальної сільської поселенської мережі. Блокування розвитку ринкових земельних відносин і далі погіршуватиме умови життєдіяльності сільського населення, а це понад 30% народу України, основою якого переважно була, є і буде землеробська праця, яка все більше втрачатиме свою доцільність віддаляючи його від земельної власності.

Сьогодні земля виступає особливим природним, ще практично не капіталізованим, ресурсом, але вже являє собою визначальний чинник формування доданої вартості в аграрній сфері, використання якої повинно сприяти зростанню економіки держави, розвитку сільських територій та підвищенню добробуту сільських жителів. Тому в жодному разі не можна абстрактно, ні в економічному, ні в соціальному, ні в технологічному, ні в екологічному плані порівнювати землю з іншими засобами виробництва та з іншими товарами на ринку [6].

У розділі «Загальні положення» Конституції України чітко задекларовано, що держава забезпечує захист прав власності та

господарювання, соціальну спрямованість економіки. Це зокрема стосується і земельної власності, експлуатація якої повинна забезпечувати соціальні складові розвитку суспільства, і не в останню чергу сільського соціуму.

Основний Закон України також визначив, що земля повинна перебувати під особливою охороною держави. Тобто цілком зрозуміло, що і правила володіння, користування та розпорядження нею теж повинні мати особливий характер, враховувати інтереси суспільства, селян і територіальних громад.

Процеси децентралізації системи державного управління в Україні вимагають посилення уваги територіальних громад до питань раціонального використання природних ресурсів, зокрема землі. Проте без реального розширення для них владних повноважень та фінансово-економічних спроможностей такі процеси більше всього не призведуть до очікуваних результатів [11].

Земельні відносини, земельні трансакції, безперечно, повинні знаходитися під особливим контролем територіальних громад, для безумовного дотримання визначених державою правил ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Підтримка різними механізмами державою та місцевим самоврядуванням власників земель - насамперед фермерів-підприємців-аграрників, сімейних фермерських господарств, інших дрібних виробників, які налаштовані й найбільшою мірою спроможні до самоорганізації на умовах кооперування та з використанням інших легалізованих інструментів, повинна стати перспективним напрямом державної аграрної політики, що найбільше співвідноситься з європейськими традиціями самоврядування та сільського розвитку.

Сьогодні селяни, передусім майже 7 млн власників земельних паїв, все більше усвідомлюють необхідність запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення, при цьому розуміючи й велику загрозу - ймовірність прийняття необґрунтованих, несправедливих, нелогічних, лобістських законодавчих рішень, які не враховуватимуть їхні інтереси, призведуть до втрати можливостей на постійній основі збільшувати особисті доходи та розвиток сільських територій.

Сьогодні у суспільстві категорично вже не стоїть питання бути чи не бути ринку земель сільськогосподарського призначення, а стоїть питання яким повинен бути цей специфічний ринок, які будуть механізми його регулювання, як максимально ефективно й раціонально використати природні можливості українських чорноземів, як безцінного національного багатства та важливого активу соціально-економічного розвитку країни.

Мабуть, це основні засади, на яких логічно повинен був би базуватися розвиток ринкових земельних відносин, здійснення заходів регулювання аграрної економіки та сільського розвитку. Поки що це ще не повністю знаходить адекватного підкріплення у вітчизняному законодавстві, що зобов'язує науку до пошуку обґрунтованих пропозицій для органів державної влади - як примножити аграрну економіку, вирішити проблеми сільського населення та розвитку сільських територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значним є внесок у дослідження розвитку земельних відносин таких відомих вітчизняних вчених, як В.М. Жук [6, 10, 12], Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська [2, 5], В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров [13], Л.Я. Новаковський [14], М.Д. Руденко, П.Т. Саблук [1, 3, 4], А.М. Третяк, Г.І. Шарій [8], О.М. Шпичак [15] та ін.

Ними було обґрунтовано доцільність відкриття цього специфічного ринку, необхідність комплексного законодавчого, організаційного та фінансового забезпечення розвитку земельної реформи, врахування необхідності використання перевірених кращими світовими практиками ринкових механізмів регулювання земельних відносин для вирішення проблем соціально-економічного розвитку сільських територій, підвищення рівня продовольчої безпеки держави, збереження природної родючості ґрунтів тощо. Напрацювання вітчизняних вчених, використання кращого світового досвіду дають можливість формувати необхідне законодавство, яке забезпечуватиме ефективний розвиток аграрної сфери.

Проте розвиток земельної реформи невиправдано затягнувся в Україні, що вимагає додаткових обґрунтувань та напрацювання механізмів запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Мета статті - обґрунтувати необхідність комплексного законодавчого, організаційно-

го і фінансового забезпечення ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, як важливого чинника конкурентного розвитку аграрного сектору України.

Виклад основних результатів дослідження. Сьогодні в Україні все ще продовжуються дискусії про відкриття ринку земельних ділянок, як держава повинна регулювати ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення? З цього приводу є дуже багато законодавчих ініціатив, залучаються до цієї роботи громадські організації, науковці, підприємці, іноземні експерти, вивчається зарубіжний досвід. Але ще й до цього часу не досягнуто переважного бачення в суспільстві - яким повинен бути ринок земельних ділянок в Україні, досвід яких країн найбільш прийнятний, враховуючи сучасний стан вітчизняного сільського господарства та українського села.

Україна здійснює відповідні заходи щодо інтеграції до світової продовольчої системи. Намагається стати членом Європейського Союзу, де відпрацьовані спеціальні регламенти діяльності в аграрній сфері. Головними принципами Єдиної європейської аграрної політики виступають: дотримання правил з охорони довкілля, екологія, застосування ринкових принципів регулювання аграрного ринку, соціальна спрямованість сільського розвитку, безпечність і якість продуктів харчування, передача знань і новацій.

На сьогодні діє угода про Євроасоціацію України, яка повинна спонукати державу до уніфікації відповідних інституцій, враховувати зазначені принципи при формуванні законодавства, як інструментів реалізації державної політики. Тому доцільно було б насамперед узагальнити і використовувати кращий європейський досвід, у тому числі державної політики з питань регулювання земельних відносин. Безумовно, що народи різні за своїм історичним корінням, менталітетом, духовністю, що визначає певну специфіку і в земельних відносинах. Але існує багато об'єктивних закономірностей, які Україна, безумовно, повинна врахувати. Цілком зрозуміло, що при цьому пріоритет становлять національні інтереси, задоволення різних соціально-економічних потреб населення.

Земельні відносини, питання володіння, користування і розпорядження землями в Україні з давніх часів залишалися особли-

вим соціально-економічним сегментом суспільного життя. Він визначається перш за все наступними об'єктивними особливостями землі як базового аграрного ресурсу:

- ... земля обмежена в своїх розмірах;
- ... земля є продуктом природи;
- ... земля розвивається за законами природи;
- ... земля не може бути заново створена;
- ... земля не є продуктом праці;
- ... земля не може переміщатися;
- ... земля не може бути замінена іншими засобами виробництва;
- ... земля потребує особливих заходів власників і користувачів у питаннях відтворення її природної родючості, організації раціонального землекористування;
- ... інші особливості.

Історично власність на землю в Україні була надзвичайно чутливим фактором, передусім для сільських жителів, де землеробська праця завжди була домінуючою серед інших сфер селянської діяльності. Тут земля виступає не тільки основним засобом виробництва, а й виконує важливу соціальну функцію, зокрема трудової зайнятості й відпочинку, отримання доходів та інших різних благ від природи. Праця на землі прив'язувала селян до територій, створювала передумови для формування специфічної національної сільської поселенської мережі. Можна стверджувати, що у XV - XVI ст. козацькі хутори уже тоді являли собою прообраз майбутніх фермерських господарств, які набули переважного поширення, як основна форма організації сільськогосподарської діяльності у світі.

Свою особливу специфіку мали земельні реформи, які проводилися практично в усіх країнах світу, де безумовно ключовим елементом виокремлювалося питання власності, яка переважно була еволюційно врегульована. Це також стосується й Російської імперії, частиною якої понад 350 років була Україна. Так звана столипінська земельна реформа була підтримана селянами, оскільки підкріплювалася фінансовими ресурсами, шляхом створення земельних банків, основним завданням яких було надання селянам довгострокових пільгових (можна вважати іпотечних) кредитів до 50 років для купівлі земель та створення сприятливих умов для організації власної сільськогосподарської діяльності. Враховуючи такі пер-

спективи багато українських селян поїхали навіть до Сибіру за земельними наділами та стали там активними осередками землеробської діяльності.

Влада більшовиків в Україні теж була забезпечена переважно завдяки лозунгу «земля селянам», який так і залишився майже століття не виконаною обіцянкою.

Україна за роки незалежності здійснює ринкові реформи, які в аграрному секторі економіки вже забезпечують певні позитивні результати - усе більше пробуджується приватний інтерес, створюються і трансформуються сучасні підприємницькі господарські структури, зростають обсяги виробництва, підвищується рівень продовольчої безпеки, суттєво активізується експортна діяльність.

Але разом із тим, в основному через не послідовну і несистемну аграрну політику, останнім часом почали прогресувати негативні тенденції, які блокують сільський розвиток, викривляють ринкові відносини, стримують вільну конкуренцію, поширюються монопольні прояви, відбувається поглинання великими корпораціями дрібних виробників, високий рівень тіньових відносин та інші, що за останні роки призвело до суттєвого зниження рентабельності в сільському господарстві, обмежують можливості відтворення виробництва, знижується рівень споживання більшості видів продуктів харчування населенням України, нераціонально змінюється структура виробництва, переважно формується експорт-орієнтована аграрна економіка, відтермінується та переноситься на невизначений строк вирішення проблем внутрішнього продовольчого ринку тощо.

Крім того, нерегульовано і невиправдано втрачаються потенційні можливості вітчизняного сільського господарства. Насамперед через катастрофічне зменшення кількості найманих працівників (робочих місць), прогресування трудової міграції сільського населення, простежується зниження природної родючості ґрунтів, зменшення обсягів меліорованих земель, площ плодових і ягідних насаджень та поголів'я сільськогосподарських тварин (табл. 1). У майбутньому відновлення таких і інших втрачених ресурсів від держави потребуватиме значних додаткових фінансових та інших витрат, а деякі ресурси будуть вважатися безнадійно втраченими.

1. Зміни окремих показників сучасного соціально-економічного стану аграрної сфери України за 1990, 2000, 2018 роки

№ з/п	Показник	Од. виміру	Рік			2018 р., % до:	
			1990	2000	2018	1990 р.	2000 р.
1	Усього населення в Україні	млн осіб	52,7	49,0	42,0	79,6	85,7
2	Усього сільського населення	млн осіб	16,9	15,8	13,0	76,9	82,3
	Із них до всього населення України	%	32,7	32,2	31,0	94,8	96,3
	Із них у віці 16-59 років	млн осіб	8,3	8,1	7,6	91,6	93,8
3	Наявність робочих місць (наймані працівники)	тис. осіб	4881,0	2475,0	476,0	9,8	19,2
	Із них до сільського населення у віці 16-59 років	%	58,8	30,6	6,3	10,7	20,6
4	Виробництво продукції сільського господарства у постійних цінах 2010 р.	млрд грн	271,9	151,0	269,4	99,1	178,4
5	Питома вага у виробництві валової продукції сільського господарства:						
	сільгосп підприємства	%	70,6	35,4	58,8	83,3	166,1
	господарства населення	%	29,4	64,6	41,2	140,1	63,8
6	Площі зрошуваних земель	тис. га	2598,0	2402,0	411,5	15,8	17,1
7	Площі плодових і ягідних насаджень	тис. га	680,0	378	200	29,4	52,9
8	Кількість фермерських господарств	од.	82	38428	30441	37123,2	79,2
9	Поголів'я тварин і птиці:						
	ВРХ	тис. гол.	24623,4	9423,7	3332,9	13,5	35,4
	у т.ч. корови	тис. гол.	8378,2	4958,3	1919,4	22,9	38,7
	свині	тис. гол.	19426,9	7652,3	6025,3	31,0	78,7
	вівці і кози	тис. гол.	8418,7	1875	1268,6	15,1	67,7
	птиця	млн гол.	246,1	123,7	211,7	86,0	171,1

Джерело: Сформовано авторами на основі даних Державної служби статистики України.

Монополії, які останнім часом все більше пронизують аграрну сферу України - це найнебезпечніше антиринкове явище. У розвинених країнах воно блокується, або «лікується» державою різними обмеженнями та іншими ринковими механізмами, стимулюванням і захистом інтересів дрібних виробників.

Використання кращого світового досвіду в питаннях ринкового обігу земель, встановлення раціональних обсягів земельної власності і землекористування повинно сприяти обмеженню монопольної діяльності в сільському господарстві.

Голова представництва ЄС в Україні Матті Маасікас заявив, що ЄС підтримує цілі відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення. Проте зауважив, що існує десятки деталей, які необхідно правильно впровадити. Зокрема, надання переваги малим фермерам, тим людям, які живуть на землі та обробляють цю землю, встановлен-

ня відповідних застережень підтримки фермерів, приведення в порядок Держгеокадастру України, деталізувати правову визначеність купівлі-продажу земельних ділянок тощо.

На фінальному етапі запровадження ринку ділянок земель сільськогосподарського призначення, при підготовці проєктів відповідних земельних законів, знову часто використовуються «більшовицькі лозунги» ніби щодо захисту інтересів селян. Разом із тим простежується лобювання прийняття необґрунтованих норм з концентрацією земель в одного власника, раніше близько 200 тис. га, сьогодні - до 10 тис. га. Такі норми, у випадку їх прийняття, не використовуються в жодній країні Європейського Союзу (тут, як правило, практикується обмеження концентрації земель в одного власника від 50 до 500 га). Більше того, такі норми запропонованих обмежень земельної власності сприятимуть законодавчому утвер-

дженню монополій у сільському господарстві, а не вирішенню соціально-економічних та інших проблем на селі. Варто зазначити, що значна частина уже створених об'єднаних територіальних громад в Україні розташовується на територіях із меншими від запропонованих обмежень земель сільськогосподарського призначення в одного власника, що може призвести до непередбачуваних соціально-економічних наслідків.

Дискусійними є норми надання переважного права орендарям для купівлі земель (як правило - юридичним особам) та взагалі відсутності законодавчих обмежень обсягів оренди земель.

У країнах Європейського Союзу функціонує домінуюча фермерська форма господарювання. Майже 90% фермерських господарств працюють на землях, що не перевищують обсяги 100 га.

Зауважимо, що при цьому в країнах Європейського Союзу спостерігаються значно вищі показники врожайності, ніж у великих аграрних корпораціях в Україні. Тобто проблема ефективного використання земель, мабуть, криється не в обсягах їх концентрації, а у правилах, у капіталізації земельних ресурсів, у власності, у знаннях, у виконавцях, охороні земель, збереженні родючості ґрунтів, у селекції, технологіях, у матеріально-технічних та фінансових ресурсах.

Питання ринку земель надзвичайно багатопланове, тому вимагає системного інституціонального забезпечення, а не тільки спрощеного врегулювання процедури купівлі-продажу земельних ділянок.

На сьогодні в Україні уже проживає значна кількість населення з подвійним громадянством (Закарпатська область, території Донбасу, АР Крим та ін.), існують законодавчі пропозиції щодо надання права отримання подвійного громадянства етнічними українцями, які проживають в інших країнах. Тому викликають великі сумніви у доцільності проведення запропонованого референдуму з питань надання чи ненадання права іноземцям бути власниками українських земель. Можливо тут доцільно було б застосувати спеціальне податкове регулювання чи інші види обмежень.

Обмеження концентрації земель в одного власника, з урахуванням оренди надзвичайно важливе з точки зору необхідності створення додаткових робочих місць у сільській місцевості (у деяких країнах ЄС тільки кіль-

кість фермерів становить 1,5 млн і більше), встановлення і дотримання вимог для здійснення диверсифікації виробництва, зональної переорієнтації виробництва та переробки сировини, забезпечення потреб внутрішнього ринку, насамперед дефіцитною плодоовочевою продукцією, продуктами тваринного походження, рибою та деякими іншими, що на сьогодні уже стало не цікавим для великих аграрних компаній.

Слід також врахувати, що організація ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення безпосередньо пов'язана із соціально-економічним розвитком українського села, де проживають 13 млн осіб, та розвитком сільських територій. Відсутність умов працевлаштування уже сьогодні спонукає селян до трудової міграції в інші країни, до поширення цілого ряду інших негативів сільського життя. Тому відірвано приймати законодавство щодо регулювання земельних відносин від вирішення інших взаємопов'язаних проблем внесе ще більший деструктив розвитку аграрної сфери [10].

З цього приводу особливої розмови вимагає врегулювання проблем, пов'язаних з орендою земель. Опитування селян - орендодавців та інші дослідження показують, що тут криється багато небезпек, пов'язаних з орендою земель [5]. Для цього постала необхідність суцільної інвентаризації договорів оренди земельних паїв на предмет врахування інтересів селян-орендодавців у питаннях обсягів оренди землі, орендної плати, відповідальності за збереження родючості ґрунтів, збереження довкілля, екології, строків і умов розірвання договірних відносин, визначення виключного права орендарів на купівлю орендованих земель тощо. Прогнозовано, що значна кількість таких договорів оренди після інвентаризації, з урахуванням правових та інших оцінок, буде визнана нікчемними. Така ситуація потребує також обов'язкового застосування нових стандартизованих вимог договірних земельних відносин.

Іншою специфічною проблемою для України, як найбільшій державі у Європі за наявністю земель сільськогосподарського призначення, є суттєві відмінності в якості й видах ґрунтів, відсутність системи та упорядкованості землевпорядкування. В їх структурі наявні землі не тільки у 50-кілометровій зоні від кордону, а й землі,

які вимагають механізмів спеціального державного регулювання. Серед них: землі, забруднені радіонуклідами внаслідок Чорнобильської катастрофи; землі природно-заповідного фонду; землі державної власності; землі наукових установ і освітніх закладів; землі гідроакумуючих систем, зрошувані та осушені; землі під багаторічними та плодовими насадженнями; частково землі, які в Державному кадастрі віднесені до земель сільськогосподарського призначення, але фактично вже непридатні для ведення сільського господарства (заліснені, заболочені чи інші маргінальні землі).

До такої категорії інформації також слід віднести й моніторинг агрохімічного складу ґрунтів регіональними агрохімічними лабораторіями, які практично на сьогодні не виконують в повному обсязі визначені законодавством завдання [8].

В умовах ринкового обігу вся інформація з описом земель повинна бути занесена і постійно оновлюватись у Державному земельному кадастрі. Це забезпечить об'єктивність ринкових оцінок вартості всіх категорій земель сільськогосподарського призначення, буде запобіжником від зловживань та інших негативних явищ. Земельні ділянки, які стануть об'єктом купівлі-продажу, це особливий товар, це не мішок зерна чи картоплі, їх не можна порівнювати з усіма іншими товарами. Виходячи з того, що земля визначена основним Законом України як важлива складова національного багатства, всі трансакції з нею не можуть бути предметом вільного обігу, а повинні

здійснюватися з урахуванням всіх особливостей в максимально прозорому режимі й знаходитися під постійним та особливим контролем, у першу чергу органами місцевого самоврядування та іншими громадськими організаціями [11].

З цього приводу важливою проблемою з урахуванням необхідності збереження природної родючості ґрунтів також залишається законодавче посилення контролю і відповідальності за дотримання технологій вирощування сільськогосподарських культур [8]. Насамперед це стосується безумовного дотримання правил (стандартів) технологій, особливо в питаннях внесення пестицидів і мінеральних добрив, використання генно-модифікованого насіння, постійного агрохімічного контролю щодо концентрації їх залишкової кількості у ґрунті, які негативно впливають на безпечність і якість продуктів харчування. Сьогодні виходячи з даних державної статистики в питаннях змін формування структури собівартості за останні роки можна зрозуміти, чому не знаходиться місця не тільки для підвищення рівня заробітної плати найманим працівникам, а й чому відбувається майже повне згортання заходів для підвищення родючості ґрунтів, внесення органічних добрив, як важливого стабілізатора органічної складової ґрунтів, допускається суцільне непропорційне внесення мінеральних добрив, а гіпсування і вапнування ґрунтів, використання торфу та інших природних поліпшувачів стали швидше виключенням, чим правилом (табл. 2).

2. Внесення добрив під сільськогосподарські культури сільгосппідприємствами України в 1990, 2018 роках

№ п/п	Показник	Од. виміру	Рік		2018 р. до 1990 р., %
			1990	2018	
1	Внесено всього мінеральних добрив (у поживних речовинах) під всі посіви з розрахунку на 1 га у т.ч.:	кг	141	121	85,8
	азотних	кг	59	79	133,9
	калійних	кг	39	19	48,7
	фосфорних	кг	43	6	14,0
2	Внесено органічних добрив під всі посіви з розрахунку на 1 га	тонн	8,6	0,6	7,0

Джерело: Сформовано авторами на основі даних Державної служби статистики України.

Без зміни державних механізмів регулювання і формування структури собівартості сільськогосподарської продукції та суттєвого збільшення рівня рентабельності сільсь-

когосподарської діяльності не залишає можливості сільгоспвиробникам на даний час і в майбутньому вирішувати зазначені та інші проблеми [3]. Це насамперед стосується

державного антимонопольного регулювання вартості енергоносіїв, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, вартості сторонніх послуг та інших складових собівартості, а також суттєвого обмеження податкового навантаження. Більше того, якщо не буде відповідного удосконалення державної бюджет-

ної підтримки з використанням досвіду ЄС, створення сприятливих умов для розвитку кредитування та інвестування сільгоспвиробників заходи з охорони земель та підвищення якості ґрунтів і надалі виглядатимуть проблематично (табл. 3).

3. Зміна структури витрат на виробництво продукції сільського господарства у 2018 р. порівняно з 1990 р., %

№ п/п	Найменування витрат	Структура витрат, %, до:		2018 р. до 1990 р., +, -
		1990 р.	2018 р.	
1	Прямі витрати на оплату праці	33,6	5,7	-27,9
2	Прямі матеріальні витрати	49,4	56,0	6,6
3	Інші витрати (амортизація, орендна плата, загальнопромислові, послуги сторонніх організацій, відрахування на соц. виплати тощо)	17,0	38,3	21,3
4	Рівень рентабельності всієї діяльності (до оподаткування)	37,3	13,0	-24,3

Джерело: Сформовано авторами на основі даних Державної служби статистики України.

Особливо важливою проблемою також залишається перенасичення структури посівів інтенсивними сільськогосподарськими культурами, а правильніше - майже повне

ігнорування сівозмін, як важливого агротехнічного заходу збереження якості ґрунтів та культури землеробства (табл. 4).

4. Динаміка збільшення посівних площ під основними інтенсивними сільськогосподарськими культурами в Україні, тис. га

№ п/п	Культура	Рік				2018 р., до 1990 р., %
		1990	2000	2015	2018	
1	Соняшник	1626,3	2841,6	5166,2	6117	376,1
2	Кукурудза на зерно	1223,1	1278,8	4083,5	4580	374,5
3	Цукрові буряки (фабричні)	1605,4	747	237	276	17,2
4	Ріпак	89,6	156,7	671,1	1042	1162,9
5	Соя	87,8	60,6	2135,6	1716	1954,4

Джерело: Сформовано авторами на основі даних Державної служби статистики України.

За роки незалежності посівні площі соняшнику зросли у 3,8 раза, кукурудзи на зерно - 3,7, ріпаку - 11,6, сої - 20,0 раза, що в образному виразі вже перейшло «червону лінію», а збільшення валових зборів таких культур відбувається, як правило, за рахунок зниження природної родючості ґрунтів. Більше того, якраз така продукція сьогодні виступає основою експорту аграрної продукції. Тобто отримуємо тільки запитання - на кого працює втрата родючості ґрунтів та де тут закладені національні інтереси? Крім того, ігнорування вимог зональної спеціалізації, відсутність контролю за станом використання природних пасовищ і сінокосів, заходів з локалізації розширення площ, пошкоджених солончаками, водною й вітровою ерозією та інших негативних наслідків, породжених через шкідливу антропогенну діяльність, та інші, зменшують не тільки обся-

ги земельних ресурсів сільськогосподарського призначення, а й природну родючість ґрунтів.

Катастрофічне скорочення поголів'я сільськогосподарських тварин, поряд із зазначеними негативними тенденціями у землеробстві взагалі порушують класичну систему ведення сільського господарства. Порівняльні показники щільності поголів'я на 100 га сільськогосподарських угідь за даними Євростату і Державної служби статистики України станом на 1 жовтня 2019 р. відповідно становлять у середньому по країнах ЄС і України: великої рогатої худоби - 50,43 і 8,04 голів, у тому числі молочних корів - 13,45 і 4,63 голів, свиней - 85 і 14,53 голів, що вказує на значні диспропорції між галузями рослинництва і тваринництва. В Україні на 1 січня 2020 р. порівняно з 1990 р. поголів'я великої рогатої худоби скоротилося

на 87,2%, свиней - на 70,5% (табл. 5). Через це у структурі посівів площі кормових культур зменшилися від 37% до 6,4%, тоді як світові й європейські тенденції наближаються до 40-50%. Така ситуація практично унеможлиблює використання сівозмін, розши-

рення площ бобових і деяких інших кормових культур які найбільшою мірою сприяють збереженню родючості ґрунтів. Крім того, такі тенденції порушують територіальний поділ праці, призводять до витрати робочих місць та інших негативних наслідків.

5. Наявність поголів'я сільськогосподарських тварин в Україні станом на кінець року по всіх категоріях господарств (1940, 1945, 1990, 2000, 2019 роки), тис. грн

№ п/п	Види тварин і птиці	Рік					2019 р., % до:	
		1940	1945	1990	2000	2019	1940 р.	1990 р.
1	Велика рогата худоба	10996,1	8275,3	24623,4	9423,7	3143,8	28,6	12,8
	у т.ч. корови	5964,5	4312,2	8378,2	4958,3	1893	31,7	22,6
2	Свині	9185,8	2288,6	19426,9	7652,3	5731,1	62,4	29,5
3	Вівці і кози	7325,1	3398,8	8418,7	1875	1209	16,5	14,4

Джерело: Сформовано авторами на основі даних Державної служби статистики України.

Свої особливості щодо ринку земель вносять проїзні польові дороги, газопроводи, лінії електропередач та інші комунікації, проблеми водовідведення, наявність плодівих багаторічних насаджень, лісосмуг, функціонування меліоративних і протипаводкових систем, перспективної потреби в будівництві тваринницьких комплексів, переробних підприємств, технічних і логістичних центрів, планування розширення територій міст і населених пунктів, розвиток іншої інфраструктури тощо.

Загалом це масові проблеми, які вимагають систематизації та термінового упорядкування через запровадження нових ефективних механізмів державного регулювання [3].

Ринок землі - це набагато ширша сфера суспільно-економічних відносин, ніж ринки інших товарів і послуг.

Адже земля виступає не тільки специфічним товаром, а й одночасно являє собою виключний, нічим не замінний засіб виробництва продуктів харчування, а недопущення виснаження органічного шару ґрунту (гумусу) як еквівалента оцінки ресурсу земель сільськогосподарського призначення слугує гарантією продовольчої безпеки для нинішнього і наступних поколінь.

У резолюції Генеральної асамблеї ООН про сталий розвиток до 2030 р. світова співдружність виклала своє усвідомлення в одному з основних принципів, який полягає в охороні земель, збереженні природної родючості ґрунтів, раціональному веденні сільського господарства.

Такі особливі цілі також закладено у відповідному Указі Президента України

№ 722/2019 від 30 вересня 2019 р. як орієнтира для врахування при розробці проєктів нормативно-правових актів з метою забезпечення збалансованості економічного, соціального та екологічного вимірів сталого розвитку України до 2030 р.

Складається враження, що в державі забули, що є ще понад 5 млн га земель особистих селянських господарств, землі колективного садівництва і городництва більше 500 тис. га та інші категорії земель, значна частина яких втратила свого власника і на сьогодні взагалі не використовуються. Така ситуація теж вимагає удосконалення ринкового регулювання їх обігу, проведення суцільної інвентаризації, здійснення інших заходів для забезпечення їх ефективного використання.

Усі ці фактори тією чи іншою мірою впливатимуть на ринковий обіг земель, на оцінку їх вартості та забезпечення процесів капіталізації земельних ресурсів. Через відсутність механізмів регулювання всього комплексу проблемних питань ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення завтра це стане черговою причиною поширення хаосу в земельних відносинах, чого держава зобов'язана не допустити.

Особливою проблемою слід виокремити те, що на даний час простежується ігнорування визначення обґрунтованих методик фінансових оцінок ресурсу землі, як надзвичайно важливого активу. Багатьма експертами українські землі сільськогосподарського призначення на сьогодні оцінюються в межах 50-60 млрд дол. США. Разом із тим дослідження науковців свідчать, що сьогодні лише близько трьох відсотків земель

сільськогосподарського призначення оцінені та поставлені на баланс підприємств, а це лише 150 млн дол. США з офіційної звітності господарюючих суб'єктів недержавної форми власності [12]. Всі інші землі - це втрачений актив. Крім того, оціночна вартість землі взагалі не представлена в державній статистиці. Все це вказує на відсутність цілісної державної політики у сфері земельних відносин, наслідком чого є зловживання та розвиток тіньового ринку.

На думку вчених, вимагає професійного обґрунтування законодавча пропозиція

встановлення обмеження мінімальної ціни 1 га земель не нижче їх середньої нормативної вартості. Аналіз визначених відповідними державними органами нормативних оцінок вартості 1 га земель сільськогосподарського призначення в національній валюті та в перерахунку по курсу валют у доларах США вказує на штучне зменшення реальної оціночної вартості українських земель практично у 2 рази порівняно із 2005 р. при одночасному збільшенні випуску продукції сільського господарства в іноземній валюті в 1,8 рази (табл. 6).

6. Динаміка росту випуску продукції сільського господарства та нормативної вартості земель сільськогосподарського призначення

№ п/п	Показник	Рік				2019 р. до 2005 р., %
		2005	2010	2015	2019	
1	Випуск продукції сільського господарства у фактичних цінах, млрд грн	92,5	189,4	544,6	847,6*	916,3
2	Оцінка випуску продукції сільського господарства у перерахунку на млрд дол. США	18,06	23,88	24,91	31,97	177,0
3	Середня нормативно-грошова оцінка 1 га с.-г. угідь (рілля) в Україні, грн	9372,44	11754,78	30927,77	27499,72	293,4
4	Середня нормативна грошова оцінка 1 га с.-г. угідь (рілля) в Україні, дол. США	1830	1482,32	1414,81	1037,33	56,7
5	Середній курс гривні до 1 дол. США	5,12	7,93	21,86	26,51	517,8

* Дані 2018 року.

Джерело: Сформовано авторами на основі даних Державної служби статистики України та Національного банку України.

Сьогодні, мабуть, неможливо знайти обґрунтування таких оцінок, пояснити суспільству, селянам причини зниження нормативної вартості українських земель (чорноземів) у твердій іноземній валюті за останні роки, та й ще перед початком відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення. Як у таких умовах можна зрозуміти законодавчу ініціативу встановити запобіжник через необґрунтоване визначення мінімальної ціни на 1 га земель не нижче нормативної вартості, тобто 1037 дол. США, коли ця ж земля вже оцінювалася у 1830 дол. США, при таких високих темпах росту випуску продукції. Більше того, не може бути в одній державі наявності таких перекосів, коли в засобах масової інформації представники Мінекономіки прогнозують стартову ціну за 1 га - 1 тис. дол США, аграрний комітет Верховної Ради України 1,5-1,7 тис. дол. США, а Міністерство фінансів України - 2,5 тис. дол. США.

Видається цілком логічним, що середня нормативна вартість земель сільськогосподарського призначення повинна змінюватись адекватно із темпами нарощування випуску сільськогосподарської продукції, яка прямо залежить від рівня ефективності використання земельних актів. Це б об'єктивно визначило мінімальну ціну земельних ресурсів, як індикатора їх капіталізації.

Можна класифікувати подібне непрофесійними оцінками, чи ще якось, проте це насторожує - як при таких суперечливих вартісних оцінках сільськогосподарських земель основними державними інституціями запроваджувати цей архіважливий для держави ринок?

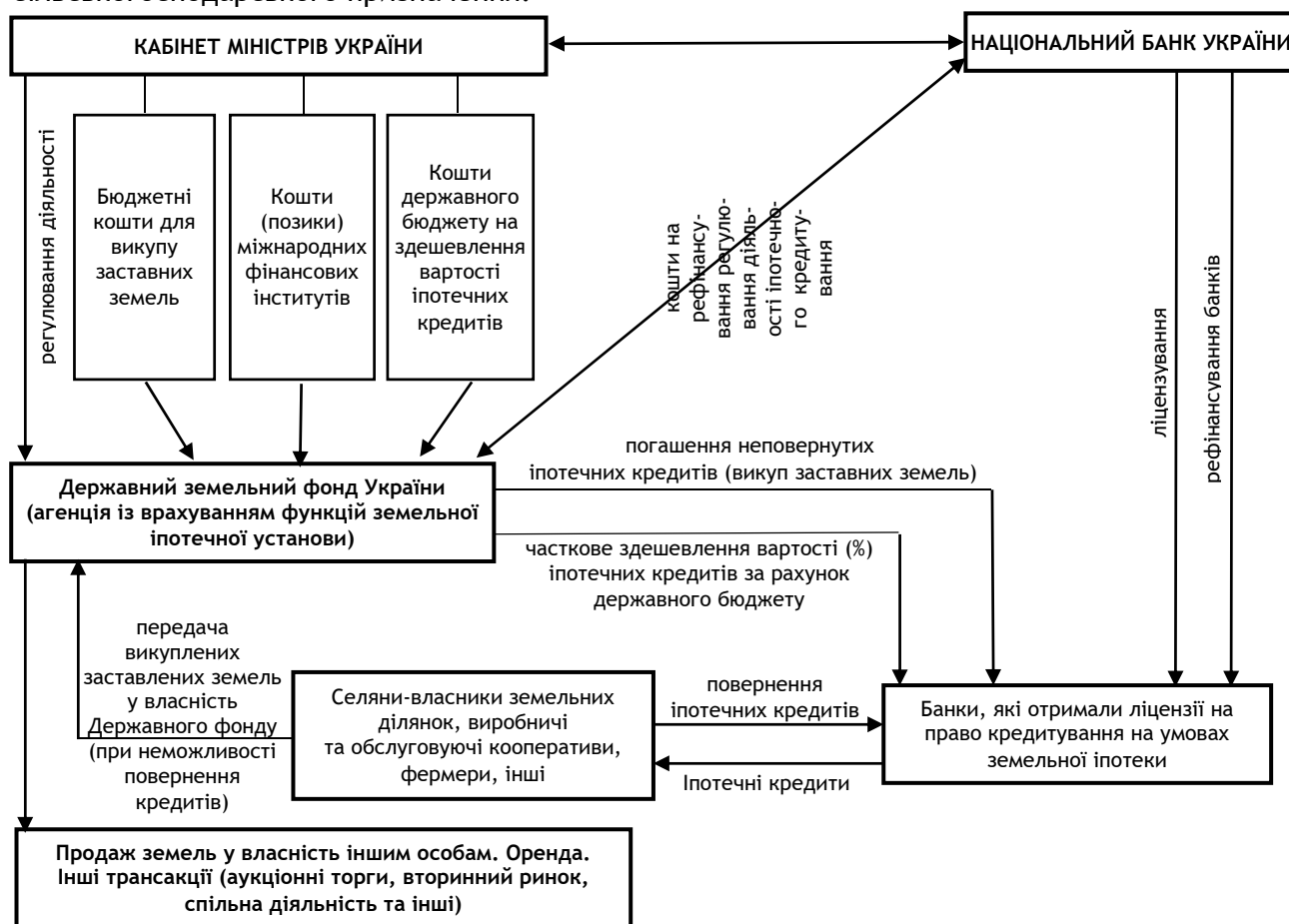
Тобто, звідси, внаслідок відсутності обґрунтованих методик на сьогодні макроекономічні показники держави не відображають об'єктивної економічної цінності земель сільськогосподарського призначення, що оцінені за вітчизняними методиками.

Продовження ігнорування державою об'єктивної ринкової оцінки вартості активу земель сільськогосподарського призначення як у балансах виробників аграрної продукції, так і макроекономічних показниках держави і надалі суттєво зменшуватиме оцінки конкурентних переваг суб'єктів вітчизняного аграрного сектору як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Відсутність об'єктивних оцінок вартості земель, або принизливо низькі оцінки їх вартості поряд із найнижчими оцінками вартості праці селян, порівняно з іншими сферами національної економіки, в основному і породжує економічні проблеми в аграрній сфері, погіршення і так жалюгідного стану українських сіл та сільських територій.

Запровадження ринку земель, безумовно, має дати можливість виправити такий важливий недолік державної економічної та аграрної політики. Але при цьому варто наголосити, що механізми вартісних оцінок повинні бути визначені для використання до початку відкриття ринку земельних ділянок сільськогосподарського призначення.

Визначальною передумовою розвитку дрібного і середнього підприємництва у сільському господарстві, а також селян-власників земельних ділянок виступає створення сприятливих умов для їх вільного доступу до фінансових ресурсів, перш за все - банківських кредитів. Це дасть можливість найбільш результативно реалізовувати селянами свої права на земельну власність, стати ефективним суб'єктом господарювання [9].

На нашу думку, центральною ланкою земельно-іпотечного кредитування повинно стати створення Державного земельного фонду з виконанням функцій іпотечної установи з метою здійснення публічних операцій з рефінансування банків для потреб іпотечного кредитування, ведення відкритого реєстру іпотечних кредитів та, особливо, організації оперативного викупу в банків заставлених земель, які були надані для гарантій забезпечення виконання кредитів, але з об'єктивних причин не були повернуті кредитору (рис.).

Система кредитування на умовах іпотеки земель сільськогосподарського призначення

Джерело: Розроблено авторами.

У результаті зазначені землі стають державною власністю і надалі використовуватимуться за встановленими загальними правилами розпорядження державною власністю. Запропонована схема передбачає, що держава виділяє кошти з державного бюджету й частково використовує цільові позики міжнародних фінансових організацій для оперативного викупу заставлених земель у банків через неповернення позичальниками іпотечних кредитів. Пропонується забезпечити виділення з державного бюджету Державному земельному фонду необхідних обсягів коштів також для часткового здешевлення вартості іпотечних кредитів орієнтовно до рівня вартості кредитів для фермерів у країнах ЄС.

Таким чином, створюються сприятливі умови для кредитування підприємців, селян-власників земель з метою організації власної підприємницької діяльності, а також для додаткової купівлі земель не більше визначених обсягів. Така система унеможливуватиме нерегульовану купівлю й концентрацію в одного власника земель сільськогосподарського призначення.

Без вирішення проблеми фінансового забезпечення стає цілком зрозумілим, що селяни - власники земельних паїв, безальтернативно в односторонньому порядку будуть лише продавцями земельних ділянок, а фермерство так і не отримає свого розвитку.

Крім того, пропонується здійснити удосконалення законодавства з питань створення мережі кооперативних аграрних банків, підтримки розвитку кредитних спілок, розбудови системи мікрокредитування, що загалом створить специфічну систему кредитування дрібних сільгоспвиробників, включаючи особисті селянські господарства, з урахуванням особливостей їхньої діяльності.

Такі та інші норми, на наш погляд, обов'язково теж повинні стати предметом системного закону з ринкового обігу земель. Тобто не повинно бути так, що сьогодні відкриваємо ринок земель, пізніше визначаємо механізми ціноутворення, а ще колись створимо систему іпотечного кредитування, а потім, можливо, наведемо порядок у Державному земельному кадастрі тощо. Це шлях до подальших зловживань, тінізації земельних транзакцій, чергового введення в оману селян - власників земель.

Висновки. Паювання земель, перетворення колишніх колгоспів і радгоспів у підприємницькі структури ринкового типу, за-

провадження механізмів ринкового регулювання їх діяльності, прийняття у 2001 р. Земельного кодексу, який в прикінцевих положеннях вимагав від Уряду протягом шести наступних місяців створити відповідні правові та інші інституційні передумови для запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення, та інші заходи держави створювали реальні передумови для масового розвитку фермерства, формування ринкових земельних відносин для забезпечення стабільного сільського розвитку на європейських принципах. Штучне стримування відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення та здійснення інших заходів призвели до віртуальної ситуації, коли, з одного боку, прогресує розвиток негативних процесів на аграрному ринку та поглиблення соціальних проблем на селі, тоді як з іншого - проглядається намагання прийняття недостатньо обґрунтованих законопроектів, які не повністю враховують їх вирішення.

Передувати запровадженню ринку земель сільськогосподарського призначення, на думку вчених, повинно: забезпечення достовірності Державного земельного кадастру; вирішення завдань наповнення його необхідною інформацією щодо стану земель; перегляд методик із визначення оцінок нормативної вартості земель як запобіжного механізму захисту інтересів селян; створення системи земельно-іпотечного кредитування, спрямованої на забезпечення можливості купівлі земель та підтримки розвитку дрібного і малого аграрного підприємництва на селі; обґрунтування запобіжників з необґрунтованої концентрації земель у одного власника та користувача; визначення додаткових заходів з охорони земель та збереження природної родючості ґрунтів; обґрунтування механізмів для отримання власності на землю іноземними громадянами тощо. Доцільно також законодавчо визначити відповідні етапи розвитку ринку земель сільськогосподарського призначення та ін.

Прийняття всіх без винятку законодавчих актів, особливо по таких чутливих і складних питаннях, як ринок земель сільськогосподарського призначення, повинно базуватися на принципах, задекларованих у Конституції України. Зокрема: врахування вимог з формування соціальної спрямованості національної економіки; власність не повинна використовуватися на шкоду людині; гарантування права на працю та соціальний за-

хист, забезпечення необхідної охорони земель тощо. Такі законодавчі рішення мають бути вище над бажанням отримувати надприбутки окремими бізнесовими структура-

ми, технічними чи технологічними питаннями, враховувати інтереси суспільства, селян і сільських громадян.

Список бібліографічних посилань

1. Модернізація державної політики розвитку аграрної сфери України: виклики, шляхи вирішення : монографія / Гадзало Я. М., Гладій М. В., Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Київ : Аграрна наука, 2020. 380 с.
2. Лупенко Ю. О., Хоодаківська О. В. Наукові засади запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення : наукова доповідь. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 44 с.
3. Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Аграрна політика та чинники її реалізації. *Економіка АПК*. 2019. № 10. С. 6-17.
4. Розвиток аграрної сфери економіки в умовах децентралізації управління в Україні : монографія / Гадзало Я. М., Гладій М. В., Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Київ : Аграрна наука, 2018. 328 с.
5. Лупенко Ю. О., Хоодаківська О. В. Моделі обігу земель сільськогосподарського призначення: результат анкетних досліджень. *Економіка АПК*. 2017. № 9. С. 5-15.
6. Жук В. М. Обіг земель сільськогосподарського призначення за селозберігаючою моделлю аграрного устрою України : наукова доповідь. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 127 с.
7. Руденко М. Д. Энергия прогресса. Київ : Михайлюта А. А., 2010. 544 с.
8. Шарій Г. І., Тимошевський В. В., Максименко О. А. Охорона ґрунтів: екологічна рента як стимул органічного землеробства. *Економіка АПК*. 2019. № 10. С. 26-33.
9. Лузан Ю. Я., Лузан О. Ю. Капіталізація аграрного сектору України. *Економіка АПК*. 2016. № 3. С. 21-29.
10. Жук В. М. Неформальні інститути селянства у моделюванні реформ та аграрної політики: теорія і практика. *Економіка АПК*. 2017. № 9. С. 5-18.
11. Хвесик М. А., Бистряков І. К., Клиновой Д. В. Природні ресурси у фінансово-економічному забезпеченні розвитку об'єднаної територіальної громади. Київ : ДУ «ІЕПЕР» НААН, 2018. 34 с.
12. Жук В. М., Бездушна Ю. С., Попко Є. Ю. Капіталізація національного багатства України: вартість земель сільськогосподарського призначення : наукова доповідь. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 48 с.
13. Месель-Веселяк В.Я., Федоров М. М. Теоретико-методологічне і нормативно-правове забезпечення трансформації аграрного сектора економіки України до ринкових умов господарювання, науковий супровід та ефективність запровадження. *Економіка АПК*. 2015. № 7. С. 5-24.
14. Новаковський Л. Я. Єдиний цивілізований ринок - прозорий, зрозумілий, регульований ринок землі. *Землепорядний вісник*. 2012. № 1. С. 2-6.
15. Шпичак О. М., Боднар О. В. Проблеми власності та формування ринку землі сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2012. № 12. С. 3-9.

References

1. Hadzalo, Ya.M., Hladii, M.V., Sabluk, P.T., & Luzan, Yu.Ya. (2020). *Modernizatsiia derzhavnoi polityky rozvytku ahrarnoi sfery Ukrainy: vyklyky, shliakhy vyrishennia: monohrafiia* [Modernization of the state policy of development of the agrarian sphere of Ukraine: challenges, ways to solve: monograph]. Kyiv: Ahrarna nauka [In Ukrainian].
2. Lupenko, Yu.O. & Khodakivska, O.V. (2016). *Naukovi zasady zaprovadzhennia rynkovoho obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia: naukova dopovid* [Scientific bases of introduction of market circulation of agricultural lands: scientific report]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
3. Sabluk, P.T. & Luzan, Yu.Ya. (2019). Ahrarna polityka ta chynnyky yii realizatsii [Agricultural policy and factors for its implementation]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 6-17 [In Ukrainian].
4. Hadzalo, Ya.M., Hladii, M.V., Sabluk, P.T., & Luzan, Yu.Ya. (2018). *Rozvytok ahrarnoi sfery ekonomiky v umovakh detsentralizatsii upravlinnia v Ukraini: monohrafiia* [Development of agrarian sphere of economy under conditions of decentralization of management in Ukraine: monograph]. Kyiv: Ahrarna nauka [In Ukrainian].
5. Lupenko, Yu.O. & Khodakivska, O.V. (2017). Modeli obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia: rezultat anketnykh doslidzhen [Models of agricultural land turnover: result of questionnaires]. *Ekonomika APK*, 9, pp. 5-15 [In Ukrainian].
6. Zhuk, V.M. (2017). *Obih zemel silskohospodarskoho pryznachennia za selozberihaiuchoiu modelliu ahrarnoho ustroiu Ukrainy: naukova dopovid* [Turnover of agricultural lands on the model of agricultural structure of Ukraine: scientific report]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
7. Rudenko, M.D. (2010). *Energiia progressa* [Energy of progress]. Kyiv: Mykhailiuta A.A. [In Russian].
8. Sharyi, H.I., Tymoshevskiy, V.V., & Maksymenko, O.A. (2019). Okhorona gruntiv: ekolohichna renta yak stymul orhanichnoho zemlerobstva [Soil protection: environmental rents as an incentive for organic farming]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 26-33 [In Ukrainian].
9. Luzan, Yu.Ya. & Luzan, O.Yu. (2016). Kapitalizatsiia ahrarnoho sektoru Ukrainy [Capitalization of the agrarian sector of Ukraine]. *Ekonomika APK*, 3, pp. 21-29 [In Ukrainian].
10. Zhuk, V.M. (2017). Neformalni instytuty selianstva u modeliuванні reform ta ahrarnoi polityky: teoriia i praktyka [Informal peasant institutions in modelling reform and agrarian policy: theory and practice]. *Ekonomika APK*, 9, pp. 5-18 [In Ukrainian].
11. Khvesyk, M.A., Bystryakov, I.K., & Klynovai, D.V. (2018). *Pryrodni resursy u finansovo-ekonomichnomu zabezpechennia rozvytku ob'iednanoi terytorialnoi hromady* [Natural resources in financial and economic support of development of the united territorial community]. Kyiv: DU "IEPER" NAAN Ukrainy [In Ukrainian].
12. Zhuk, V.M., Bezдушna, Yu.S., & Popko, Ye.Yu. (2019). *Kapitalizatsiia natsionalnoho bahatstva Ukrainy: vartist zemel silskohospodarskoho pryznachennia: naukova dopovid* [Capitalization of the national wealth of Ukraine: value of agricultural land: scientific report]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
13. Mesel-Veseliak, V.Ya. & Fedorov, M.M. (2015). Teoretyko-metodolohichne i normatyvno-pravove zabezpechennia transformatsii ahrarnoho sektora ekonomiky Ukrainy do rynkovykh umov hospodariuvannia, naukovyi suprovit ta efektyvnist zaprovadzhennia [Theoretic-methodological and normative-legal support of transformation of agrarian sector of economy of Ukraine to market conditions of economy, scientific support and efficiency of introduction]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 5-24 [In Ukrainian].
14. Novakovskiy, L.Ya. (2012). Yedynyi tsyvilizovanyi rynek - prozoryi, zrozumilyi, reholovanyi rynek zemli [The only civilized market is a transparent, understandable, regulated land market]. *Zemlevporiadnyi visnyk*, 1, pp. 2-6 [In Ukrainian].
15. Shpychak, O.M. & Bodnar, O.V. (2012). Problemy vlasnosti ta formuvannia rynku zemli silskohospodarskoho pryznachennia [Problems of ownership and formation of agricultural land market]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 3-9 [In Ukrainian].

The purpose of the article is to substantiate the need for comprehensive legislative, organisational and financial support for market circulation of agricultural land as an important factor in the competitive development of the agricultural sector of Ukraine.

Research methods. In the research process the following scientific methods were used: general scientific and special methods of scientific knowledge; monographic (for developing professional publications on the subject); logical (for determining social and economic trends); economic-mathematical, statistical and comparative (for analytical calculations); systematic approach (for improving the state regulation of situational changes in the agrarian sector of the economy, in particular in land relations).

Research results. It has been proved that the improvement of the state agrarian policy requires completion of the land reform on the market basis, as its most important component. The necessity of ensuring the interconnected and comprehensive legislative consolidation of the necessary incentives and restrictions of regulation of land ownership and land use volumes, creation of appropriate conditions for ensuring the vital activity of rural population and rural development, enhancing the role of rural communities in the implementation of agrarian, including land policies of the state society, peasants and local communities.

Elements of scientific novelty. The systematic justification of ways for further development of the land reform in Ukraine was obtained.

Practical significance. Research results can be used in the drafting of legislative acts on the regulation of market circulation of agricultural land, deepening of scientific research, educational process and practical activity of public authorities, self-government and agrarian entities. Tabl.: 6. Figs.: 1. Refs.: 15.

Keywords: market land relations; state agricultural policy; agricultural sector of economy; rural development; preservation of natural soil fertility.

Hladii Mykhailo Vasylovych - doctor of economic sciences, academician of NAAS, first vice-president of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (9, M. Omelianovycha-Pavlenka st., Kyiv)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Luzan Yuriy Yakovych - doctor of economic sciences, associate professor (docent), corresponding member of NAAS, counsellor of the Presidium of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, advisor of the directorate of the Institute of Food Resources of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (9, M. Omelianovycha-Pavlenka st., Kyiv)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Гладий М.В., Лузан Ю.Я. Земельная реформа: современные проблемы и пути решения

Цель статьи - обосновать необходимость комплексного законодательного, организационного и финансового обеспечения рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения, как важного фактора конкурентного развития аграрного сектора Украины.

Методика исследования. В процессе исследования использованы: общенаучные и специальные методы научного познания; монографические - для обработки профессиональных публикаций по данной проблематике; логический - для определения социально-экономических тенденций; экономико-математический, статистический и сравнительный - для аналитических расчетов; системного подхода - для усовершенствования государственного регулирования ситуационных изменений в аграрном секторе экономики, в частности в земельных отношениях.

Результаты исследования. Доказано, что усовершенствование государственной аграрной политики требует завершения земельной реформы на рыночных принципах, как ее важнейшей составляющей. Обоснована необходимость обеспечения взаимосвязанного и комплексного законодательного закрепления необходимых стимулов и ограничений регулирования земельной собственности и объемов землепользования, создания соответствующих условий для обеспечения жизнедеятельности сельского населения и развития сельских территорий, повышения роли сельских общин в реализации аграрной, в том числе земельной политики государства в интересах общества, крестьян и местных общин.

Элементы научной новизны. Получено системное обоснование путей дальнейшего развития земельной реформы в Украине.

Практическая значимость. Результаты исследования могут быть использованы при разработке проектов законодательных актов по регулированию рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения, углублении научных исследований, использовании в учебном процессе и в практической деятельности органов государственной власти, самоуправления и субъектов аграрного предпринимательства. Табл.: 6. Илл.: 1. Библиогр.: 15.

Ключевые слова: рыночные земельные отношения; государственная аграрная политика; аграрный сектор экономики; развитие сельских территорий; сохранение естественного плодородия почв.

Гладий Михаил Васильевич - доктор экономических наук, академик НААН, первый вице-президент Национальной академии аграрных наук Украины (г. Киев, ул. Михаила Омеляновича-Павленко, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Лузан Юрий Яковлевич - доктор экономических наук, доцент, член-корреспондент НААН, советник Президиума Национальной академии аграрных наук Украины, советник дирекции Института продовольственных ресурсов НААН (г. Киев, ул. Михаила Омеляновича-Павленко, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Стаття надійшла до редакції 08.02.2020 р.

Фахове рецензування: 15.02.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Гладий М. В., Лузан Ю. Я. Земельна реформа: сучасні проблеми і шляхи вирішення. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 6 — 19. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002006>

Hladii, M.V. & Luzan, Yu.Ya. (2020). Zemelna reforma: suchasni problemy i shliakhy vyrishennia [Land reform: current problems and solutions]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 6—19. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002006>

О.М. БОРОДИНА, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Убезпечення сільського способу життя: європейська політика, орієнтири для України

Мета статті - здійснити науково-прикладний аналіз сутності європейської політики забезпечення сільської місцевості (*rural proofing policy*) та механізмів її реалізації для привернення уваги в Україні до цієї міждисциплінарної проблеми, суспільного усвідомлення її значення та розробити пропозиції щодо можливостей адаптації європейських підходів до врахування специфіки сільського способу життя в умовах сучасних реформ, зокрема адміністративно-територіального устрою та децентралізації влади.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано загальні й спеціальні методи наукового пізнання: системний підхід і системний аналіз (при визначенні концептуальних засад та сутності європейської політики забезпечення сільської місцевості); історично-логічний метод (при дослідженні становлення і розвитку процесів забезпечення сільської місцевості у діяльності європейських урядових структур); інституціональний аналіз (при дослідженні організаційно-економічного механізму здійснення адаптації національної та галузевої політик до потреб сільського розвитку); аналіз і синтез (при розробці пропозицій щодо запровадження європейських підходів для вітчизняної науки та практики на основі винесених уроків); графічний метод (для відображення етапності процесу перевірки секторальної політики на відповідність умовам сільського життя); монографічний (при оцінюванні результатів адаптації секторальних політик відповідно до потреб сільських громад).

Результати дослідження. Узагальнено науково-прикладні засади становлення та розвитку європейської політики забезпечення сільської місцевості й обґрунтовано основні підходи до запровадження в Україні механізмів збереження принади сільського способу життя, які гарантують врахування сільської специфіки в межах діючої національної та секторальної політик у контексті задоволення потреб та інтересів сільських спільнот і сільського бізнесу в умовах віддаленості послуг від їх споживачів та розпорошеності сільського населення.

Елементи наукової новизни. З урахуванням вітчизняних потреб розкрито концептуальні засади політики забезпечення сільського способу життя, сутність, організаційно-економічні механізми та наслідки її реалізації.

Практична значущість полягає у можливості системного удосконалення державного регулювання процесів сільського розвитку в Україні на основі європейської інноваційної політичної практики збереження сільського способу життя. Рис.: 2. Бібліогр.: 14.

Ключові слова: політика забезпечення сільської місцевості; спільна аграрна політика ЄС; інклюзивний сільський розвиток; політика сільського розвитку; адаптація політики.

Бородіна Олена Миколаївна - доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу економіки і політики аграрних перетворень, Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26)
E-mail: olena.borodina@gmail.com
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9937-5907>

Постановка проблеми. У процесі сучасної адміністративно-територіальної реформи в Україні запроваджуються новий територіальний устрій та нові принципи організації влади. Головна новація полягає в тому, що скасовується районний поділ країни. Замість кількох десятків районів в області створюватиметься 4-6 повітів. Нижча від повіту адміністративна одиниця - об'єднана територіальна громада (скорочено - ОТГ), яка становить собою об'єднання низки сіл,

селищ або міст. Саме на рівень ОТГ, яка має свої органи самоврядування, передаються функції колишніх районних центрів із надання послуг населенню. Таким чином зараз в Україні «громадою» називають частину території держави - адміністративно-територіальну одиницю низового рівня.

Термін «громада» зазвичай вживається не для просторових характеристик, а, швидше, для означення людських спільнот. Громада у контексті сільського розвитку означає спільність людей, яка характеризується трьома ознаками: (i) спільністю проживання на певній території; (ii) наявністю

формальних чи неформальних інституційних утворень, які забезпечують регулярну взаємодію між жителями для реалізації та відстоювання спільних інтересів; (iii) стійкою взаємодією між мешканцями з питань, що стосуються їхніх спільних інтересів. Отже, квінтесенцією поняття «грумада» є компоненти «людська спільнота» та «взаємодія», а не територія, хоча територіальна локалізація зазначених компонентів обов'язкова. Сільська грумада - це жителі одного села, які мають спільні інтереси, що визначаються їх місцем проживання і реалізуються ними відповідно до власних потреб (економічних, соціальних, інституційних, екологічних тощо). Політика убезпечення сільського способу життя опікується саме життєдіяльністю сільських грумад, які входять до складу ОТГ. Для реалізації мети цього дослідження й для запобігання термінологічним непорозумінням тут буде використано термін «сільські спільноти», який за своєю суттю відображає поняття сільська грумада (грумада у цьому контексті - це не об'єднана територіальна грумада як адміністративно-територіальна одиниця)¹.

Розвитком потенціалу сільських спільнот та їх адаптацією до складних процесів перерозподілу ресурсів сільських територій, запобіганням вилученню та визискуванню земельних й інших природних ресурсів великим капіталом, розширенням сфер прикладання праці на селі та засобів існування сільського населення опікується державна політика сільського розвитку. В Україні, на жаль, така політика поки що не сформована.

Натомість у Європейському Союзі політична практика сільського розвитку набула поширення ще у 80-ті роки. Тоді спільна аграрна політика Європейського Союзу (САП ЄС) зазнала кардинальних змін, а саме - зміцнення та посилення заходів, спрямованих на розвиток сільських територій за рахунок скорочення заходів з підтримки ринків і цін на сільськогосподарську продукцію. Цими змінами було закладено основи зміцнення і посилення потенціалу політики сільського розвитку, що означало зростання

фінансової підтримки та вибір її напрямів і цільових інструментів, здатних найбільшою мірою впливати на фермерів і сільські спільноти, які найбільше потребують такої підтримки. Так суттєво усувалися диспропорції і викривлення у розподілі коштів державної підтримки, що були характерними для політики підтримки цін. Поряд із цим запроваджувалися нові інструменти впливу на посилення ролі органів місцевого самоврядування як учасників державної політики, оскільки заходи сільського розвитку набагато ближчі до потреб і активної ролі місцевих органів влади, ніж політика регулювання ринків, яка в усіх країнах-членах ЄС здійснюється центральними адміністративно-бюрократичними органами.

Перехід до політики сільського розвитку став не тільки одним із ключових моментів змін у європейській аграрній політиці, а й одним із найбільш суперечливих і конфліктних заходів реформи САП ЄС. Наразі політика сільського розвитку продовжує залишатися найбільш актуальною темою в дебатах з прийняття бюджету ЄС та при регулюванні державної політики в Європі у цілому. Як правило, у ході чергових дебатів щодо формування бюджету нового програмного періоду найбільш впливові його учасники стверджують, що нібито хочуть посилити потенціал політики сільського розвитку. Проте в реальності ці заяви залишаються для основних дійових осіб лише декларуванням загальних принципів, а практична реалізація заходів політики сільського розвитку є неадекватною. Разом із тим, хоча ця політика зустрічає багато критики, вона все ж поступово поширюється, в тому числі й у формі різних нових підходів [14].

В останні два десятиріччя у ЄС спостерігається суттєве зниження аграрного домінування на сільських територіях та зменшення сільськогосподарської гегемонії в багатьох сільських регіонах. У політичні пріоритети поступово імплементується усвідомлення європейською спільнотою того факту, що сільська місцевість має унікальні принади і не може бути «монополією» аграрного бізнесу. У зв'язку з цим поступово актуалізувалася проблема неоднорідності сільської місцевості в частині її зв'язку із сільським господарством та перевагами для інших видів діяльності, актуалізується потреба розробки регіональної диференційованої політики сільського розвитку [5]. Ці кардинальні

¹ Детальніше про це див.: Теорія, політика та практика сільського розвитку : монографія / за ред. О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. Київ, 2010. 376 с.; Політика сільського розвитку на базі грумад в Україні : наукова доповідь / за ред. О. М. Бородіної, І. В. Прокопи, О. Л. Попової; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2015. 70 с.; Бородіна О. та Прокопа І. Місцеве самоврядування: вивихи реформ». *Дзеркало тижня*. № 21. 13.06.2014.

зрушення зумовлюють певні зміни у фокусі уваги політиків, сприяють виокремленню сільського розвитку як політичного пріоритету, стимулюють реалізацію політики сільського мейнстримінгу (селоцентризму) у межах загальної політики економічного розвитку європейських країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На початку 2000-х років новий організаційно-економічний механізм імплементації сільського мейнстримінгу запроваджувався у діяльність урядових органів Великої Британії. Для цього була опрацьована концепція та розроблена процедура адаптації державної політики соціально-економічного розвитку країни до потреб сільських спільнот - *rural proofing policy*, яку за її сутністю можна інтерпретувати українською мовою як «політику забезпечення сільської місцевості/сільського способу життя». У міжнародному науковому співтоваристві найбільш відомими дослідниками цієї проблеми є: Sally Shortall [12] (Університет Квінс, Белфаст), Jane Atterton [4] (Шотландський сільськогосподарський коледж), Erin Sherry [12] (Інституту агропродовольчих та біологічних наук, Белфаст), Eldin Fahmy, Sarah Cemlyn та Dave Gordon [1] з Брістольського університету, Margaret Alston [11] (Монаш університет, Австралія) та ін. Нині до розробки та впровадження політики забезпечення сільської місцевості долучаються й інші країни-члени ЄС, Канада, США, Нова Зеландія, країни Скандинавії.

Мета статті - здійснити науково-прикладний аналіз сутності європейської політики забезпечення сільської місцевості (*rural proofing policy*) та механізмів її реалізації для привернення уваги в Україні до цієї міждисциплінарної проблеми, суспільного усвідомлення її значення та розробити пропозиції щодо можливостей адаптації європейських підходів до врахування специфіки сільського способу життя в умовах сучасних реформ, зокрема адміністративно-територіального устрою та децентралізації влади.

Виклад основних результатів дослідження.

Концептуальні засади політики забезпечення сільської місцевості. Концепція забезпечення сільського способу життя у Великобританії виникла в середині 1990-х років, а офіційне визнання отримала у 2000 р. в рамках Сільської Білої Книги [9], в якій бу-

ло задеклароване «чітке й довгострокове» формальне зобов'язання уряду здійснювати систематичні процедури щодо врахування специфіки розвитку сільських територій та їх потреб у всіх програмах та ініціативах як на національному, так і на регіональному рівнях. У 2012 р. положення цієї політики стали фундаментальним конструктом Декларації з політики сільського розвитку.

У Британській Зеленій Книзі забезпечення сільської місцевості розглядається як обов'язковий елемент оцінки ефективності функціонування окремих міністерств та аналізу результатів реалізації національної політики в цілому [13].

Міністерство з доквілля, продовольства та сільського розвитку Великобританії дає таке визначення терміну *rural proofing policy*: «процес, що гарантує врахування специфіки сільських територій² в рамках діючої політики, внесення за необхідності відповідних змін для максимального забезпечення сільських спільнот суспільними послугами на основі принципу справедливості» [10]. По суті це зобов'язання уряду переглянути й оцінити політику розвитку держави щодо гарантування того, що вона не завдасть шкоди сільській місцевості. Справедливість у цьому контексті розглядається не як рівність, а як пропорційність, яка враховує специфіку сільської місцевості на постійній основі (циклічність політичного процесу, рис.1), що закріплюється в офіційних документах, які ідентифікують сільські території за конкретними критеріями.

Метою забезпечення села виступає задоволення потреб сільських спільнот і захист інтересів сільського бізнесу (*не великого агробізнесу! - прим. автора*) при реалізації політики в різних сферах життєзабезпечення, врахування специфіки соціально-економічних умов, викликаних віддаленістю [12]. Ліхніх споживачів, розпорошеністю населення та його соціальною ізоляцією [7].

² За визначенням Організації економічного співробітництва і розвитку, сільські території охоплюють населення, землю та інші ресурси відкритого ландшафту й дрібних поселень поза межами безпосередніх економічних сфер впливу великих міських центрів. Вони характеризуються вузькими взаємозв'язками галузей і низькою щільністю населення, переважно сільськогосподарською зайнятістю, нижчим рівнем соціально-економічного розвитку, невеликим набором видів трудової діяльності, значною професійною і соціальною однорідністю населення та його територіальною дисперсією.

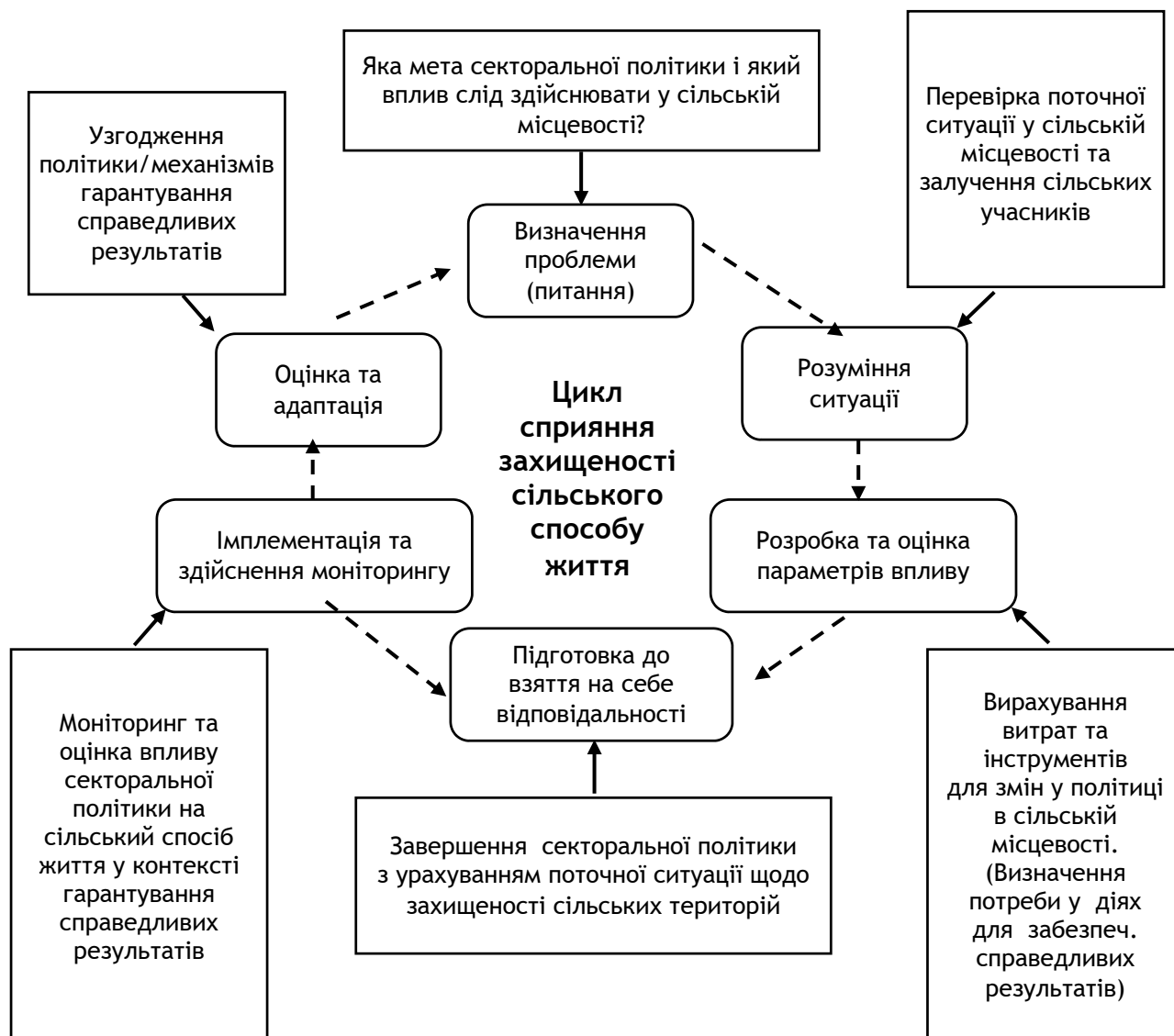

Рис. 1. Циклічність процесу сприяння політичному забезпеченню сільського способу життя

Джерело: Адаптовано автором з [3].

В основі заходів реалізації політики забезпечення села знаходиться систематичне врахування особливостей сільських територій під час розробки та реалізації політичних положень і планових документів; інтеграція сільської місцевості в політику національного рівня та опрацювання окремої політики сільського розвитку; визначення відповідального органу за проведення моніторингу адаптаційного процесу до сільських потреб та координацію діяльності причетних інституцій; законодавче забезпечення імперативного характеру відповідних заходів і розробка технічного керівництва щодо їх реалізації; обов'язкове виконання процедури адаптації в частині фінансового забезпечення з метою сприяння коригуванню діючої політики відповідно до специфіки сільських територій.

Політика забезпечення сільського способу життя - це визнання необхідності пошуку найприйнятніших способів реалізації політики у сільській місцевості, оскільки секторальні політики на сільських територіях розробляються та реалізуються зовсім іншим чином порівняно з міськими територіями. Подолати небажані наслідки політики в сільській місцевості можливо шляхом розробки та надання справедливих рішень.

Подібні підходи до політики забезпечення села характерні, головним чином, для Великобританії. Вони були підтримані іншими країнами Європи та світу, такими як Швеція, Канада, Нова Зеландія, Австралія, Північна Ірландія тощо. Для більшості цих країн політика забезпечення села перебуває на стадії становлення та пошуку найефективніших рішень. Лише у Великій Британії існує давно

усталена традиція та практика політичного захисту сільського способу життя на всіх рівнях. Північна Ірландія унікальна тим, що вперше прийняла «Закон про сільські потреби» (Rural Needs Act, 2016)³, встановивши для усіх державних органів обов'язковість врахування специфіки сільської місцевості при розробці та прийнятті рішень. Цей новий юридичний обов'язок посилює процес, який певною мірою реалізується в країні з 2002 р.

Механізми реалізації політики забезпечення села. Процес забезпечення сільського способу життя передбачає здійснення систематичного відслідковування результатів реалізації чинних політичних заходів національної і будь-якої галузевої політики (транспортної, інфраструктурної, освітньої тощо) на сільських територіях з урахуванням їх неоднорідності й відповідності потребам сільського розвитку; аналіз потенціалу наслідків цих політичних заходів; опрацювання шляхів коригування політики; здійснення компенсації результатів її негативного впливу на сільські спільноти.

Найбільш ефективним механізмом слід вважати той, коли адаптація загальнонаціо-

нальної і галузевої політик до потреб сільського розвитку розпочинається на ранній стадії розробки й продовжується після оцінювання політики та після її впровадження. Адаптація галузевої політики до потреб сільського розвитку може також проводитися й на будь-якій стадії життєвого циклу цієї політики чи її окремого проєкту: на етапі встановлення стратегічних пріоритетів, концептуалізації, планування проєктної діяльності, реалізації відповідних заходів тощо. Її ключовою вимогою виступає можливість внесення корективів, що передбачає опрацювання механізму відновлення дискусії щодо шляхів впровадження політичних положень і, за необхідності, оптимізації прийнятих рішень. Цей механізм не повинен бути складним, оскільки його слід вбудувати в будь-який процес консультацій та розробки політики.

На рис. 2 представлено процес перевірки секторальної політики на відповідність умовам сільського життя, що охоплює чотири ключові етапи, у процесі реалізації яких треба дати відповіді на конкретно визначений перелік питань.

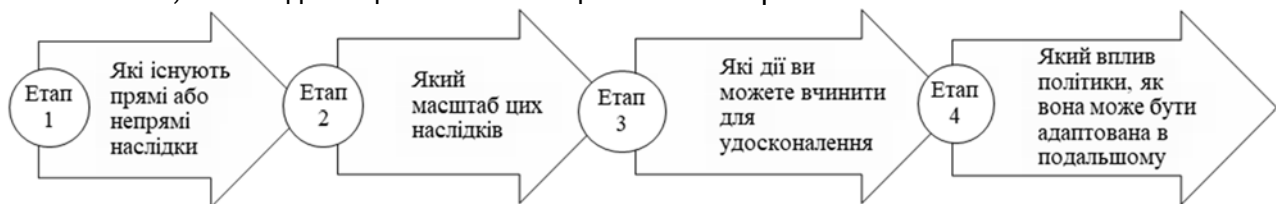

Рис. 2. Етапи визначення відповідності секторальної політики цілям сільського розвитку

Джерело: Побудовано автором з використанням [8].

Для запуску процесу практичного оцінювання впливу секторальних політик на сільські спільноти та їх життєзабезпечення за представленою схемою розроблено спеціальне Керівництво для урядовців «Rural proofing: Practical guidance to assess impacts of policies on rural areas» [8], окремі розділи якого надають детальну інформацію про те, як відповідати на кожне з чотирьох запитань на конкретному етапі оцінювання. Хоча документ не охоплює всіх можливих наслідків впливу на сільську місцевість, він надає рамки проблемних наслідків, які слід враховувати, щоб гарантувати, що національна/секторальна політика була належним

чином перевірена на відповідність потребам сільських спільнот.

Загальний організаційно-економічний механізм проведення адаптації галузевої політики до потреб сільського розвитку включає реалізацію відповідних заходів на трьох окремих рівнях [7]:

Рівень 1 - адаптація організаційної інфраструктури передбачає підвищення обізнаності сільського населення щодо необхідності адаптації політики на локальному рівні шляхом організації навчальних семінарів або поширення інформаційних матеріалів; організацію навчання представників сільських спільнот навичкам формування та аналізу баз даних, необхідних для здійснення адаптації будь-якої стратегії, політики, програми, діяльності тощо; забезпечення пропорційного представництва - формування наглядової ради або консультативної

³ Rural Needs Act (Northern Ireland) 2016
<https://www.legislation.gov.uk/nia/2016/19/section/1>.

групи з представників як сільських, так і міських поселень пропорційно до кількості відповідного населення або гостроти проблеми, що вирішується, з метою комплексного забезпечення потреб селян; проведення аналізу кошторисної документації з метою визначення відсотка витрат на задоволення потреб сільського та міського населення, або визначення частки поточного бюджету, спрямованого на конкретні сільські проєкти (що базуються в сільській місцевості та/або здебільшого націлені на задоволення потреб сільських жителів). Заходи першого рівня сприяють оцінюванню діючої політики на локальному рівні визначенню ступеня її націленості на розвиток сільських спільнот.

Рівень 2 - адаптація стратегічних пріоритетів щодо забезпечення сільсько-го розвитку передбачає виокремлення потреб сільського населення та оцінку якості їх задоволення порівняно з міським населенням. Деякі з цих потреб загальні й очевидні: так, прагнення більшості сільських та міських громад значною мірою збігаються, тому потреби, визначені для регіону в цілому, будуть актуальні для обох типів спільнот. Разом із тим жителі сільських поселень загалом надзвичайно гостро відчують незадовільний рівень їх обслуговування через низьку якість послуг, що надаються, та їх просторову, часову й фінансову недоступність.

Поряд із цим існує низка вимог, специфічних для кожної конкретної сільської місцевості. Відтак організації, яка здійснює адаптацію галузевої політики до потреб розвитку сільської місцевості, важливо забезпечити чітке розуміння її особливостей (географічних, соціально-економічних, демографічних тощо) та своєрідність потреб сільських спільнот. Такі потреби можуть мати як загальний (як-от – потреба в підтримці сільських підприємців), так і спеціальний характер (забезпечення зайнятості батьків/матерів-одиноків, що проживають у сільській місцевості та не мають транспортних засобів тощо);

Рівень 3 - адаптація окремих заходів (операційних проєктів) полягає у дослідженні потенційного впливу реалізації окремих заходів на розвиток сільських спільнот, що дозволяє оцінити отриманий результат та спрогнозувати ефективність впровадження нових проєктів.

Роль відповідальної інституції за проведення такої адаптації та моніторинг її результатів на території Великобританії відведена Міністерству довкілля, продовольства та сільського розвитку (МДПРС). До переліку його функціональних обов'язків у сфері забезпечення сільського способу життя входить:

- аналіз інформації урядових відомств та представництв щодо реалізації засад політики забезпечення сільської місцевості;
- опрацювання рекомендацій із впровадження пілотних проєктів, програм, політичних положень у сфері забезпечення села;
- розробка цільових показників і систем моніторингу впровадження ключових програм з метою оцінки наслідків їх реалізації в сільській місцевості;
- забезпечення підвищення кваліфікації урядовців шляхом проведення професійних тренінгів і стажувань задля подальшої розробки якісної та ефективної політики сільського розвитку;
- сприяння у налагодженні тісної співпраці урядових представництв із відповідними регіональними організаціями з метою реалізації положень політики сільського розвитку та забезпечення скоординованого підходу до збору та обміну інформацією тощо.

Відповідальність за забезпечення сільського способу життя шляхом адаптації секторальних політик до потреб сільського населення на державному рівні несуть політики, що проєктують, розробляють, реалізують та здійснюють оцінювання реалізації політичних рішень у межах своїх міністерств. Для цього вони повинні мати відповідні знання, інформацію та, головне, бути здатними передбачати ймовірні наслідки впровадження окремих положень політики та мати змогу консультуватися консультаціями контактних осіб від міністерств та відповідальних установ.

На регіональному рівні роль місцевої влади в адаптації всієї сільської політики полягає в тому, щоб упевнитись у доцільності її реалізації на рівні сільських спільнот та у встановленні зворотного зв'язку з органами регіонального управління.

Представники органів місцевого самоврядування у процесі реалізації положень політики забезпечення сільського способу життя здійснюють збір відгуків місцевих сільських жителів щодо впливу відповідних політичних заходів на розвиток їхніх поселень та спільноти в цілому.

У Великобританії у 2005 р. було розроблено керівництво для працівників органів місцевого самоврядування для визначення ролі місцевої влади у забезпеченні досягнення цілей політики сільського розвитку у своїх громадах. За результатами використання цих методичних матеріалів виявлено низку об'єктивних обмежень у проведенні адаптації, незрозумілість інструкцій та процедур, що зумовило їх перегляд та оновлення в подальшому, а також підведено пев-

ні підсумки. Політичні процеси у цій сфері постійно розвиваються та удосконалюються.

Протягом останніх років були досягнуті позитивні зрушення у процесах адаптації секторальних політик до потреб сільських спільнот: проблеми сільського способу життя стають дедалі частіше предметом обговорення, а селоцентризм - невід'ємною частиною розробки політики ряду міністерств (вставка).

Вставка

Кейс стаді - Міністерство з питань енергетики та змін клімату (МЕЗК) співпрацювало з Відділом політики розвитку сільських громад МДПРС упродовж розробки «Зеленої ініціативи». Прикладом ефективної перевірки політики сільського розвитку стало визначення потенціалу зменшення викидів вуглецю ізольованими твердими стінами будинків, поширеними у сільській місцевості, включене в Зобов'язання енергетичних компаній (ЗЕК). З метою збереження ресурсів неприбуткових громад МЕЗК розробило територіальний елемент ЗЕК з індексом множинної депривації (ІМД) для ідентифікації громад. Проте ІМД працює переважно з великими масивами інформації, відтак схильний пропускати менші, але не менш знедолені осередки бідності, що мають місце в сільських поселеннях. У цьому контексті МЕЗК розробило нову умову, згідно з якою 28,5 млн фунтів стерлінгів (15% від загального територіального проєкту) має надаватися в розпорядження сільським домогосподарствам.

Кейс стаді - Міністерство з питань бізнесу, інновацій, та кваліфікації (МБІК). Використовуючи щорічний бюджет у 210 млн фунтів стерлінгів на проєкт «Громадське навчання в сільській місцевості», МБІК визнало, що в результаті реалізації проєкту вигоду отримували не тільки сільські учні, а й учні з міських поселень. У зв'язку з цим, разом із МДПРС, було проведено оцінювання політики міністерства за методикою rural proofing policy на предмет повноти врахування інтересів учнів із сільської місцевості та якості реалізації проєкту Громадського навчання на селі. В результаті дослідження було зібрано цінну інформацію щодо стану громадського навчання в сільських громадах та виділено низку ефективних практичних прикладів. У цьому контексті МБІК зобов'язалося реалізовувати висновки, зроблені в результаті проведених досліджень, з метою повного врахування потреб учнів у сільській місцевості.

Джерело: Узагальнено автором з використанням [3]

Водночас виявлено і низку суттєвих перешкод, серед яких: недостатній ступінь інтеграції у діючі системи розробки та оцінки державної політики, низький рівень поінформованості та усвідомлення її значущості серед урядовців різних рівнів; необхідність активізації діяльності органів місцевої влади в рамках проведення адаптації, налагодження їх співпраці з урядовими інституціями з метою комплексного забезпечення реалізації потреб громад, щодо яких приймаються політичні рішення, брак ефективних механізмів виявлення передового досвіду та обміну ним; відсутність узгодженості функцій органів влади різних рівнів (та відповідного фінансового забезпечення) в процесі адаптації, заниження представниками

центральної влади її ролі, надання ними переваги застосуванню принципу локальної гнучкості під час реалізації будь-якої політики; неналаштованість систем моніторингу та звітності на оцінку й порівняння впливу реалізації політики на розвиток окремо сільських та міських територій тощо.

У 2018 р. Спеціальний Комітет палати лордів⁴ провів комплексне дослідження з оцінювання наслідків та результатів впровадження

⁴ The House of Lords Select Committee - Комітети Палати лордів вивчають державну політику, пропонують закони та напрями діяльності уряду. Комітети - невеликі групи членів (як правило, 12), які збираються поза палатою та призначені для розгляду конкретних напрямів політики. URL : <https://www.parliament.uk/business/lords/work-of-the-house-of-lords/lords-select-committees/>

rural proofing policy і дійшов висновку, що покладання відповідальності за координацію діяльності в реалізації політики забезпечення сільського способу життя на Міністерство з довкілля, продовольства та сільського розвитку Великобританії не забезпечує належної ефективності цієї роботи у національних масштабах, тому рекомендував зняти цю відповідальність з галузевого міністерства та передати її Кабінету міністрів.

Політика забезпечення села: уроки для України. Європейський досвід показує, що забезпечення сільського способу життя це надзвичайно важлива і водночас складна, багатовимірна проблема, яка вимагає міждисциплінарного вирішення на системній основі. «Діяльність уряду повинна здійснюватись в умовах постійної «прив'язки» національної політики до місцевих умов розвитку: окремо сільських і міських» [2].

В Україні наразі інституційне середовище для реалізації політики забезпечення сільського способу життя повністю непридатне. По-перше, у нас відсутній єдиний державний документ стратегічного спрямування, який чітко окреслює національні пріоритети у сфері аграрного і сільського розвитку. По-друге, в Україні сформувався аграрний устрій, який ґрунтується на економічному й політичному домінуванні та преференційному становищі агрохолдингових структур, які мають значну політичну, економічну та фінансову силу у прийнятті рішень. Тому мільйони селян економічно активного віку, зайняті у сімейних фермерських та особистих селянських господарствах, мікропідприємствах, зазнають постійної дискримінації у сфері формування аграрного законодавства та політики державної підтримки. По-третє, Україна, яка за оцінками ФАО, з найпотужнішим аграрним потенціалом у Європі, у 2019 р. відмовилася мати у структурі уряду окреме міністерство, яке б опікувалося проєктами країн за напрямом агропродовольчої⁵. По-четверте, наукові розробки, які адекватно й неупереджено відображають реальну економічну і соціальну роль різних типів виробників у сільськогосподарській системі та їхній вплив на розвиток сільської місцевості й добробут країни не беруться до уваги при

регулюванні їх діяльності засобами державної аграрної політики. По-п'яте, серед переважної більшості вітчизняних політиків і урядовців відсутнє притаманне європейцям розуміння особливостей сільських територій та усвідомлення вирішальної ролі сільського господарства і сільської місцевості для збереження нації, її здоров'я, добробуту прийдешніх і майбутніх поколінь тощо.

Ці та інші обставини призвели до того, що Україна, як зазначалося раніше, ще дотепер не має власної політики сільського розвитку. У кращому випадку суспільна думка у розумінні її сутності зводиться до того, що це те саме, що соціальний розвиток села/сільських територій (як патерналістський підхід), який потребує значних бюджетних ресурсів, яких у країні немає.

Тому першим кроком до забезпечення сільського способу життя в Україні є розробка й запровадження державної політики інклюзивного сільського розвитку та створення у складі уряду окремого міністерства сільських справ (далі - МСС), відповідально за розробку і реалізацію такої політики.

В основі розуміння сутності інклюзивного сільського розвитку знаходиться базовий принцип інклюзивності - «ніхто не має бути залишений без уваги». Такий розвиток передбачає розширення можливостей і збільшення спроможностей селян та сільських спільнот у підвищенні рівня та якості життя на основі інновацій, нових знань і навичок у використанні місцевих активів. Результатом інклюзивності політики сільського розвитку є створення сільським жителям умов для використання в господарській діяльності землі та інших місцевих ресурсів; адекватного розподілу результатів економічного зростання у сільському господарстві та інших галузях сільської економіки; участі у громадському й суспільному житті для згуртування громад і дотримання прав людини тощо. Цей розвиток веде до скорочення сільської бідності, подолання економічного, соціального та політичного вилучення людей, які мешкають у сільській місцевості.

При формуванні основних засад політики інклюзивного сільського розвитку слід змістити акценти від підходу щодо обмеженості бюджетних можливостей в Україні до аргументації та оцінки позитивного внеску сільських спільнот - економічного, екологічного та соціального - у загальний суспільний прогрес, який реально неможливо досягти

⁵ Постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2019 р. № 829 «Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» Міністерство аграрної політики та продовольства було реорганізовано шляхом приєднання до Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства.

без залучення потенціалу сільського населення і сільських територій. Необхідність отримання вигід від реалізації заходів, спрямованих на стимулювання інклюзивного сільського розвитку, досягається шляхом розкриття потенціалу сільської місцевості з точки зору місця накопичення творчих та дієвих активів (природних, виробничих, людських, соціальних тощо, пов'язаних не лише з первинним сільськогосподарським виробництвом), відсутність яких негативним чином позначиться на розвитку національного господарства⁶.

Така політика має бути ухвалена на рівні Кабінету Міністрів України. Це надасть належної значущості дотриманню її положень різними міністерствами і відомствами, а також зміцнить усвідомлення представниками уряду тези про те, що життєздатні сільські спільноти являють собою необхідне підґрунтя для успішного функціонування ОТГ та зростання продуктивності не тільки аграрного сектору, а й усієї сільської економіки, а відтак економіки країни. Це також буде сигналом і розумінням того, що уряд має намір співпрацювати з підприємствами агробізнесу, галузей переробної, деревообробної, будівельної, добувної промисловості й іншими індустріями в сільській місцевості з метою забезпечення ними підтримки та розвитку необхідної інфраструктури.

Політика забезпечення сільського способу життя, як складова політики інклюзивного сільського розвитку, виступає своєрідною стартовою позицією для установ, функціональним призначенням яких визначено підвищення добробуту населення країни та створення умов для реалізації їх соціального та економічного потенціалу. Впровадження означених політичних положень у сільській місцевості здійснюватиме істотний вплив на формування життєздатних та стійких сільських спільнот, що працюватимуть на рівні ОТГ.

Міністерство сільських справ спільно з представниками низки різних установ, ОТГ

та сільських спільнот має підготувати Керівництво з питань реалізації політики забезпечення села. Для набуття чинності воно затверджується постановою Уряду. Керівництво має за мету роз'яснення державним інституціям специфіки сільського способу життя та сприяння їм у використанні підходу «фокус на сільських спільнотах» для визначення характеру змін, виявлення непередбачуваних наслідків та встановлення синергетичного впливу впровадження секторальної політики, програм і регламентів на розвиток сільських спільнот та сільських населених пунктів. У Керівництві також має бути детально викладений процес адаптації секторальної політики відповідно до гарантування її справедливих результатів у сільській місцевості та надані деякі поради з налагодження плідної співпраці зі сільськими спільнотами з метою якісної імплементації політичних рішень та нівелювання можливого негативного впливу на сільський спосіб життя.

Забезпечення урядових структур, міністерств, агентств та департаментів довідниковими матеріалами з питань реалізації політики забезпечення села необхідне для розуміння ними, а також політичними аналітиками, особами, залученими до надання консультаційних послуг тощо, особливих характеристик сільських територій, наслідків прийняття політичних рішень та імплементації секторальних програм, специфіки функціонування сільських домогосподарств, малих і середніх фермерських господарств, сільських підприємств сімейного типу тощо.

Задля узгодження положень політики та урядових ініціатив з удосконалення процесу розробки й реалізації регуляторних механізмів для забезпечення сільського способу життя слід встановити новий формат взаємодії МСС з державним Казначейством. Така взаємодія повинна сприяти узгодженню політики забезпечення села й інших урядових ініціатив з метою удосконалення розробки, реалізації та підтримки високоякісних регуляторних систем, які оперативно реагують на зміни. МСС також на постійній основі братиме участь у реалізації адаптаційної політики й здійснюватиме підтримку інших міністерств і відомств шляхом розширення практичних можливостей налагодження співпраці аналітиків та представників різних організацій в сільській місцевості з метою забезпечення розуміння потреб і

⁶ Більш детально про інклюзивний сільський розвиток див.: Бородіна О. М., Прокопа І. В. Інклюзивний сільський розвиток : науковий дискурс. *Економіка і прогнозування*. 2019. № 1. С. 70-85; Киричук С. В., Риківська О. В. Розподіл доходів у сільському господарстві в контексті інклюзивного розвитку. *Економіка АПК*. 2019. № 8. С. 36-49; Бородіна О. М., Прокопа І. В. Майбутнє сільського сектора України - від екстрактивного використання до інклюзивного розвитку. *Економіка України*. 2018. № 11-12. С. 104-121; Киричук С. В. Відродження сектору малих агровиробників на засадах інклюзивного розвитку. *Економіка та суспільство*. 2018. № 19. С. 171-179.

природи сільських спільнот (інформація щодо розвитку малих і середніх господарств, агрохолдингів, сільських спільнот, неаграрних структур, аналіз, тематичні дослідження, візити тощо). МСС співпрацюватиме також з міністерствами та відомствами задля формування (оптимізації) інформаційної бази з метою забезпечення усвідомлення прагнень сільського населення та моніторингу добробуту сільських спільнот.

Моніторинг й оцінка ефективності реалізації керівних принципів та визначення потреби в допоміжних інструментах здійснюватиметься МСС у рамках звіту, який буде надаватися цим органом Кабінету Міністрів України раз у три роки. Трирічний термін дозволяє встановити ступінь імплементації положень адаптаційної політики в робочих процесах міністерств та відомств, визначити необхідність застосування додаткового інструментарію (як-от обов'язкова регулярна звітність їх перед Кабінетом Міністрів України). Оперативний моніторинг та оцінка здійснюватиметься на основі складання щорічних оглядів МСС і дотичних міністерств та відомств.

Враховуючи європейський досвід, для реалізації політики убезпечення села слід відмовитися від точкових програм розвитку сільських територій, які потребують значних фінансових ресурсів за суттєвої обмеженості позитивних результатів від їх реалізації у просторі й часі, на користь розробки ефективних довгострокових програм і систем розподілу фінансування для реалізації довгострокової системної державної політики розвитку сільських спільнот [6].

Особливої ваги нині набуває розробка та прийняття на законодавчому рівні методики визначення критеріїв віднесення територій до сільських/міських/проміжних, яка повинна забезпечити додаткові можливості для задоволення потреб сільського населення в межах компетенції органів місцевої влади на рівні ОТГ. Національні програми із сприяння секторальному розвитку можуть охоплювати у їх взаємодії як міські, так і сільські поселення й не враховувати специфіку сільських територій як таких. Крім того, деякі сільські території та окремі населені пункти вимагають реалізації спеціальних ініціатив через свою специфіку (розпорошеність, розмір, особливі екологічні або соціальні показники), що впливає на характер та ефективність впровадження економіч-

них заходів і на національному рівні. Поєднання в цьому контексті цільового фінансування з основним може використовуватись для створення узгодженої загальної програми заходів із розвитку сільських спільнот, що потребує якісно налагодженої співпраці органів влади усіх рівнів.

Очевидно, що скеровування фінансових ресурсів через адаптовані до сільських потреб секторальні програми розвитку стане найбільш ефективним шляхом забезпечення оптимізації системи обслуговування сільського населення та розвитку сільської економіки. В цьому контексті МСС слід буде плідно взаємодіяти з іншими міністерствами, відомствами і державними установами у напрямі забезпечення максимальної підтримки органів місцевої влади, діяльність яких слід постійно моніторити та оцінювати з точки зору комплексного задоволення потреб сільських спільнот у межах реалізації основних програм розвитку об'єднаних територіальних громад.

Разом із тим слід зважати, що профільне міністерство (МСС), як показує британський досвід реалізації політики убезпечення сільської місцевості, не може тільки власними силами забезпечити вирішення цієї важливої проблеми кардинально, оскільки вона може вирішуватись успішно тільки на національному рівні (на рівні Кабінету Міністрів України). Наразі на регіональному і місцевому рівнях є значна потреба у чіткому розподілі повноважень щодо проведення адаптації секторальних політик до умов розвитку сільських територій та залученні інституцій, причетних до цього процесу. Так, представникам агенцій з регіонального розвитку⁷ доцільно брати участь у здійсненні моніторингу та оцінки обсягів фінансування сільських поселень; обласні державні адміністрації повинні відігравати активну роль у загальній координації процесів, відстоюючи необхідність врахування специфіки сільських потреб серед інших організацій; сільські спільноти слід активніше долучати до розробки нових комплексних

⁷ 11 лютого 2016 р. уряд України схвалив постанову № 258 про агенції регіонального розвитку. Відповідно до неї кожен регіон має створити агенцію регіонального розвитку, як неприбуткову небюджетну установу, яка допомагає місцевій владі втілювати регіональну стратегію розвитку і здійснює заходи з її реалізації. Агенції є осередками співпраці між державним, приватним та громадським секторами. У постанові зазначено, що метою роботи агенцій є ефективна реалізація державної регіональної політики. Агенції працюють також як офіси з надання консультацій щодо підготовки та реалізації програм і проєктів регіонального розвитку та підвищення інвестиційної привабливості регіону.

програмних документів з метою забезпечення подальшого їх впливу на процес формування політики на регіональному та місцевому рівнях.

Висновки. Перехід САП ЄС до політики сільського розвитку став одним із ключових моментів змін в європейській аграрній політиці й найбільш конфліктним у її подальшому розвитку. Політика сільського розвитку залишається нині найбільш актуальною темою в дебатах при прийнятті бюджету ЄС. Європейське аграрне лобі, дбаючи насамперед про реалізацію бізнесових інтересів, гальмує нарощення потенціалу сільських спільнот, тому фінансування заходів політики сільського розвитку, за оцінками експертів, не завжди адекватне. Незважаючи на це, політика збереження європейського села поступово розвивається, удосконалюється, в тому числі на інноваційній основі. Великобританія першою запровадила нову тактику забезпечення сільського способу життя (*rural proofing policy*), оголосивши, що усі міністерства (урядові департаменти) повинні переглянути політичні пріоритети та повідомити про те, як їхня політика впливатиме на потреби сільських спільнот.

Убезпечення села - процес, що гарантує врахування специфіки сільських територій в межах діючої політики, внесення за необхідності відповідних змін, максимальне забезпечення сільських громад суспільними послугами на основі принципу справедливості. Метою політики забезпечення села є визначене задоволення (в межах реалізації секторальних політик у різних сферах) потреб та інтересів сільських громад і сільського бізнесу, врахування специфіки соціально-економічних умов, викликаних віддаленістю послуг від їх споживачів, розпорошеністю населення та його соціальною ізоляцією.

Інноваційний британський підхід щодо посилення уваги до наслідків і впливів різних секторальних і національних політик на сільське життя і сільських мешканців поширився на різні частини євро регіону. У 2016 р. ЄС підтримав політику забезпечення сільського способу життя та рекомендував країнам-членам запровадити перевірку національних політик для забезпечення сільських територій в межах усього Європейського Союзу. Зважаючи на декларування в україн-

ській політиці європейських цінностей і підходів, засади європейської політики забезпечення села слід імплементувати у вітчизняну науку і практику.

Запровадження в Україні політики сільського розвитку - це не ізольована сільська проблема. Стан сільської місцевості є наслідком більш масштабних соціально-економічних проблем, які повинні розглядатись урядом на рівні національної безпеки. У цьому контексті надзвичайно важливим видається забезпечення розуміння українськими урядовцями та політиками специфіки сільської місцевості, потреб її мешканців і пріоритетів сільського розвитку як на рівні діяльності уряду, так і на регіональному та локальному рівнях.

Започаткування в Україні наукових досліджень у сфері державного регулювання процесів забезпечення сільського способу життя вкрай необхідне з огляду на посилення агроцентризму в діяльності урядових і політичних кіл та поглиблення процесів формування об'єднаних територіальних громад, де інтереси сільської місцевості не розглядаються з погляду їх специфіки. Тут необхідне використання міждисциплінарного підходу до постановки і вирішення проблем забезпечення сільського способу життя. Такий підхід має об'єднати велике поле досліджень та інструментів аналізу, що вимагає тісної співпраці між аграрною економікою, політичними науками, економікою розвитку, соціологією та ін.

З метою імплементції наукових розробок і нових знань у політичні інтервенції і впровадження їх у практику державного управління важливо запровадити форми реального впливу на урядовців і адміністрації регіонів, які відповідатимуть за координацію й управління окремими секторальними напрямками політики забезпечення села. До цього процесу мають бути безпосередньо залучені виконавчі органи об'єднаних територіальних громад, оскільки моніторингова (дослідницька) діяльність у сфері сільського розвитку повинна здійснюватися не для місцевого рівня, а разом із місцевим рівнем.

Зважаючи на сучасні європейські науково-прикладні здобутки у сфері *rural proofing policy* - це перспективний напрям, за яким слід рухатися Україні зараз, і поглиблювати його в майбутньому молодими дослідниками.

Список бібліографічних посилань

1. Eldin Fahmy, Sarah Cemlyn & Dave Gordon. Rural proofing and best practice in neighborhood renewal, University of Bristol, November 2004. URL : https://www.researchgate.net/publication/228869709_Rural_proofing_and_best_practice_in_neighbourhood_renewal.
2. Gardiner B. The Government's rural policy: The way ahead. *Speech by Barry Gardiner MP for LGA Rural Commission*. London. 16 March 2007. URL : <http://www.defra.gov.uk/corporate/ministers/speeches/barry-gardiner/bg070316.htm>.
3. Guide to Rural Proofing. National guidelines URL : http://1stdirectory.co.uk/_assets/files_comp/0a76a183-dcbc-4a29-968a-0f7f1259bf37.pdf.
4. Jane Atterton. Rural Proofing in England: A Formal Commitment in Need of Review. URL : https://www.researchgate.net/publication/242118519_Rural_Proofing_in_England_A_Formal_Commitment_in_Need_of_Review.
5. Janković D. Territorial Approach to Regional Rural Development. 2012. URL : <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/143165/2/8%20EP%204%202012-9.pdf>.
6. Lowe P. and Ward N. Sustainable Rural Economies: Some Lessons from the English Experience. *Sustainable Development*. URL : http://www.researchgate.net/publication/227650717_Sustainable_rural_economies_Some_lessons_from_the_English_experience.
7. Policy briefing. Rural proofing. URL : <http://www.lgiu.org.uk/wp-content/uploads/2015/03/Rural-proofing.pdf>.
8. Rural proofing: Practical guidance to assess impacts of policies on rural areas, March 2017. URL : https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/600450/rural-proofing-guidance.pdf.
9. Rural White Paper - Our Countryside - The Future - A Fair Deal for Rural England (DEFRA). URL : <http://www.defra.gov.uk/rural/ruralwp/whitepaper/default.htm>.
10. Rural-Proofing for Health: Guidelines. URL : <http://www.rhap.org.za/wp-content/uploads/2015/02/2015-01-13-RHAP-Rural-Proofing-Guideline-A4-Email-1.pdf>.
11. S. Shortall, M. Alston. To rural proof or not to rural proof: a comparative analysis. *Polit. Pol.* 44. 2016. P. 35-55.
12. Sally Shortall, Erin Sherry. Rural Proofing in Northern Ireland: An overview and recommendations on guidance, implementation and governance. URL : <https://www.afbini.gov.uk/sites/afbini.gov.uk/files/publications/Rural%20Proofing%20in%20Northern%20Ireland%20an%20Overview%20and%20Recommendations%20Decem....pdf>.
13. The Green Book: appraisal and evaluation in central government. URL : <https://www.gov.uk/government/publications/the-green-book-appraisal-and-evaluation-in-central-government>.
14. Франческо Мантино. Сельское развитие в Европе: политика, институты и действующие лица на местах с 1970-х годов до наших дней. *Совместное издание Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН и Business Media of the Sole 24 Ore*. 2010. С. 10.

References

1. Fahmy, E., Cemlyn, S., & Gordon, D. (2004). *Rural proofing and best practice in neighborhood renewal*. University of Bristol. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/228869709_Rural_proofing_and_best_practice_in_neighbourhood_renewal [In English].
2. Gardiner, B. (2007). The Government's rural policy: The way ahead. *Speech by Barry Gardiner MP for LGA Rural Commission*. London. Retrieved from: <http://www.defra.gov.uk/corporate/ministers/speeches/barry-gardiner/bg070316.htm> [In English].
3. Guide to rural proofing. National guidelines. (2013). Retrieved from: https://1stdirectory.co.uk/_assets/files_comp/0a76a183-dcbc-4a29-968a-0f7f1259bf37.pdf [In English].
4. Atterton, J. (2008). Rural proofing in England: a formal commitment in need of review. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/242118519_Rural_Proofing_in_England_A_Formal_Commitment_in_Need_of_Review [In English].
5. Janković, D. (2012). Territorial approach to regional rural development. Retrieved from: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/143165/2/8%20EP%204%202012-9.pdf> [In English].
6. Lowe, P. & Ward, N. (2007). Sustainable rural economies: some lessons from the English experience. *Sustainable Development*. Retrieved from: http://www.researchgate.net/publication/227650717_Sustainable_rural_economies_Some_lessons_from_the_English_experience [In English].
7. Policy briefing. Rural proofing. (2015). Retrieved from: <http://www.lgiu.org.uk/wp-content/uploads/2015/03/Rural-proofing.pdf> [In English].
8. Rural proofing: Practical guidance to assess impacts of policies on rural areas. (2017). Retrieved from: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/600450/rural-proofing-guidance.pdf [In English].
9. Rural white paper - Our countryside - The future - A fair deal for rural England (DEFRA). (2000). Retrieved from: <http://www.defra.gov.uk/rural/ruralwp/whitepaper/default.htm> [In English].
10. Rural-proofing for health: guidelines. (2015). Retrieved from: <http://www.rhap.org.za/wp-content/uploads/2015/02/2015-01-13-RHAP-Rural-Proofing-Guideline-A4-Email-1.pdf> [In English].
11. Shortall, S. & Alston, M. (2016). To rural proof or not to rural proof: a comparative analysis. *Polit. Pol.*, 44, pp. 35-55 [In English].
12. Shortall, S. & Sherry, E. (2016). *Rural proofing in Northern Ireland: An overview and recommendations on guidance, implementation and governance*. Retrieved from: <https://www.afbini.gov.uk/sites/afbini.gov.uk/files/publications/Rural%20Proofing%20in%20Northern%20Ireland%20an%20Overview%20and%20Recommendations%20Decem....pdf> [In English].
13. The green book: appraisal and evaluation in central government. Retrieved from: <https://www.gov.uk/government/publications/the-green-book-appraisal-and-evaluation-in-central-government> [In English].
14. Mantino, F. (2010). *Sel'skoe razvitie v Evrope: politika, instituty i dejstvujushhie lica na mestah s 1970-h godov do nashih dnei* [Rural development in Europe: local policies, institutions and actors from the 1970s to the present]. *Sovmestnoe izdanie Prodovol'stvennoj i selskohoz'jajstvennoj organizacii OON i Business Media of the Sole 24 Ore* [In Russian].

Borodina O.M. Rural proofing: the European policy and guidelines for Ukraine

The purpose of the article is a scientific and applied analysis of both the essence of the European rural proofing policy and the mechanisms of its implementation. The article aims to draw attention to this interdisciplinary problem, raise public awareness of its importance for Ukraine, and develop proposals to adapt the European approaches, taking into account the specifics of rural lifestyles and modern reforms in Ukraine, especially the decentralization of power and reform of the administrative and territorial organization.

Research methods. In the research process the following general and specific methods were used: the systematic approach and systematic analysis were used to define the conceptual base and essence of the European rural policy to secure rural areas; historical and logical methods were used to study the formation and development of the processes and approaches of European authorities and institutions to secure rural areas; institutional analysis was used to study the organizational and economic mechanisms to adjust the national and sectoral policies to the needs of rural development; methods of analysis and synthesis were used to summarize the lessons and develop proposals for implementing the European approaches into the national practice; the graphical method

was used to reflect the stages in evaluating the sectoral policy in terms of compliance with rural living conditions; the monographic method was used to evaluate the results of sectoral policies' adaptation to the needs of rural communities.

Research results. Author summarized the scientific and applied principles for the establishment and development of the European policies to protect rural areas and justified the basic approaches for implementing the mechanisms to protect the finer things of the rural way of life and lifestyles in Ukraine. Such approaches guarantee that rural specificities are taken into account and integrated within the framework of the relevant policies at the national and sectoral levels. It is relevant in context of meeting the needs and interests of rural communities and rural businesses, especially in conditions of the remoteness of services from their consumers and dispersion of the rural population.

Elements of scientific novelty. Taking into account the national specifics and needs, author revealed the nature and conceptual principles of the policy protecting the rural way of life and lifestyles, the organisational and economic mechanisms of the policy, and their consequences.

Practical significance. Systemic improvements of the state regulations and approach to rural development in Ukraine are possible if based on the European innovative approaches and political practices oriented on protecting rural lifestyles. Figs.: 2. Refs.: 14.

Keywords: rural proofing policy; common agricultural policy of the European Union; inclusive rural development; rural development policy; adaptation of policy.

Borodina Olena Mykolaivna - doctor of economic sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine, head of the department of economics and policy of agrarian transformations, State Organization "Institute of the Economy and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine" (26, Panasas Myrnoho st., Kyiv)

E-mail: olena.borodina@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9937-5907>

Бородина Е.Н. Защита сельского образа жизни: европейская политика, ориентиры для Украины

Цель статьи - осуществить научно-прикладной анализ сущности европейской политики защиты сельской местности (rural proofing policy) и механизмов её реализации для привлечения внимания в Украине к этой междисциплинарной проблеме, общественного осознания её значения и разработать предложения о возможностях адаптации европейских подходов учитывая специфику сельского образа жизни в условиях современных реформ, в частности административно-территориального устройства и децентрализации власти.

Методика исследования. В процессе исследования использованы общие и специальные методы научного познания: системный подход и системный анализ (при определении концептуальных основ и сущности европейской политики защиты сельской местности); историко-логический метод (при исследовании становления и развития процессов защиты сельской местности в деятельности европейских правительственных структур); институциональный анализ (при исследовании организационно-экономического механизма осуществления адаптации национальной и отраслевой политик к нуждам сельского развития); анализ и синтез (при разработке предложений по внедрению европейских подходов для отечественной науки и практики на основе вынесенных уроков); графический метод (для отображения этапности процесса проверки секторальной политики на соответствие условиям сельской жизни); монографический (при оценке результатов адаптации секторальных политик в соответствии с потребностями сельских общин).

Результаты исследования. Обобщены научно-прикладные основы становления и развития европейской политики защиты сельской местности и обоснованы основные подходы к внедрению в Украине механизмов сохранения прелестей сельского образа жизни, которые гарантируют учет сельской специфики в рамках действующей национальной и секторальной политик в контексте удовлетворения потребностей и интересов сельских сообществ и сельского бизнеса в условиях удаленности услуг от их потребителей и дисперсии сельского населения.

Элементы научной новизны. С учетом отечественных потребностей раскрыты концептуальные основы политики защиты сельского образа жизни, сущность, организационно-экономические механизмы и последствия ее реализации.

Практическая значимость заключается в возможности системного усовершенствования государственного регулирования процессов сельского развития в Украине на основе европейской инновационной политической практики сохранения сельского образа жизни. Илл.: 2. Библиогр.: 14.

Ключевые слова: политика защиты сельской местности; общая аграрная политика ЕС; инклюзивное сельское развитие; политика сельского развития; адаптация политики.

Бородина Елена Николаевна - доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, заведующая отделом экономики и политики аграрных преобразований, Государственное учреждение «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины» (г. Киев, ул. Панаса Мирного, 26)

E-mail: olena.borodina@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9937-5907>

Стаття надійшла до редакції 03.02.2020 р.

Фахове рецензування: 14.02.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Бородіна О. М. Убезпечення сільського способу життя: європейська політика, орієнтири для України. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 20 — 32. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002020>

Borodina, O. M. (2020). Ubezpechennia silskoho sposobu zhyttia: yevropeiska polityka, oriientyry dlia Ukrainy [Rural proofing: the European policy and guidelines for Ukraine]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 20 — 32. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002020>

* * *

УДК 657.631.162:349.412

JEL Classification: B22; E44

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002033>

Н.Л. ПРАВДЮК, доктор економічних наук, професор

Аналітичне забезпечення антикризового управління агроформувань

Мета статті - визначити методичні підходи до формування інформації, яка забезпечує виявлення проблемних аспектів кризового стану аграрних підприємств, надає можливість системного аналізу їх фінансових показників, сприяє визначенню дії факторів впливу на фінансовий стан та слугує основою для ефективного управління.

Методика дослідження. Методологічною основою дослідження стала сукупність методів наукового пізнання аналітичного забезпечення антикризового управління, насамперед засобами інформаційного забезпечення та обліку. Для розкриття теми, як впливає вибір та аналіз інформації на прийняття управлінських рішень, використано загальнонаукові методи: абстракції, формалізації, ідеалізації, порівняння, функціонального та статистичного аналізу, історіографії. Основу дослідження становить міждисциплінарний підхід, тому в арсеналі методів наявні типові для аналізу, планування, управління підприємством та фінансами.

Результати дослідження. У процесі вивчення питань антикризового управління проаналізовано фінансовий стан аграрних підприємств за 2012-2018 рр., а також фінансових показників, причетних до кризового стану на прикладі галузі й окремих аграрних підприємств. На основі цього запропоновано уточнене розуміння кризового стану, насамперед у частині ліквідності з урахуванням специфіки діяльності аграрних підприємств, доведено необхідність перегляду нормативних значень коефіцієнтів ліквідності для агропідприємств на рівні їх форм, видів, роду діяльності, регіону тощо.

Елементи наукової новизни. Запропоновано алгоритм аналітичного забезпечення управління кризовим станом через множини інформаційних ресурсів. Уточнено вимоги до системи бухгалтерського обліку в частині забезпечення збору даних для фінансового аналізу щодо фінансової стійкості та ліквідності.

Практична значущість. Очікується, що викладені пропозиції сприятимуть частковому вирішенню проблем аналітичного забезпечення антикризового управління агроформувань, підвищення їх дохідності, а також управління фінансовими ресурсами. Табл.: 8. Рис.: 3. Бібліогр.: 25.

Ключові слова: аналітичне забезпечення; агроформування; фінансові результати; управління; фінансова звітність; фінансові показники; фінансовий аналіз.

Правдюк Наталія Леонідівна - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри бухгалтерського обліку, Вінницький національний аграрний університет (м. Вінниця, вул. Сонячна, 3)

E-mail: npravduyk@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0149-3612>

Постановка проблеми. Сучасний стан агросектору характеризують суперечливі процеси економічних відносин та зіткнення інтересів, які супроводжуються значними ризиками. Вивчення можливостей ефективного управління агровиробництвом в умовах кризи знаходиться в площині глибини її визначення, дослідження причин розвитку для запобігання й контролю економічного стану підприємств. Виникає необхідність у дослідженнях, націлених на розробку системного підходу до управління в умовах кризи для підтримки необхідного організаційно-економічного статусу аналітичними, а у їхньому складі - інформаційними методами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробка наукових засад у сфері антикризового управління засобами аналітичного забезпечення була темою досліджень, здійснених такими авторами: В. Гавриленко [1], Н. Гудзенко [2], В. Жук, М. Дем'яненко, Ф. Бутинець, Г. Калетнік [4], Л. Киш [5], В. Мазур [6], М. Малік, О. Шпикуляк [7], Т. Мулик [8], Т. Плахтій [9], М. Правдюк [10, 11, 23], М. Пушкар, І. Садовська, П. Саблук, Н. Танклевська [13], Г. Терен [14], О. Томчук [6], С. Халатур [15] та ін.

У наукових працях розглядаються теоретичні засади і методичний інструментарій антикризового управління підприємством, значна увага приділяється теоретичним питанням виникнення та розвитку кризових ситуацій, а також практичним аспектам

проведення стабілізаційних заходів щодо виведення підприємства з кризи [12]. Зокрема, авторами наукової школи в рамках дослідження механізму процесів самоорганізації підприємств запропоновано сукупність методів, інструментів і принципів, які можуть впливати на рівновагу та саморозвиток складових елементів економічного процесу задля визначення рівнів стійкості економічної системи [25]. Однак у цих наукових роботах немає одностайності щодо підходу до формування комплексної моделі антикризового управління і, відповідно, виникає потреба в об'єднанні існуючих розробок у загальну концепцію.

Вибір робочої гіпотези спричинено тим, що досі не вироблено єдиного підходу до того, чим є аналітичне забезпечення управління - процесом, алгоритмом показників звітності, системою довільно визначених показників чи кінцевим інформаційним продуктом? Відсутність системного підходу гальмує можливості швидкої діагностики та виходу підприємств з кризи, а також інформаційного забезпечення антикризового управління на регіональному та державному рівнях.

За кордоном згадана проблема теж актуальна, досліджується з 90-х років. Так, W. T. Coombs (1998) зазначає, що «дослідження антикризового управління розвиває стабільну лінію досліджень, в яких розглядаються комунікативні реакції підприємств, що знаходяться в кризі» [20]. Ним була розкрита система аналізу кризової ситуації, заснована на відповідальності за кризу, надано обґрунтування аналітичної бази. Також Y. J. Lee, J. R. Harrald (1999) дослідили, що чинне антикризове управління для типових бізнес-організацій через аналіз впливу бізнес-сфери (BAIA) досить непослідовне та фрагментоване. Зокрема, потенційною проблемою залишається відсутність аналітичної спроможності ідентифікувати бізнес-функції/процеси, які автори пропонують ідентифікувати, застосовуючи методологію інформаційної інженерії для розробки систем [21].

Разом із тим V. Chaya (2015) описує систему аналітичних тригерів в антикризовому управлінні, зважаючи на хвилю фінансових криз, що породжує необхідність оцінювання показників і чинників, які впливають на їх формування. Систематичний аналіз і регулювання економічних процесів за допомогою

максимально або мінімально допустимих значень показників (тригерів) виступає як інструмент для профілактики і запобігання кризі [19]. Дослідником A. N. Bobryshev (2015) обґрунтовано виділення елементів вихідних концептуальних і теоретичних основ підсистеми антикризового обліку, встановлено тектологічні кордони підсистеми в контексті її взаємодії з аналітичною системою більш високого рівня, сформульована потреба в новій підсистемі з іманентним набором функцій, принципів і об'єктів для ефективного управління підприємствами в умовах кризи, прогнозування впливу змін зовнішнього середовища на фінансовий стан економічного суб'єкта та прийняття управлінських рішень, які підвищують стабільність і збалансований розвиток [18]. Також G. Abuselidze (2018) для здійснення ефективних антикризових заходів визначає оптимальність інформації щодо фіскальних заходів, запропоновано методологію визначення впливу формальних та неформальних інститутів на поточну діяльність компанії [17]. Аналіз фінансових показників коефіцієнтів ліквідності у словацькому сільському господарстві, виконаний M. Toth, Z. Cierna, P. Serences (2013), засвідчив, що загальні рекомендовані значення коефіцієнтів ліквідності не можна використовувати для сільського господарства, оскільки ліквідність у сільському господарстві набагато нижча [24].

У цілому проблема висвітлена досить широко, а це потребує визначення головних рис аналітичного забезпечення антикризового управління та їх ідентифікації на практиці. Серед проблем, що залишаються невирішеними, слід виділити також питання аналізу звітності, формування балансу фінансових ресурсів, норми ліквідності, аналіз та ранжування факторів управління кризою, формування інформації, яка б відповідала цільовим критеріям макро- та мікрорівнів управління кризовою ситуацією агросектору.

Мета статті - визначити методичні підходи до формування інформації, яка забезпечує виявлення проблемних аспектів кризового стану аграрних підприємств, надає можливість системного аналізу їх фінансових показників, сприяє визначенню дії факторів впливу на фінансовий стан та слугує основою для ефективного управління.

Виклад основних результатів дослідження. Термін «криза» походить від грець-

кого слова «crisis», яке означає «вирок з якого-небудь питання або рішення в сумнівній ситуації». Також може означати «вихід, вирішення конфлікту». Класична економічна категорія «криза» позначає як небажану й драматичну фазу в економічній системі. Катализатором кризових процесів виступають коливання і негативні явища, що відбуваються в соціально-економічному житті суспільства. Саме в такому тлумаченні поняття кризи тривалий час посідало місце в схемі теорії кон'юнктури й розвитку економіки. Надалі поняття обростало деталізацією, і у сучасному тлумаченні позиціонується категорією діалектики, яка поширює свій вплив на фінансовому, економічному і стратегічному рівнях компетенцій. Відповідно до основних проблем аналітичного забезпечення антикризового управління відносять: визначення зони і виду кризи; наявний потенціал її подолання; побудову антикризової програми діяльності за рахунок аналітичних, а у їхньому складі - інформаційних методів та інструментів.

Проблеми, з якими стикається аграрна галузь та її підприємства в процесі управління, і які породжують кризу їх діяльності, виникають внаслідок впливу факторів внутрішнього та зовнішнього середовища (рис. 1).

Відносно інформаційного забезпечення, дослідниками вони згруповані відповідно до вимог управління в операційній, інвестиційній та фінансовій, як це відображено в обліковій та фінансовій звітності. Тому в загальних рисах антикризове управління передбачає стабілізацію насамперед фінансових складових господарської діяльності, а в ув'язці з антикризовим управлінням досліджуються фінансова стабільність, ліквідність підприємств і галузі та їх похідні коефіцієнти. Тобто, оскільки за основу формування показників фінансової стабільності слугують дані бухгалтерського обліку, від якості аналітичного супроводження та методики визначення показників стійкості і ліквідності залежить ефективність управлінських рішень, роботи підприємств, галузі, регіону, аграрної економіки.

Рис. 1. Фактори виникнення та структура кризового стану аграрних підприємств

Джерело: Складено на основі [5].

Вимірювання кризи аналітично-інформаційними методами передбачає аналіз фінансових складових на макро- і мікрорівнях. Криза на макроекономічному рівні відбивається насамперед на спаді обсягів валового продукту та валової доданої вартості, або їх зростанні винятково інфляційними чи спекулятивними складовими. Динаміка обсягів і структура валового внутрішнього продукту за видами економічної діяльності та доданої вартості у 2010-2018 рр. наведена у табл. 1.

сті, або їх зростанні винятково інфляційними чи спекулятивними складовими. Динаміка обсягів і структура валового внутрішнього продукту за видами економічної діяльності та доданої вартості у 2010-2018 рр. наведена у табл. 1.

1. Динаміка обсягів і структура валового внутрішнього продукту та доданої вартості за видами діяльності у 2012-2018 рр., основні ціни, млн грн

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Валовий внутрішній продукт	1303094	1404293	1369190	1431826	2037084	2444191	3558706
Сільське господарство	102296	124016	131721	154090	254994	273147	360757
Добувна промисловість	85029	79133	68728	68173	94686	123664	213 258
Переробна промисловість	151160	156671	150817	164491	245371	305703	409 862
Постачання електроенергії	39604	41945	38755	39436	53967	68798	11350
Будівництво	35592	34516	29632	30106	44795	59619	82924
Торгівля	194745	201133	182674	197356	285741	326457	471 456
Транспорт	96677	99246	94015	98406	139208	163400	225989
Фінансова діяльність	59294	65798	65008	55730	61168	77561	99 921
Наукова діяльність	38909	46362	44396	41101	58561	72380	110445
Обслуговування	15027	16332	16621	17608	23499	29772	47 306
Державне управління	54021	60827	72439	80799	95957	116229	214874
Освіта	62655	72896	75692	73679	79064	89981	156864
Охорона здоров'я	43929	47518	45745	45937	49886	58773	87 199
Мистецтво	9007	11108	11878	10738	12156	13652	87 199
Валова додана вартість	1128347	1219129	1197981	1262027	1736239	2066730	2310580
Податки на продукти	177360	187981	173390	171900	304258	383390	550 472
Субсидії на продукти	-2613	-2817	-2181	-2101	-3413	-5929	-8726

Джерело: Складено автором за даними Державної служби статистики України.

Агроформування у таблиці представлені в рубриці «сільське господарство». Якщо проаналізувати темпи росту економічних показників та динаміку за галузями, то спостерігаємо, що валовий внутрішній продукт у 2018 р. зріс проти 2012 р. у 2,7 раза, а валова додана вартість за цей період - у 2 ра-

зи. За галузями економіки сільське господарство показує високий темп росту - 226%, тоді як, наприклад, фінансова діяльність - лише 68,5%. Формування основних макроекономічних показників розвитку сільського господарства наведено у табл. 2.

2. Макроекономічні показники розвитку сільського господарства за 2011-2018 рр., тис. грн

Види/групи продукції/діяльності	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Випуск: рослинництва	172682	171759	207339	262390	397619	487127	522635	629226
тваринництва	76310	84539	91645	98703	134638	138458	172260	200935
сільськогосподарські продукти	248992	256298	298984	361093	532257	625585	694895	830161
сільськогосподарські послуги	3364	3787	5515	7359	8256	8455	8998	12764
продукція сільського господарства	252356	260085	304499	368452	540513	634040	703893	842925

Випуск сільськогосподарської галузі	253569	261835	307054	371189	544206	637791	707792	847587
Проміжне споживання	146504	152608	178553	214804	311838	367396	414115	499916
Валова додана вартість	107065	109227	128501	156385	232368	270395	293677	201937
Споживання основного капіталу	5346	7251	9315	9981	14010	16315	23162	нд
Чиста додана вартість	101719	101976	119186	146404	218358	254080	270515	нд
Оплата праці найманих працівників	21845	25789	29823	30461	34038	39731	52810	нд
Інші податки на виробництво	884	1294	1333	1596	3078	1934	2677	нд
Інші субсидії на виробництво	1180	1125	624	279	1732	1676	5841	
Факторний дохід	102015	101807	118477	145087	217012	253822	273679	нд
Чистий поточний прибуток (змішаний дохід)	80170	76018	88654	114626	182974	214091	220869	нд

Джерело: Складено автором за даними Державної служби статистики України.

За даними, досить стабільний ріст випуску продукції рослинництва - 3,7 раза, тваринництва - 2,63 раза. У цілому валова додана вартість за аналізований період

2011-2018 рр. зростає у 1,9 раза. Оскільки показники характеризуються різними темпами динаміки, графічне зображення їх представлено на рис. 2.

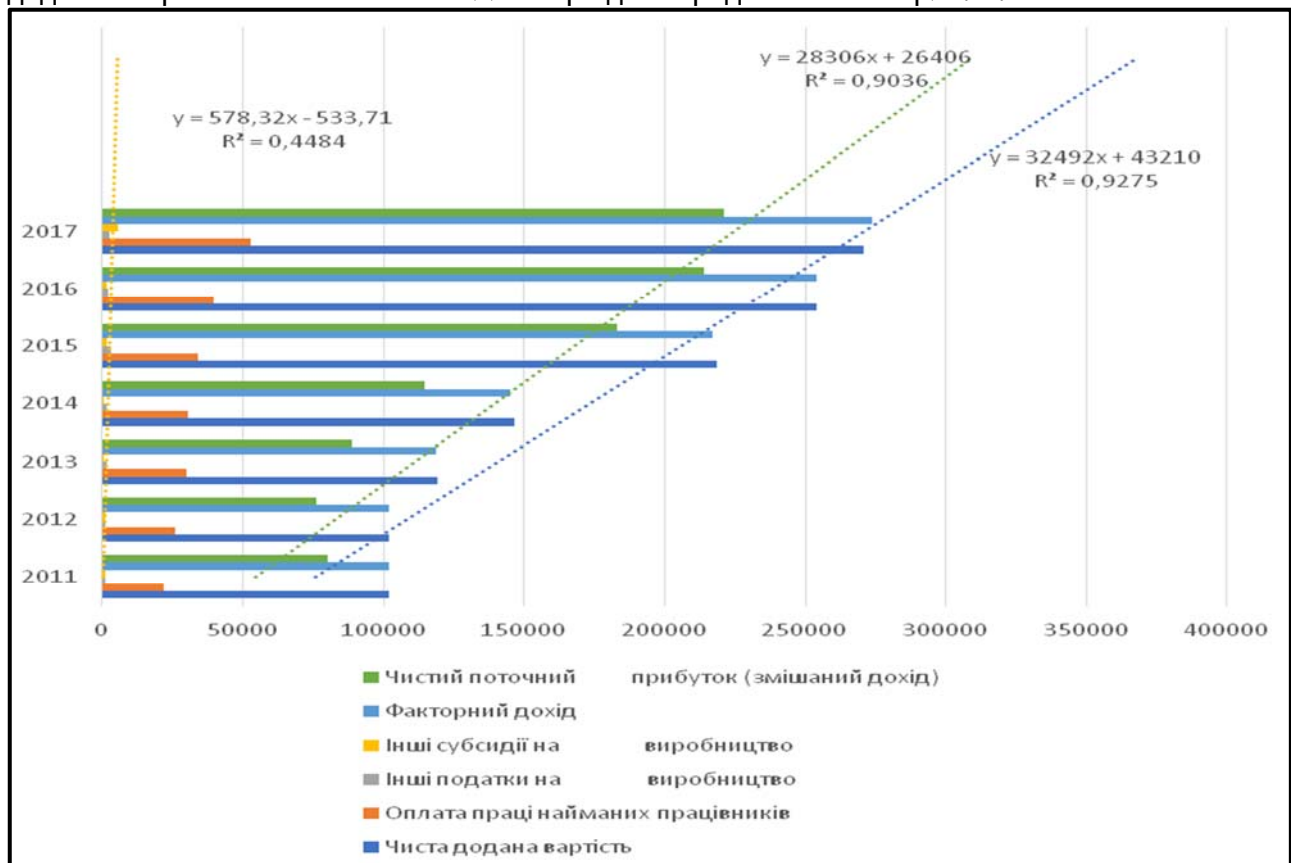

Рис. 2. Динаміка та тренди лінійної регресії валової доданої вартості сільського господарства та її складників за 2011-2017 рр. та на період до 2020 р., тис. грн

Джерело: Складено автором за даними Державної служби статистики України.

Звідси, лінія тренду чистої доданої вартості зі значним коефіцієнтом достовірності засвідчує динаміку зростання і на наступні

періоди. Чистий поточний прибуток теж показує поступальні темпи росту. Показники

субсидії на виробництво зовсім незначні, нестабільні за роками.

Для мікрорівня аграрних підприємств фінансова криза - це фаза розбалансованої діяльності, яка характеризується обмеженими можливостями впливу на його фінансові відносини, здійснення витрат та формування прибутку. Проявом кризових явищ у фінансовій діяльності підприємств виступає суттєве погіршення структури капіталу, платоспроможності і ліквідності під впливом

зовнішніх та внутрішніх факторів. Можливе настання банкрутства являє собою таку стадію фінансової кризи, на якій підприємство вже нездатне здійснювати фінансове забезпечення своєї господарської діяльності. При цьому непрогнозований процес втрати потенціалу розвитку підприємства стає загрозою для його подальшого існування. Аналіз фінансового стану аграрних підприємств України за 2012-2018 рр. наведено у табл. 3.

3. Фінансовий стан аграрних підприємств України за 2012-2018 рр.

Показник	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ресурси, млрд грн	276651,8	313096,8	390607,0	685844,9	1537319,1	911614,1	983593, 6
Чистий прибуток, млн грн	26787,2	14984,5	21481,3	102849,1	90613,2	68858,5	71002,6
Рентабельність діяльності, %	21,7	11,3	20,6	41,7	32,4	22,4	18,3
Оборотні активи, %	63,2	62,3	68,5	75,0	85,8	70,1	68,7
Власний капітал, %	53,6	50,1	42,0	40,2	24,1	47,9	49,1

Джерело: Складено автором за даними Державної служби статистики України.

Якщо ресурси за аналізований період 2012-2018 рр. зросли у 3,6 раза, то чистий прибуток - у 2,7 раза. Рентабельність діяльності знизилася на 3,4 в.п., у балансі ресурсів частка основних засобів зросла на 5,5%, тоді як власного капіталу знизилася на 4,5%.

Для аналізу даних та інформації на мікрорівні скористаємося звітністю ПАТ «Миронівський хлібопродукт». У табл. 4 наведено основні фінансово-економічні показники його діяльності за використання даних річної фінансової звітності за період 2012-2018 рр.

4. Основні показники балансу ПАТ «Миронівський хлібопродукт» за 2012-2018 рр., млн грн

Показник	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Необоротні активи	8575,7	9209,5	7852,0	9505,6	21742,9	27280,0	15514,3
Оборотні активи	8 665,2	13 648,8	16 113,5	22 128,5	24 984,9	13 088,0	15043,5
Власний капітал	2 488,7	2 236,2	-5 194,8	-10 359,6	-1 307,6	-6 295,5	-13492,4
Довгострокові зобов'язання	4 616, 0	6 151,6	8 475,3	15 598,4	17 034,8	21 248,1	20945,8
Поточні зобов'язання	14 256,4	14 470,5	20 685,0	26 395,2	31 000,7	25 415,6	23104,5
Баланс	21361,4	22858,4	23965,5	31634,1	46727,8	40368,0	30557,8

Джерело: Складено автором за даними фінансової звітності ПАТ «Миронівський хлібопродукт».

За період 2012-2018 рр. баланс зріс на 40%, окремі його статті - на 80%. Основні фінансово-економічні показники діяльності

ПАТ «Миронівський хлібопродукт» за аналізований період представлено у табл. 5.

5. Основні фінансово-економічні показники діяльності ПАТ «Миронівський хлібопродукт» за 2012 - 2018 рр., млн грн

Показник	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Чистий дохід від реалізації продукції	11 666,	6 573,1	8 250,4	10 762,7	12 724,6	17 849,2	34,464,2
Разом доходи	13 773,8	8 889,8	15 348,9	24 906,8	20 216,9	31 340,9	54,946,1
Собівартість реалізованої продукції	10 356,8	4 957,3	5 991,0	8 285,3	9 629,3	13 118,3	26,943,0
Інші операційні витрати	1 930,1	2 203,0	10 712,9	19 152,6	9 201,8	14 107,7	16,065,1
Разом витрати	12 358,2	7 221,6	17 974,4	27 477,5	18 969,0	27 666,6	45,353,3

Фінансовий результат до оподаткування	1 690,2	1 265,9	-6 164,6	-5 191,2	-2 269,5	-1 802,6	3,971,9
Податок на прибуток	30,4	-34,1	-36,5	26,5	7,6	0,5	-
Чистий прибуток (збиток)	1 659,8	1 231,9	-6 201,1	-5 164,7	-2 261,8	-1 802,2	3,971,9

Джерело: Складено автором за даними фінансової звітності ПАТ «Миронівський хлібопродукт».

Показники для аналізу фінансового стану значення та аналіз відхилень наведено у згаданого підприємства, їх нормативне табл. 6.

6. Нормативне значення фінансових та економічних показників для аналізу фінансового стану аграрних підприємств

Показник	Нормативне значення	Призначення (опис)
<i>Показники фінансової стійкості</i>		
Коефіцієнт автономії	> 0,5	Визначається як відношення загальної суми власних коштів до підсумку балансу, чим більше значення коефіцієнта, тим менша залежність підприємства від зовнішніх джерел фінансування
Коефіцієнт фінансової стійкості	0,6-0,7	Співвідношення суми власного капіталу і довгострокових зобов'язань до суми пасивів. Показує, яку частку активів компанія здатна фінансувати за рахунок постійного і довгострокового капіталу. Високе значення вказує на перспективи розвитку, неризик банкрутства
<i>Показники ліквідності</i>		
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,2	Співвідношення найбільш ліквідної частини активів і поточних (короткострокових) зобов'язань. Частка поточних зобов'язань компанії, яка може бути погашена негайно
Коефіцієнт швидкої ліквідності	0,8	Вимірює здатність компанії вчасно погасити свої короткострокові зобов'язання з допомогою високоліквідних активів. Близький до поточної ліквідності, але більш консервативний і точний
Коефіцієнт покриття	2	Співвідношення оборотних активів і поточних зобов'язань, індикатор здатності компанії відповідати оборотними активами за поточними зобов'язаннями

Джерело: Складено на основі [3, 13, 14, 16].

Аналіз даних аналітичного забезпечення антикризового управління аграрного підприємства включає в себе збір необхідних даних, їх обробку, розрахунок показників зміни статей фінансових звітів, розрахунок фінансових коефіцієнтів, порівняльний аналіз значень фінансових коефіцієнтів із нормативними значеннями, аналіз зміни фінансових коефіцієнтів, формулювання висновків стосовно фінансового стану сільськогосподарського підприємства. Джерела інформації, які використовуються для планування грошових потоків відповідно до НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: ф. 1 Баланс (Звіт про фінансовий стан), ф. 2 Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід), ф. 3 Звіт про рух грошових коштів підприємства (за прямим та непрямим методом), а також форми управлінської

документації про грошові потоки, реєстри бухгалтерського обліку й бюджети [2]. Основними фінансовими документами надходження і витрати коштів є: касовий бюджет - план надходження і витрати коштів; платіжний календар; форма поточного фінансового плану управління грошовими потоками. Іноді використовують дані системи стратегічного бухгалтерського обліку, зокрема прогностичних форм фінансової звітності, з урахуванням впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, безпосередньо пов'язаних із грошовими потоками.

Дослідниками, зокрема В. Гавриленко [1], пропонується удосконалена процедура виявлення ризиків на основі обліково-аналітичної інформації, а саме визначення інформаційних джерел, необхідних для розрахунку й аналізу невизначеності та підприємницького

ризик, виявлення ступеня впливу ризику на діяльність суб'єкта господарювання та нівелювання цього впливу для недопущення кри-

зи. У табл. 7 наведено окремі значення показників фінансового стану аналізованого підприємства за даними звітності.

7. Основні фінансово-економічні коефіцієнти діяльності ПАТ «Миронівський хлібопродукт» за 2012-2018 рр.

Показник	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ліквідність, %	60,78	94,32	77,90	83,84	80,59	51,50	65,11
Прискорена ліквідність, %	56,39	89,94	73,59	78,67	74,44	48,99	57,20
Грошова ліквідність, %	2,48	4,93	1,78	3,15	4,17	2,77	4,64
Цикл погашення дебіторської заборгованості, рази	4,85	1,73	1,42	2,31	1,95	4,88	12,52
Цикл оновлення запасів, рази	1655,1	781,2	672,2	607,2	504,3	2062,3	1474,3
Частка залученого капіталу в активах, %	88,35	90,22	121,68	132,75	102,80	115,60	144,15
Співвідношення залученого та власного капіталу, %	758,32	922,16	-561,33	-405,36	-3673,3	-741,20	-326,48
Частка основних засобів в активах, %	36,06	51,97	50,50	44,40	65,51	89,56	48,46
Чистий прибуток до доходу від реалізації, %	14,23	18,74	75,16	47,99	17,78	10,10	11,52
Прибуток на задіяні активи, %	7,77	5,39	25,88	16,33	4,84	4,46	13,00
Прибуток на інвестований власний капітал, %	66,69	55,09	-119,37	-49,85	-172,97	-28,63	-29,44
Чистий дохід на одного працівника, тис. грн	2764,5	1600,0	-	-	3861,8	5199,3	9502,1

Джерело: Складено автором за даними фінансової звітності ПАТ «Миронівський хлібопродукт».

Процес антикризового управління потребує прийняття складних управлінських рішень щодо підвищення ефективності діяльності й виведення його з кризового стану. Для цього необхідно сформувати певний алгоритм дій. Наприклад, за аналізом наукових джерел [12] встановлено найбільш доцільну їх послідовність: діагностика поточного стану підприємства через аналіз фінансової спроможності, ліквідності та виробничого потенціалу; пошук можливостей поліпшення ефективності функціонування підприємства інформаційними та обліково-аналітичними інструментами; розробка стратегічного плану антикризового управління підприємством, у тому числі із застосуванням математичного моделювання; створення цілісної системи антикризового управління фінансовими ресурсами підприємства.

Завдання вдосконалення механізму аналітичного забезпечення антикризового

управління агроформувань передбачає системне поліпшення організації їх фінансово-економічної діяльності (розробка планів та прогнозу, маржинальний аналіз виробничо-господарської діяльності, оцінка ефективності фінансового забезпечення за нормативами, бюджетування, вдосконалення кредитної, податкової системи, страхування, амортизаційних відрахувань, корпоратизації та ін.) [2].

Ефективність антикризового управління агроформувань значною мірою залежить від виконання алгоритму, представленого на рис. 3.

Загалом, система антикризового управління повинна забезпечити ефективне вирішення наступних завдань: діагностика кризових явищ; реагування на кризові явища; реалізація внутрішніх можливостей виходу підприємства з кризового стану.

Рис. 3. Алгоритм антикризового управління агроформуваннями

Джерело: Складено на основі [5].

В алгоритмі, наведеному на рис. 3, враховано дві складові: ефективність використання інформаційного забезпечення та ефективність антикризового управління. Така ефективність може бути розрахована за допомогою критерію [12]:

$$f(r, t) \rightarrow \min, \quad (1)$$

де r - загальна кількість ресурсів, що витрачаються на інформаційне забезпечення

(матеріальні, інтелектуальні, трудові); t - час стабілізації функціонування агроформування.

У випадку, якщо вичерпано власні фінансові можливості, залучаються зовнішні джерела, контрагенти і джерела інформації яких наведено у табл. 8 за переліком кредитні, бюджетні, страхові та фінансові ресурси.

8. Контрагенти та джерела залучення фінансових ресурсів для антикризового управління агроформуваннями

Назва контрагентів	Джерела інформації
<i>Кредитні ресурси</i>	
Світовий банк (WB)	http://www.worldbank.org/
Міжнародний Банк Реконструкції та Розвитку (IBRD)	http://www.vsemirnyjbank.org/ru/who-we-are/ibrd
Міжнародна Асоціація з Розвитку (IDA)	http://ida.worldbank.org/
Міжнародна Фінансова Корпорація (IFC)	www.ifc.org
Багатостороння Агенція Гарантування Інвестицій (MIGA)	www.miga.org
<i>Бюджетні ресурси</i>	
Інформаційно-аналітичний портал АПК	http://www.minagro.gov.ua/
Міністерство розвитку громад та територій	http://www.minregion.gov.ua
Національна академія аграрних наук України	http://www.naas.gov.ua/
Обласні адміністрації	https://www.profiwins.com.ua/uk/adress-all/oga.html
<i>Страхові ресурси</i>	
Ліга страхових організацій України	uainsur.com/
ПрАТ «Українська АСК АСКА»	www.aska.com.ua/
ТОВ з додатковою відповідальністю «Страхова компанія «ГАРДІАН»	www.grdn.com.ua/
<i>Фінансові ресурси</i>	
Навігатор у світі бізнес-фінансів	http://www.prostobiz.ua/
Проект «Розвиток фінансування аграрного сектору в Європі та Центральній Азії»	https://www.slideshare.net/ssc_social/ifc-66057807

Джерело: Складено на основі [3].

Висновки. Аналітичне забезпечення антикризового управління агроформувань потребує уточнення методичного обґрунтування. Сам термін передбачає впорядкування у певній системі інформації обліку, насамперед фінансових та економічних показників, у систему фінансового аналізу, який дозволяє інтерпретувати показники за рівнями компетенції та формувати управлінські рішення для сталого розвитку агроформувань.

Для визначення факторів впливу на кризовий стан агропідприємств проаналізовано їх фінансовий стан за 2012-2018 рр., здійснено аналіз фінансових показників на макро- та мікрорівнях. На основі цих досліджень запропоновано алгоритм аналітичного забезпечення управління кризовим станом через відповідні етапи та функції.

Список бібліографічних посилань

1. Гавриленко В. О. Обліково-аналітичне забезпечення антикризового управління: теорія і практика : монографія / Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : Видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2018. 480 с.
2. Гудзенко Н. М., Кิตайчук Т. Г. Роль обліку в забезпеченні економічної безпеки підприємств. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 3. С. 125-134.
3. Довідник економіста сільськогосподарського підприємства / [Лупенко Ю. О., Захарчук О. В., Пугачов М. І. та ін.] ; за ред. Ю. О. Лупенка та О. В. Захарчука. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2018. 600 с.
4. Калетнік Г., Козловський С., Козловський В. Стійкість економіки як фактор безпеки та розвитку держави. *Економіка України*. 2012. № 7. С. 16-25.
5. Киш Л. М. Фінансова стійкість компанії в сучасних умовах. *Прийчорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 36. С. 75-79.
6. Мазур В. А., Томчук О. Ф., Браніцький Ю. Ю. Методика аналізу фінансового стану підприємства відповідно до вимог внутрішніх і зовнішніх користувачів. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 3. С. 7-20.
7. Малік М. Й., Шпикуняк О. Г. Розвиток аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій. *Економіка АПК*. 2017. № 2. С. 5-16.
8. Правдюк Н. Л., Мулик Т. О., Мулик Я. І. Управління фінансовою безпекою підприємств: обліково-аналітичний аспект : монографія. Київ : «Центр учбової літератури», 2018. 224 с.
9. Плахтій Т. Ф. Розвиток теорії і методології бухгалтерського обліку на основі якісного підходу : монографія. Житомир : ТОВ «БукДрук», 2017. 304 с.
10. Правдюк А. Л., Прутська Т. Ю., Правдюк М. В. Інформаційне забезпечення управління підприємницькою діяльністю на засадах інституціоналізму : монографія. Київ : «Центр учбової літератури», 2019. 360 с.
11. Правдюк Н. Л., Правдюк М. В. Якість облікової інформації: сутність та методика оцінки. *Облік і фінанси*. 2016. № 2 (72). С. 57-65.
12. Рамазанов С. К., Степаненко О. П., Тимашова Л. А. Методи антикризового управління : монографія. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. 192 с.
13. Танклевська Н. С. Основи формування фінансової безпеки функціонування сільського господарства як базису економічного розвитку. *Науковий вісник НУБІП України: серія Економіка, аграрний менеджмент, бізнес*. 2015. № 222. С. 15-20.

Сформовано перелік кредитних, фінансових, бюджетних та страхових ресурсів, які мають інформаційне значення при визначенні потенційних фінансових ресурсів агроформувань для антикризового управління.

Також уточнено вимоги до системи бухгалтерського обліку в частині забезпечення збору даних для фінансового аналізу фінансової стійкості та ліквідності з урахуванням специфіки діяльності аграрних підприємств.

Подальшими напрямками досліджень проблеми антикризового управління за інформаційною складовою виокремлюються узагальнення чинної практики засобами математичного моделювання та розробка методики визначення фінансових показників за ключовими точками контролю.

References

1. Havrylenko, V.O. (2018) *Oblikovo-analitychne zabezpechennia antykrizovoho upravlinnia: teoriia i praktyka: monohrafiia* [Accounting and analytical support of crisis management: theory and practice: monograph]. Cherkasy: Publisher FOP Gordienko E.I. [In Ukrainian].
2. Hudzenko, N.M. & Kytaichuk, T.H. (2017). Rol obliku v zabezpecheni Ekonomichnoi bezpeky pidpriemstv [The role of accounting in ensuring the economic security of enterprises]. *Ekonomika, finansy, menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*, 3, pp. 125-134 [In Ukrainian].
3. Lupenko, Yu.O., Zakharchuk, O.V., Puhachov, M.I., et al. (2018). *Dovidnyk ekonomista silskohospodarskoho pidpriemstva* [Handbook of economist of agricultural enterprise]. Yu.O. Lupenko & O.V. Zakharchuk (Eds.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
4. Kaletnik, H.M., Kozlovskiy, S.V., & Kozlovskiy, V.O. (2012). Stikist ekonomiky yak factor bezpeky ta rozvytku derzhavy [Sustainability of the economy as a factor of security and development of the state]. *Ekonomika Ukrainy*, 7, pp. 16-25 [In Ukrainian].
5. Kysh, L.M. (2018). Finansova stikist kompanii v suchasnykh umovakh [Financial sustainability of the company in modern conditions]. *Prychornomorski ekonomichni studii*, 36, pp. 75-79 [In Ukrainian].
6. Mazur, V.A., Tomchuk, O.F., & Branitskyi, Yu.Yu. (2017). Metodyka analizu finansovoho stanu pidpriemstva vidpovidno do vymoh vnutrishnikh i zovnishnikh korystuvachiv [Methods of analysis of the financial state of the enterprise in accordance with the requirements of internal and external users]. *Ekonomika, finansy, menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*, 3, pp. 7-20 [In Ukrainian].
7. Malik, M.Y. & Shpykuliak, O.H. (2017). Rozvytok ahrarnoho pidpriemnytstva v umovakh instytutsionalnykh transformatsii [Development of agrarian entrepreneurship in the conditions of institutional transformations]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 5-16 [In Ukrainian].
8. Pravdiuk, N.L., Mulyk, T.O., & Mulyk, Ya.I. (2018). *Upravlinnia finansovoiu bezpekoiu pidpriemstv: oblikovo-analitychnyi aspekt: monohrafiia* [Management of financial security of enterprises: accounting and analytical aspect]. Kyiv: "Tsentr uchbovoi literatury" [In Ukrainian].
9. Plakhitii, T.F. (2017). *Rozvytok teorii i metodologii bukhgalterskoho obliku na osnovi yakisnoho pidkhodu: monohrafiia* [Development of the theory and methodology of accounting based on a qualitative approach]. Zhytomyr: TOV "BukDruk" [In Ukrainian].

14. Терен Г. М. Система методологічних елементів аналізу ліквідності сільськогосподарського підприємства. *Агросвіт*. 2017. № 21. С. 30-34.
15. Халатур С. М., Бровко Л. І., Моруґа Т. О. Методологія оцінки ліквідності та платоспроможності сільськогосподарських. *Економіка та держава*. 2017. № 12. С. 56-60.
16. Чайка Т. Ю., Александрова В. О., Бабіч В. В. Платоспроможність, ліквідність і фінансова стійкість: теоретичні і методичні аспекти аналізу. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: Економічні науки. *Bulletin of the National Technical University «KhPI» (economic sciences)* : зб. наук. пр. Харків : НТУ «ХПІ», 2018. № 37 (1313). С. 82-89.
17. Abuselidze G. Fiscal policy directions of small enterprises and anti-crisis measures on modern stage: During the transformation of Georgia to the EU. *Science and studies of accounting and finance: problems and perspectives*. 2018. Vol. 12. № 1. P. 1-11.
18. Bobryshev A. N. The concept of anti-crisis management accounting subsystem formation. *Mezhdunarodnyi bukhgalterskii uchet*. International Accounting. 2015. Vol. 22. P. 27-39.
19. Chaya V. The system of analytical triggers in anti-crisis management, 2015. Vol. 0019.
20. Coombs W. T. An analytic framework for crisis situations: Better responses from a better understanding of the situation. *Journal of public relations research*. 1998. № 10(3). P. 177-191.
21. Lee Y. J., Harrauld J. R.. Critical issue for business area impact analysis in business crisis management: Analytical capability. *Disaster Prevention and Management: an international journal*, 1999.
22. Plastina A. Financial stress in Iowa farms: 2014-2016. 2017. DOI <https://doi.org/10.31274/icm-180809-260>.
23. Pokynchereda V., Pravdiuk N., Pravdiuk M. The human capital of an enterprise: theory and assessment methodology. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2019. Vol. 5. № 2. P. 176-183. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-2-176-183>.
24. Toth M., Cierna Z., Serences P. Benchmark values for liquidity ratios in Slovak agriculture. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*. 2013. Vol. 12. P. 3.
25. Usykova O., Pravdiuk N., Skrypnyk M. Mechanism of economic processes self-organization at the enterprise. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. 2019. № 1(28). P. 302-312; (ISSN: 2306-4994; e-ISSN:2310-8770): URL: <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v1i28.163030>.
10. Pravdiuk, A.L., Prutska, T.Yu., & Pravdiuk, M.V. (2019). *Informatsiine zabezpechennia upravlinnia pidpryiemnytskoiu diialnistiu na zasadakh instytutsionalizmu: monohrafiia* [Information support for the management of entrepreneurial activity on the basis of institutionalism]. Kyiv: "Tsentr uchbovoi literatury" [In Ukrainian].
11. Pravdiuk, N.L. & Pravdiuk, M.V. (2016). Yakist oblikovoi informatsii: sutnist ta metodyka otsinky [The quality of accounting information: the nature and methodology of assessment]. *Oblik i finansy*, 2 (72), pp. 57-65 [In Ukrainian].
12. Ramazanov, S.K., Stepanenko, O.P., & Tymashova, L.A. (2004). *Metody antykrizovoho upravlinnia: monohrafiia* [Methods of crisis management: monograph]. Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia [In Ukrainian].
13. Tanklevska, N.S. (2015). Osnovy formuvannia finansovoi bezpeky funktsionuvannia silskoho hospodarstva yak bazysu ekonomichnoho rozvytku [Fundamentals of formation of financial security of functioning of agriculture as basis of economic development]. *Naukovyi visnyk NUBIP Ukrainy: seriia Ekonomika, ahraryni menedzhment, biznes*, 222, pp. 15-20 [In Ukrainian].
14. Teren, H.M. (2017). Systema metodolohichnykh elementiv analizu likvidnosti silskohospodarskoho pidpryiemstva [System of methodological elements of analysis of liquidity of agricultural enterprise]. *Ahrosvit*, 21, pp. 30-34 [In Ukrainian].
15. Khalatur, S.M., Brovko, L.I., & Moruha, T.O. (2017). Metodolohiia otsinky likvidnosti ta platospromozhnosti silskohospodarskykh [Methodology of assessment of agricultural liquidity and solvency]. *Ekonomika ta derzhava*, 12, pp. 56-60 [In Ukrainian].
16. Chaika, T.Yu., Aleksandrova, V.O., & Babich, V.V. (2018). Platospromozhnist, likvidnist i finansova stiikist: teoretychni i metodychni aspekty analizu [Solvency, liquidity and financial stability: theoretical and methodological aspects of analysis]. *Visnyk Natsionalno tekhnichnoho universytetu "KhPI" (ekonomichni nauky)*, 37 (1313), pp. 82-89 [In Ukrainian].
17. Abuselidze, G. (2018). Fiscal policy directions of small enterprises and anti-crisis measures on modern stage: During the transformation of Georgia to the EU. *Science and studies of accounting and finance: problems and perspectives*, Vol. 12, 1, pp. 1-11 [In English].
18. Bobryshev, A.N. (2015). The concept of anti-crisis management accounting subsystem formation. *Mezhdunarodnyi bukhgalterskii uchet*, 22, pp. 27-39 [In English].
19. Chaya, V. (2015). The system of analytical triggers in anti-crisis management. No. 0019 [In English].
20. Coombs, W.T. (1998). An analytic framework for crisis situations: Better responses from a better understanding of the situation. *Journal of public relations research*, 10 (3), pp. 177-191 [In English].
21. Lee, Y.J. & Harrauld, J.R. (1999). Critical issue for business area impact analysis in business crisis management: Analytical capability. *Disaster Prevention and Management: an international journal* [In English].
22. Plastina, A. Financial stress in Iowa farms: 2014-2016. (2017). Retrieved from: <https://doi.org/10.31274/icm-180809-260> [In English].
23. Pokynchereda, V., Pravdiuk, N., & Pravdiuk, M. (2019). The human capital of an enterprise: theory and assessment methodology. *Baltic Journal of Economic Studies*, Vol. 5, 2, pp. 176-183. Retrieved from: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-2-176-183> [In English].
24. Toth, M., Cierna, Z., & Serences, P. (2013). Benchmark values for liquidity ratios in Slovak agriculture. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, 12, p. 3 [In English].
25. Usykova, O., Pravdiuk, N., & Skrypnyk, M. (2019). Mechanism of economic processes self-organization at the enterprise. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 1 (28), pp. 302-312. Retrieved from: <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v1i28.163030> [In English].

Pravdiuk N.L. Analytical provision of anti-crisis management of agricultural entities

The purpose of the article is to determine methodological approaches to the formation of information, to identify problematic aspects of the crisis state of agricultural enterprises, to provide systematic analysis of their financial indicators, to help determining the factors affecting the financial condition and serves as a basis for effective management.

Research methods. The methodological basis of the study is a set of methods of scientific knowledge of the analytical support of crisis management, primarily by means of information support and accounting. To reveal the topic on the choice and analysis of information affects decision-making management, the following general scientific methods were used: abstraction, formalization,

idealization, comparison, functional and statistical analysis, and historiography. The basis of the study is the interdisciplinary approach, therefore, used methods are typical for analysis, planning, enterprise management, and finance.

Research results. In the research process of crisis management issues, the financial condition of agricultural enterprises in the period between 2010 and 2018 was analysed. The financial indicators involved in the crisis state were analysed using an example of the industry and individual agricultural enterprises. Based on this, the improved understanding of the critical state was proposed, primarily in terms of liquidity. Taking into account the specifics of agricultural enterprises' activities, the need for revising the standard values of liquidity ratios for agricultural enterprises by their forms, types, type of activity, region was proposed.

Elements of scientific novelty. The algorithm for analytical support of crisis management via many information resources was proposed. Requirements for the accounting system were clarified in terms of ensuring the collection of data for financial analysis in context of financial stability and liquidity.

Practical significance. The proposals from the article will contribute to a partial solution to problems of analytical support of anti-crisis management of agricultural entities, increase their profitability and contribute to the management of financial resources. Tabl.: 8. Figs.: 3. Refs.: 25.

Keywords: information support; agricultural entities; financial results; management; financial reporting; financial indicators; financial analysis.

Pravdiuk Nataliia Leonidivna - doctor of economic sciences, professor, head of the accounting department, Vinnytsia National Agrarian University (3, Soniachna st., Vinnytsia)

E-mail: npravduyk@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0149-3612>

Правдюк Н.Л. Аналитическое обеспечение антикризисного управления агроформирований

Цель статьи - определить методические подходы к формированию информации, которая обеспечивает выявление проблемных аспектов кризисного состояния аграрных предприятий, дает возможность системного анализа их финансовых показателей, способствует определению действия факторов влияния на финансовое состояние и служит основой для эффективного управления.

Методика исследования. Методологической основой исследования стала совокупность методов научного познания аналитического обеспечения антикризисного управления, прежде всего средствами информационного обеспечения и учета. Для раскрытия темы, как влияет выбор и анализ информации на принятие управленческих решений, использованы общенаучные методы: абстракции, формализации, идеализации, сравнения, функционального и статистического анализа, историографии. Основу исследования составляет междисциплинарный подход, поэтому в арсенале методов имеются типичные для анализа, планирования, управления предприятием и финансами.

Результаты исследования. В процессе изучения вопросов антикризисного управления проанализировано финансовое состояние аграрных предприятий за 2012-2018 гг., а также финансовых показателей, причастных к кризисному состоянию на примере отрасли и отдельных аграрных предприятий. На основании этого предложено уточненное понимание кризисного состояния, прежде всего в части ликвидности с учетом специфики деятельности аграрных предприятий, доказана необходимость пересмотра нормативных значений коэффициентов ликвидности для агропредприятий на уровне их форм, видов, рода деятельности, региона и т.д.

Элементы научной новизны. Предложен алгоритм аналитического обеспечения управления кризисным состоянием через множество информационных ресурсов. Уточнены требования к системе бухгалтерского учета в части обеспечения сбора данных для финансового анализа относительно финансовой устойчивости и ликвидности.

Практическая значимость. Ожидается, что изложенные предложения будут способствовать частично-му решению проблем аналитического обеспечения антикризисного управления агроформирований, повышению их доходности, а также управлению финансовыми ресурсами. Табл.: 8. Илл.: 3. Библиогр.: 25.

Ключевые слова: информационное обеспечение; агроформирования; финансовые результаты; управление; финансовая отчетность; финансовые показатели; финансовый анализ.

Правдюк Наталия Леонидовна - доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой бухгалтерского учёта, Винницкий национальный аграрный университет (г. Винница, ул. Солнечная, 3)

E-mail: npravduyk@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0149-3612>

Стаття надійшла до редакції 12.02.2020 р.

Фахове рецензування: 16.02.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Правдюк Н. Л. Аналітичне забезпечення антикризового управління агроформувань. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 33 – 44. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002033>

Pravdiuk, N. L. (2020). Analitichne zabezpechennia antykrizovoho upravlinnia ahroformuvan [Analytical provision of anti-crisis management of agricultural entities]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 33 – 44. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002033>

*

Ю.В. ЗОЛОТНИЦЬКА, кандидат економічних наук

Становлення та розвиток сімейного фермерства у Польщі: досвід для України

Мета статті – розкрити етапи і ключові фактори сталого розвитку сімейного фермерства у Польщі та, з урахуванням успішного європейського досвіду і національних особливостей, окреслити перспективи розвитку сімейних ферм в Україні.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано діалектичні методи пізнання процесів і явищ; монографічний (аналіз етапів розвитку сімейного фермерства в Польщі); емпіричний (щодо комплексної оцінки сучасного стану об'єкта дослідження); порівняльного аналізу (визначено проблеми й напрями становлення та розвитку сімейного фермерства у Польщі та в Україні); абстрактно-логічний (теоретичні узагальнення та формулювання висновків).

Результати дослідження. За аналізу етапів становлення та сучасного стану сімейного фермерства у Польщі виявилось можливим окреслити ключові чинники розвитку сімейного фермерства в Україні. Встановлено, що в рамках імплементації досвіду Польщі щодо розвитку сімейного фермерства Україні слід враховувати власні історичні та економічні передумови розвитку сільського господарства, сформований менталітет сільських мешканців, реалії розвитку аграрного сектору та ключові інтереси всіх без винятку сільськогосподарських товаровиробників. Не применшуючи значущості великих сільськогосподарських виробників, як провідних експортерів-аграріїв, доведено, що домінуючою рушійною силою в розвитку сільських територій та становленні продовольчої та екологічної безпеки, соціально-економічної стабільності в Україні мають стати сімейні ферми.

Елементи наукової новизни. Набули подальшого розвитку підходи до механізму управління розвитком сімейних ферм, в основу яких покладено ключові фактори сталого розвитку сільських територій, підвищення добробуту фермерів та соціально-економічної стабільності країни, а саме: достатня та обґрунтована фінансова підтримка малих і середніх сімейних фермерських господарств, розвиток системи дорадництва та доступ до організованого ринку.

Практична значущість. Доведено викладені теоретичні положення та методичні підходи до рівня конкретних рекомендацій стосовно розвитку сімейного фермерства в Україні. Табл.: 1. Рис.: 2. Бібліогр.: 23.

Ключові слова: фермерство; сімейні ферми; особисті селянські господарства; сталий розвиток сільських територій; органічна продукція; органічне виробництво.

Золотницька Юлія Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління, Житомирський національний агроекологічний університет (м. Житомир, вул. Старий Бульвар, 7)

E-mail: Zolotyuliya@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9278-0707>

Постановка проблеми. Організація Об'єднаних Націй 2019-2028 роки оголосила Десятиліттям сімейних фермерських господарств. У рамках цього ООН було розроблено загальний план дій, який надає міжнародній спільноті докладні рекомендації з підтримки сімейних фермерських господарств.

Десятиліття успішної реалізації Спільної аграрної політики та розвиток сільського підприємництва у країнах Європейського Союзу, зокрема, Польщі, довели, що саме сімейне фермерство володіє унікальною можливістю в забезпеченні продовольчої безпеки, виробництві екологічної продукції, підвищенні рівня життя сільського населення, раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього середо-

вища та досягнення сталого розвитку сільських територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам становлення та розвитку сімейного фермерства у Польщі присвятили свої праці відомі польські вчені: М. Washilevski (2011) [18, с. 27-40], Z. Gajevski (2013) [18, с. 66-84], Yan Gurecki (2014) [18, с. 17-26], V. Zientara (2018) [20], V. Michna (2011) [11], I. Nuzynska (2018) [19] та багато інших. Так, Вальдемар Міхна зазначав, що сімейні фермерські господарства у Польщі відіграли важливу історичну роль. Їх внесок в економіку Польщі завжди визначав роль та місце Польщі в Європі. Завдяки солідарності сімейного фермерства Польща змогла подолати національні й політичні, демографічні та економічні кризи [11, с. 59].

© Ю.В. Золотницька, 2020

Вітчизняні науковці у своїх дослідженнях розкривають проблеми теоретико-методичних і практичних аспектів формування стратегії та розвитку фермерських господарств в Україні, у тому числі сімейних ферм. Також у центрі уваги вчених вплив господарств населення на соціальний та сталий розвиток сільських територій. Зокрема, Ю.О. Лупенком виокремлено п'ять основних моделей розвитку сільських територій та встановлено, що значна частина складових сталого розвитку зосереджена на сільських територіях [2].

Проте, незважаючи на безумовну значущість проведених досліджень, питання розвитку сімейного фермерства в Україні та його впливу на сталий розвиток сільських територій потребують подальших досліджень, зокрема через призму імплементації досвіду Польщі.

Досвід Польщі доволі цінний для України, адже за два десятиліття, завдяки виваженій аграрній урядовій політиці, Польщі вдалося не лише подолати соціально-економічну кризу, а й вийти на лідируючі позиції серед аграрних країн-членів Європейського Союзу. На сьогодні сімейне фермерство - це свідомий та відповідальний вибір для багатьох поляків.

Мета статті - розкрити етапи і ключові фактори розвитку сімейного фермерства у Польщі та, з урахуванням успішного європейського досвіду і національних особливостей, окреслити перспективи розвитку сімейних ферм в Україні.

Методологія дослідження. У процесі дослідження використано діалектичні методи пізнання процесів і явищ; монографічний (аналіз етапів розвитку сімейного фермерства в Польщі); емпіричний (щодо комплексної оцінки сучасного стану об'єкта дослідження); порівняльного аналізу (визначено проблеми й напрямки становлення та розвитку сімейного фермерства у Польщі та Україні); абстрактно-логічний метод (теоретичні узагальнення та формулювання висновків).

Виклад основних результатів дослідження. У сільському господарстві країн Західної Європи та Північної Америки протягом багатьох століть домінуючою організаційно-правовою формою виступають сімейні ферми, що функціонують у податковому полі як фізичні особи - суб'єкти підприємництва [14]. Сімейні ферми демонструють високу пристосованість до мінливих умов зовніш-

нього середовища: нормативно-правового, ринкового, соціально-економічного та екологічного.

Сільськогосподарські виробничі структури, які більші за розмірами та масштабами виробництва і використовують найману працю, на думку західних дослідників, протягом останніх двох тисяч років лише у двох випадках мали перевагу над сімейними фермами. Перший стосується виробництва, коли люди, працюючи, поділяють «певну ідею». Як приклад Рейсх наводить господарства, керовані наказами, наприклад, цистерціани, в яких ідея була релігією або кібуци в Ізраїлі, в яких ідеєю є «бути завжди напоготові до оборони» [14]. Другий випадок стосується тих підприємств, керівником яких є високопрофесійний менеджер із беззаперечним авторитетом серед працівників [20].

Аграрний сектор Польщі представлений наступними організаційно-правовими формами сільськогосподарських підприємств:

- фізична особа - суб'єкт підприємництва;
- товариство;
- акціонерне товариство;
- кооператив;
- державне підприємство (існували до 1992 р.).

Домінуючою організаційно-правовою формою сільськогосподарських підприємств Польщі визнано фізичні особи-підприємці. Їх частка у 2018 р. становила 99,7% [15]. Це і є форма сімейного фермерства, яка характеризується тим, що власник господарства - підприємець відповідає за свої зобов'язання особистим майном. Партнерства, включаючи акціонерні товариства, що діють на основі Цивільного кодексу, та державні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, що діють на основі Господарського кодексу, в польському сільському господарстві не набули поширення [20].

Відповідно до нормативно-правових актів Польщі, сімейне фермерське господарство являє собою сільськогосподарське підприємство, що керується одноосібно фермером та має у своєму розпорядженні не більше ніж 300 га ріллі. За таким нормативним документом фермер - це індивідуально самозайнята особа, що має статус суб'єкта підприємницької діяльності, а також сільськогосподарську кваліфікацію та проживає не менше ніж 5 років на території, на якій розташований один з об'єктів, що використовую-

ється ним для ведення сільськогосподарської діяльності [17].

Це визначення було прийняте для потреб поточної аграрної політики Польщі, проте воно не містить основних, змістовних ознак сімейного фермерства, серед яких домінування власної праці фермера та членів його родини, а також єдність домогосподарства та господарства сільськогосподарського. Для порівняння, у вітчизняних нормативних документах також не міститься чіткого визначення «сімейного фермерського господарства» із зазначенням наведених змістовних ознак. Критерії щодо набуття статусу «сімейного фермерського господарства» прописані у Законі України «Про фермерське господарство» [6] та Податковому кодексі України [4]. Вважаємо, що Закон України «Про фермерське господарство» слід доповнити зазначеними змістовними ознаками.

Польща - індустріально-аграрна країна із пострадянським минулим. У 90-х роках відбулася конституційна реформа, за якою відповідно до ст. 23 Конституції Польщі з 1997 р. основою національного аграрного устрою визнано сімейні ферми [10]. Таким чином сімейне фермерство було визнане у правовому полі. Особливий статус сімейних ферм у державному устрої Польщі став визначальним моментом для розвитку аграрного сектору країни в цілому.

Варто зазначити, що 1989-2004 рр. у Польщі характеризувалися різним ступенем впливу держави на сільські території та сільське господарство. До набуття членства у Європейському Союзі в країні відбувалися значні соціально-економічні трансформації, за успішність реалізації яких, як вважається, найвищу ціну заплатили аграрії. Це підтверджується низьким середнім рівнем доходу фермерів та низькою динамікою його розвитку відносно інших видів домогосподарств у цьому періоді [16].

Августин Вось після 1989 р. виокремлює наступні періоди розвитку економіки Польщі: період шокової терапії (1990-1992), фаза досягнення нового балансу при загальновисоких темпах економічного зростання (1993-1997), фаза нової кризи (1998-1999), період адаптації до структур ЄС (1999-2004) та період зіткнення польського сільського господарства зі світовим сільським господарством (період членства Польщі в ЄС) [21]. Зазначені періоди чітко пов'язані із ситуацією на польському ринку сільськогосподарської продукції та економічним становищем сімейних ферм.

Основні показники розвитку сільського господарства Польщі у 2014-2018 рр. представлені у таблиці.

Основні показники розвитку сільськогосподарського виробництва у Польщі (2014-2018 рр.)

№ п/п	Показник	2014	2015	2016	2017	2018
1	Чисельність населення Польщі, млн осіб:	38,5	38,5	38,4	38,4	38,4
	- у т.ч. жителі міст	23,2	23,2	23,1	23,1	23,0
	- у т.ч. жителі села	15,2	15,3	15,3	15,3	15,4
2	Середньорічна чисельність працюючих, тис. осіб/%	13876/ 100	14056/ 100	14438/ 100	14803/ 100	14945/ 100
	- у т.ч. у сільському та лісовому господарстві, тис. осіб, %	2150/ 15,5	2148/ 15,3	2150/ 14,9	2150/ 14,5	2151/ 14,4
3	Земля сільськогосподарського призначення, млн га	14,6	14,5	14,5	14,6	14,6
4	Загальна площа Польщі (га на 1 мешканця)	0,812	0,813	0,814	0,814	0,814
5	Площа сільськогосподарських угідь Польщі (га на 1 мешканця)	0,378	0,378	0,374	0,381	0,381
6	Частка сільського та лісового господарства, мисливства та рибальства у валовій доданій вартості (поточні ціни) ЄС, %	3,0	2,5	2,7	3,2	3,3
7	Споживання (постійні ціни), до цін 1995 р. = 100	196,8	202,3	209,4	218,8	219,0
	- у т.ч. споживання в секторі домогосподарств	204,5	211,6	218,8	229,5	231,3
8	Кінцева продукція сільського господарства (постійні ціни) до цін 1995 р. = 100	140,3	136,1	146,9	152,0	155,5
9	Товарна продукція сільського господарства (постійні ціни) до цін 1995 р. = 100	155,0	153,9	162,7	167,4	169,1

10	Валовий збір основних зернових (без зерноsumішей), млн тонн	24,4	22,5	22,9	24,9	25,0
11	Урожайність основних зернових (без зерноsumішей), ц/га	41,9	37,9	38,9	41,1	41,3
13	Виробництво продукції тваринного походження: - поголів'я для забою, у перерахунку на м'ясо, тис. тон - коров'яче молоко, млрд літрів - курячі яйця, млрд шт.	4378 12,6 10,3	4601 12,9 10,5	4939 12,9 10,6	5097 13,3 11,0	5115 13,7 11,3
14	Частка вартості агропродовольчих товарів у загальній зовнішній торгівлі Польщі (млрд євро): - експорт - імпорт	13,2 9,0	13,3 9,1	13,2 9,6	13,5 9,4	12,8 8,0

Джерело: Розраховано за даними [12, 15].

Як показують наведені дані, чисельність населення в Польщі стабільна. Частка сільського господарства в загальній зайнятості становить до 15% (середній показник серед країн-членів ЄС - близько 5%). У 2016 р. понад половина польських домогосподарств, для яких сільське господарство слугувало джерелом доходу, заявили, що доходи від цієї діяльності становлять менше 30% від загального доходу. Доходи від сільськогосподарської діяльності понад 90% від загального доходу відзначено лише у п'ятій частині фермерів [13].

У 2014-2018 рр. простежується стійка тенденція у перевищенні експорту над імпортом і, як наслідок, позитивний торговельний баланс. Це пов'язано із стійкими позиціями Польщі на європейському ринку сільськогосподарської продукції - понад 80% експорту польського агропродовольства спрямовується на ринки ЄС. Відкриття ринку ЄС для польської продукції мало позитивний вплив на розвиток польського сільського господарства. Частка сільського господарства у створенні національного ВВП Польщі становить 2,5% (за даними на 2018 р.) [15].

У 2018 р. польське сільське господарство створило 3,3% доданої вартості, виробленої у всьому блоці ЄС-28. Вартість виробленої продукції сільськогосподарським сектором ЄС, включаючи послуги, у 2018 р. досягла 434,3 млрд євро, у тому числі частка Польщі - 5,8%. Таким чином, сільськогосподарська продукція, вироблена у Польщі, оцінювалася у 25,0 млрд євро, в тому числі, рослин-

ництво - 10,8 млрд євро та тваринництво - 13,4 млрд євро [15].

Сімнадцять років членства Польщі у Європейському Союзі, безумовно, мали вплив на докорінні зміни як сільських територій, так і польського сільського господарства. За 2004-2018 рр. у рамках дії Спільної аграрної політики ЄС на підтримку агропродовольчого сектору та сільської місцевості Польщі було виділено більше ніж 47 млрд євро. Ця сума становила третину всіх коштів, які країна отримала за вказаний період з бюджету ЄС за різними програмами, що фінансуються Європейським Союзом [19].

Структура розподілу площ сільськогосподарських угідь між сімейними фермерськими господарствами Польщі (рис. 1) відрізняється від подібної структури розподілу в Україні (рис. 2).

Одна з характерних особливостей такого розподілу в Польщі - переважання в загальній кількості сільськогосподарських товаровиробників (1 405 700 од., дані за 2018 р.) невеликих сімейних фермерських господарств площею від 1 до 10 га. За даними Центрального статистичного управління за 2018 р., вони становили близько 75% від загальної кількості господарств, але у їх користуванні знаходиться лише близько 28% ріллі [15]. На господарства з площею понад 10 га припадає 25% (включаючи найбільші господарства, понад 50 га - 2,5%), проте вони використовують до 72% ріллі (рис. 1).

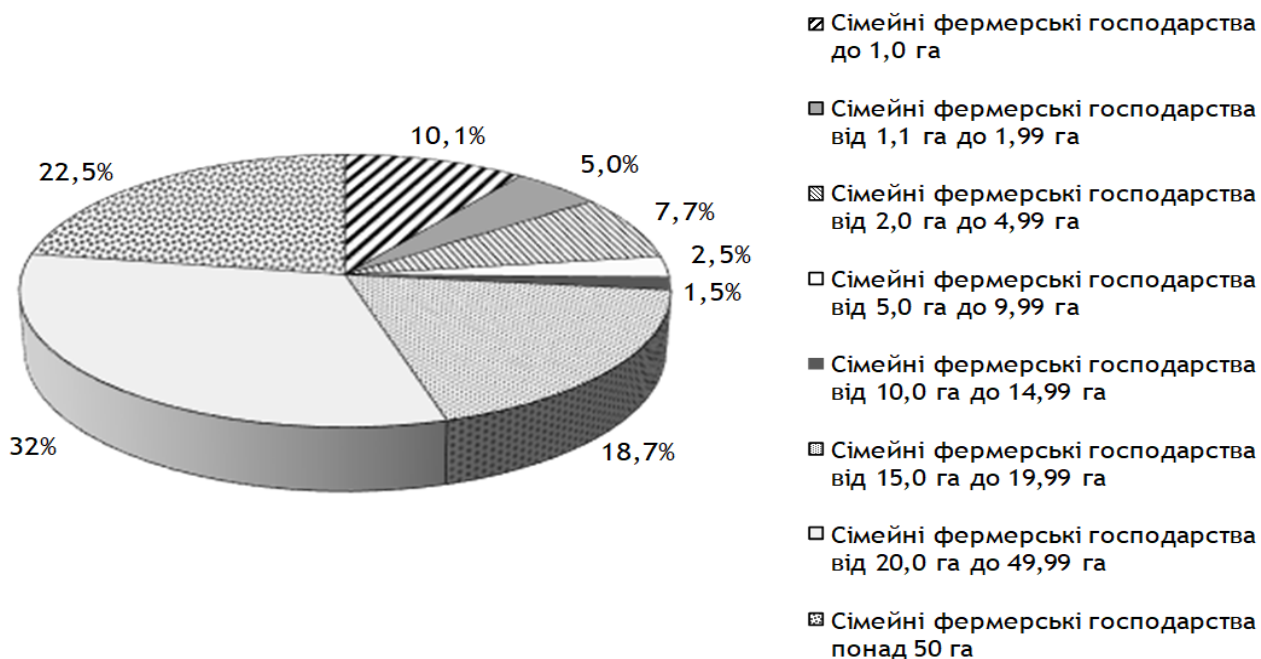

Рис. 1. Структура сімейних фермерських господарств у Польщі по площах сільськогосподарських угідь, 2018 р.

Джерело: Розраховано за даними [15].

Незважаючи на вплив таких зовнішніх чинників, як історичне, економічне та культурне середовище, зміни структури сімейних фермерських господарств відбуваються повільно. Простежується тенденція до уповільнення зростання кількості фермерських господарств з площею до 10 га і пришвидшення зростання кількості фермерських господарств площею понад 20 га. Так, за даними Головного статистичного управління Польщі,

у 2010 р. частка сімейних фермерських господарств площею від 20 га до 49,99 га становила 6,4% усіх господарств, тоді як у 2017 р. - 7,7%. Частка господарств площею понад 50 га в період між 2010 та 2017 роками зросла від 1,8 до 2,5% [15].

Діаметрально протилежна ситуація стосовно розподілу сільськогосподарських угідь між існуючими суб'єктами аграрної сфери простежується в Україні (рис. 2).

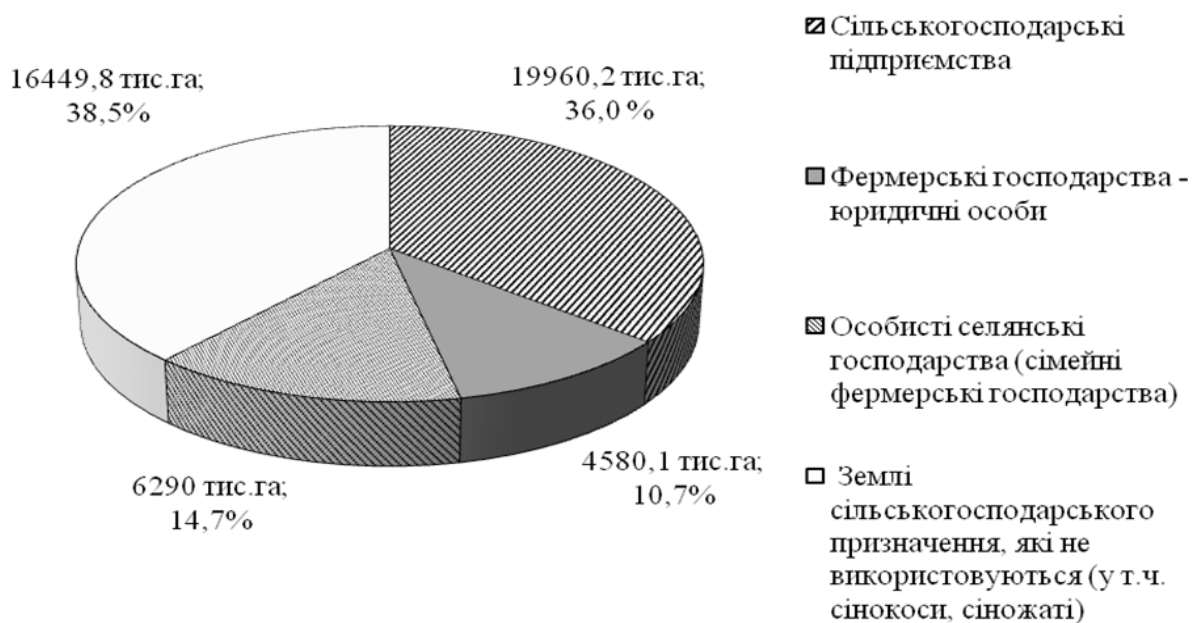

Рис. 2. Структура сільськогосподарських угідь України по сільськогосподарських товаровиробниках, 2018 р.

Джерело: Розраховано за даними [1].

Відповідно до Господарського кодексу України, аграрний сектор представлений різними організаційно-правовими формами господарювання та різними за розмірами підприємствами.

Найбільші площі сільськогосподарських угідь сконцентровані у сільськогосподарських підприємств, які володіють угіддями від 100,1 до 2000 га - 12 504 од. на площі 7259,4 тис. га. Зазначені суб'єкти господарювання в основному належать до малого бізнесу та представляють виробничі кооперативи та фермерські господарства. До представників середнього бізнесу можна віднести сільськогосподарські підприємства, у користуванні яких наявні площі угідь від 2000,1 до 5000,0 га. Частка зазначених підприємств становить лише 4,0 % від загальної кількості, проте вони володіють 27,7% площ сільськогосподарських угідь.

За даними Держстату [1], на сільськогосподарські підприємства, розмір землеводіння яких від 5000 га та більше, припадає найменша частка від загальної кількості - лише 1,3%. Проте у їхньому користуванні знаходиться 6309,5 тис. га сільськогосподарських угідь, або 31,6% від загальної площі. Такі підприємства належать до високотоварних сільськогосподарських виробників (агрохолдинги).

На сьогодні в Україні налічується близько 6,9 млн осіб - власників земельних паїв, серед яких 4,7 млн одноосібних сільськогосподарських товаровиробників, зареєстрованих як селянські господарства. Зазначені селянські господарства обробляють 6,3 млн га сільськогосподарських угідь, що становить 14,7% від загальної площі сільськогосподарських угідь України.

Особисті селянські господарства являють собою доволі вагомий елемент агропромислового комплексу України, оскільки виробляють близько 41,3% від загального обсягу сільськогосподарської продукції [1]. Діяльність переважної більшості зазначених ОСГ пов'язана з вирощуванням сільськогосподарських культур, відгодовуванням сільськогосподарських тварин, збиранням, переробкою власними силами виробленої продукції з метою споживання для себе та на продаж. Проте така діяльність особистих селянських господарств, відповідно до чинного законодавства України, не відноситься до підприємницької діяльності [5, ст. 1].

Члени ОСГ не використовують найману працю та перебувають між собою у родин-

них відносинах. Земельні наділи селянських господарств у більшості не перевищують 20 га. Таким чином, діяльність ОСГ повністю відповідає критеріям сімейних ферм [4]. Разом із тим на сьогодні селяни не кваліфікуються реєструватися суб'єктами господарювання фізичними особами-підприємцями.

Також нині для України одним із шляхів підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції стала екологізація аграрного сектору та виробництво органічної продукції. За загальною площею сільськогосподарських угідь, сертифікованих як органічні, Україна посідає 11 місце серед країн Європи та 20 у світі. За даними 2017 р., загальна площа сільськогосподарських земель з органічним статусом та перехідного періоду знаходилася на рівні 289 тис. га (0,7 % від загальної площі земель сільськогосподарського призначення України). Серед основних суб'єктів ринку виробництва органічної сільськогосподарської продукції найбільшу питому вагу становлять приватні сільськогосподарські підприємства та товариства з обмеженою відповідальністю - 73,3%, частка фермерських господарств - 15,0, решта - 11,7% це фізичні особи - суб'єкти господарювання, які не мають статусу сімейного фермерського господарства [7]. Фізичні особи - суб'єкти господарювання в переважній більшості спеціалізуються на виробництві органічної продукції бджільництва. Проте серед сертифікованих виробників органічної продукції не представлено жодного особистого селянського господарства або ж сімейної ферми.

Незважаючи на те, що у сімейних ферм та особистих селянських господарств якості продукції не підтверджена відповідним органічним сертифікатом, проведені дослідження у цьому напрямі [23], дають підставу стверджувати що ці суб'єкти господарювання відповідають основним критеріям виробництва органічної продукції рослинного і тваринного походження.

Аналіз польських статистичних джерел показав, що кількість органічних ферм у Польщі, тобто таких, які використовують методи органічного землеробства та мають сертифікат, виданий органом з сертифікації, залишається незначним. У 2017 р. із понад 1,4 мільйона фермерських господарств у Польщі лише 15470 (близько 1% від загальної кількості), були сертифікованими органічними господарствами, 4787 господарств пере-

бували на той час у перехідному періоді до ведення екологічної діяльності [15]. Площа цих господарств становила понад 380 тис. га [22], або лише близько 2,6% загальної площі сільськогосподарських угідь Польщі.

Слід також підкреслити, що кількість таких господарств протягом кількох років зменшується, що може свідчити про існування перешкод на шляху до розвитку органічного землеробства. Відповідно до поданих фермерами Декларацій, близько 60% з них не зацікавлені в тому, щоб почати органічне землеробство в майбутньому (дані за 2017 р.) [12].

На нашу думку, основними перешкодами до вступу до органічного ринку як у Польщі, так і в Україні є:

- порівняно висока вартість сертифікаційних послуг на тлі низької окупності;
- тривалий процес сертифікації (2-3 роки) та нетривала дія сертифікату (до 1-го року);
- складність технології процесу сертифікації, оскільки сертифікуються всі ланки діяльності господарства - поля, луки, тваринницькі ферми, склади, господарство в цілому, елеватори - для уникнення змішування з іншими видами зерна чи з конвенційним зерном тощо.

Тому можна стверджувати, що органічне виробництво як у Польщі, так і в Україні потребує посиленої уваги з боку держави.

Висновки. Оцінка становлення та розвитку сільського господарства у Польщі дала змогу встановити фактори, що сприяли його піднесенню, а саме:

- цілеспрямована реалізація виваженої Спільної аграрної політики Європейського Союзу;

- потужна фінансова підтримка аграрного сектору: фінансування послуг у системі дорадництва та розвитку сільських територій;

- успішна реалізація заходів щодо поліпшення доступу малих сільськогосподарських виробників до організованого ринку (логістичні послуги).

Зазначені ініціативи, з урахуванням бюджетних можливостей та особливостей функціонування аграрного сектору України, слід імплементувати у законодавче поле нашої держави.

Державним органам України слід проводити роз'яснювальну роботу серед селян, що володіють наділами для особистого ведення сільського господарства, та пропагувати їм необхідність податкової самоідентифікації. Увійшовши у правове податкове поле, сімейні ферми зможуть отримувати фінансову допомогу за існуючими державними програмами. Самоідентифікація членів сімейної ферми через голову господарства - це поширена практика країн-членів Європейського Союзу.

Також державним законодавчим органам у свою чергу слід розробити механізм надання адресних дотацій, пільгового кредитування, податкових привілеїв, фінансування системи дорадництва та доступу до організованого ринку для сімейних фермерських господарств в особі фізичних осіб-суб'єктів господарювання.

Список бібліографічних посилань

1. Державна служба статистики. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 03.02.2020).
2. Лупенко Ю. О. Стан та перспективи сталого розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 7-10. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2017_6_4 (дата звернення: 03.02.2020).
3. Перспективні форми організації господарської діяльності на селі : наукова доповідь / [кол. авторів: Ю. О. Лупенко, О. Г. Шпикуляк, В. Я. Месель-Веселяк та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 114 с.
4. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 10.07.2018 № 2497-VIII / Верховна Рада України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19> (дата звернення: 03.02.2020).
5. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 № 742-IV/ Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15> (дата звернення: 02.05.2019).
6. Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 № 973-IV / Верховна Рада України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/973-15> (дата звернення: 02.02.2020).

References

1. Derzhavna sluzhba statystyky [State Statistics Service]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].
2. Lupenko, Yu.O. (2017). Stan ta perspektyvy staloho rozvytku silskykh terytoriy [State and prospects of sustainable rural development]. *Economics of agriculture*, 6, pp. 7-10. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2017_6_4 [In Ukrainian]
3. Lupenko, Yu.O., Shpykuliak, O.H., Mesel-Veseliak, V.Ya., et al. (2019). *Perspektyvni formy orhanizatsii hospodarskoi diialnosti na seli: naukova dopovid* [Perspective forms of organization of economic activity in the countryside: scientific report]. Natsionalnyi naukovyi tsentr "Instytut aharnoi ekonomiky" Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
4. Pro vnesennya zmin do Podatkovooho kodeksu Ukrainy ta deyakikh zakoniv Ukrainy shchodo stymulyuvannya utvorennia ta diialnosti simeynykh fermerskykh hospodarstv: Zakon Ukrainy vid 10.07.2018 № 2497-VIII [On amendments to the Tax Code of Ukraine and some laws of Ukraine on encouraging the establishment and activity of family farms: Law of Ukraine No. 2497-VIII edited on 10.07.2018]. Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19> [In Ukrainian].

7. Ринок органічної продукції в Україні. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/podiia/item/9994-rynok-orhanichnoi-produktsii-v-ukraini.html> (дата звернення: 03.02.2020).
8. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Розвиток інституційних форм господарської діяльності на селі. *Перспективні форми організації господарської діяльності на селі* : 36. матер. Сімнадцятого конгр. вчен. екон.-аграр. та Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 30 трав. 2019 р. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. С. 275-280.
9. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні: інституційні засади, проблеми та пріоритети. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 86-98.
10. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Dz.U. nr 78, poz. 483. URL : <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970780483>.
11. Michna W. Ewolucja rodzinnych gospodarstw rolnych na rzecz uzyskania odpowiedniej zdolności konkurencyjnej i samowystarczalności żywnościowej kraju. W: *Wież i rolnictwo w mediach*. Warszawa : Wydawnictwo SGGW., 2011. 340 c.
12. Polska wieś i rolnictwo, 2018 rok. URL : <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo> (дата звернення 03.02.2020 р.).
13. Przegląd polityk rozwoju obszarów wiejskich: Polska 2018, OECD, s. 17. URL : <https://www.oecd.org/cfe/oecd-przeglad-polityk-rozwoju-obszarow-wiejskich-polska-2018-9788376106625-pl.htm> (дата звернення 03.02.2020 р.).
14. Reisch E. Gospodarstwa grupowe jako czynnik przemian w strukturze obszarowej gospodarstw. Warszawa: Maszynopis w Katedrze Ekonomiki i Organizacji Gospodarstw Rolniczych SGGW, 1994.
15. Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2018 / Główny Urząd Statystyczny / URL : https://www.google.com/url?sa=t&rc=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&ved=2ahUKEwjvYrTq17rnAhWnXslKHQr8BZsQFjADegQIBRAB&url=https%3A%2F%2Fstat.gov.pl%2Fdownload%2Fgfx%2Fportalinformacyjny%2Fpl%2Fdefaultaktualnosci%2F5515%2F6%2F12%2F1%2Frocznik_statystyczny_rolnictwa_2018.pdf&usg=AOvVaw3gjj_gagABo7wclztniU (дата звернення 03.02.2020 р.).
16. Rozwój gospodarki rolnej w Polsce URL : https://www.igipz.pan.pl/tl_files/igipz/ZGWiRL/ARP/03.Rozwoj%20gospodarki%20rolnej%20w%20Polsce.pdf (дата звернення 03.02.2020 р.).
17. Ustawa z 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego z dalszymi zmianami (Dz.U. 2017 r., poz. 2233). URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20030640592/T/D20030592L.pdf> (дата звернення 03.02.2020 р.).
18. Wieś i rolnictwo w mediach / Gospodarstwa rodzinne. Podstawa Europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2013. 174 c. URL: http://andrzej_parzonko.users.sggw.pl/minrol.pdf (дата звернення 03.02.2020 р.).
19. Wilkin J, Nurzyńska I. Polska jako beneficjent Wspólnej Polityki Rolnej, 2018. Raport o stanie wsi, red. nauk., Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2018, c. 140 [розд. 6].
20. Wojciech Ziętara. Gospodarstwa rodzinne w Polsce, stan i kierunki rozwoju (Family farms in Poland: present condition and development directions) Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych. 2018. № 4. С. 89-103. URL : https://pdgr.urk.edu.pl/zasoby/98/2018_z4_a06.pdf (дата звернення 03.02.2020 р.).
21. Woś A. W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa, Wydawnictwo IERiGŻ, 2004 r. URL : <https://www.econbiz.de/Record/w-poszukiwaniu-modelu-rozwoju-polskiego-rolnictwa-wo%C5%9B-augustyn/10002515510> (дата звернення 03.02.2020 р.).
22. Zestaw krajowych wskaźników zrównoważonego rozwoju, Główny Urząd Statystyczny. URL : https://www.google.com/url?sa=t&rc=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiD-Pynn7rnAhV5XslKHTWfBGkQFjAAegQIBBAB&url=https%3A%2F%2Fstat.gov.pl%2Fcps%2Frocznik%2Fgus%2Fosk_wniki_zrownowazonego_rozwoju_polski_us_kat.pdf&usg=AOvVaw0UukgcMgeuoQU83rCYNdr (дата звернення 03.02.2020 р.).
23. Zolotnytska Y. Small farms and organic production / Industrial versus small farms - competitors or partners. Jachranka, Poland 10-12.12.2018 r. URL : [https://www.ierigz.waw.pl/aktualnosci/seminaria-i-konferencje/22831,18,3,0,miedzynarodowa-konferencja-w-jachrance-\(grudzien-2018\).html](https://www.ierigz.waw.pl/aktualnosci/seminaria-i-konferencje/22831,18,3,0,miedzynarodowa-konferencja-w-jachrance-(grudzien-2018).html) (дата звернення 03.02.2020 р.).
5. Pro osobyste selyanske hospodarstvo: Zakon Ukrainy № 742-IV. Potochna redaktsiya vid 05.04.2015. [On a personal peasant economy: Law of Ukraine No. 742-IV edited on 05.04.2015]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15> [In Ukrainian]
6. Pro fermerske hospodarstvo: Zakon Ukrayiny vid 19.06.2003 № 973-IV [On farming: Law of Ukraine No. 973-IV edited on 19.06.2003]. Retrieved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/973-15> [In Ukrainian].
7. Rynok orhanichnoyi produktsiyi v Ukraini [The development of organic products in Ukraine]. Retrieved from: <http://agro-business.com.ua/agro/podiia/item/9994-rynok-orhanichnoi-produktsii-v-ukraini.html> [In Ukrainian].
8. Shpykuliak, O.H. & Malik, M.Y. (2019). Rozvytok instytutsiynykh form hospodarskoi diialnosti na seli [Development of institutional forms of economic activity in rural areas]. *Perspektyvni formy orhanizatsii hospodarskoi diialnosti na seli: Zbirnyk materialiv Simnadsiatoho Konhr. vchen. ekonomistiv ahrarnykh ta Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii - Perspective forms of organizing rural business: a collection of materials of the seventeenth congress of agrarian economists and the international scientific and practical conference*. (pp. 275-280). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
9. Shpykuliak, O.H. & Malik, M.Y. (2019). Stanovlennia orhanizatsiino-ekonomichnoi modeli simeinoho fermerstva v Ukraini: instytutsiini zasady, problemy ta priorytety [Formation of organisational and economic model of family farming in Ukraine: institutional principles, problems and priorities]. *Ekonomika APK*, 9, pp. 86-98 [In Ukrainian].
10. The Constitution of the Republic of Poland of April 2, 1997. Dz.U. nr 78, poz. 483. Retrieved from: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970780483> [In Polish].
11. Michna, W. (2011). The evolution of family farms to obtain adequate competitive capacity and food self-sufficiency of the country. *Countryside and agriculture in the media*. Warsaw: SGGW Publishing House [In Polish].
12. Polish countryside and agriculture. (2018). Retrieved from: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo> [In Polish].
13. Overview of rural development policies: Poland. (2018). OECD. Retrieved from: <https://www.oecd.org/cfe/oecd-przeglad-polityk-rozwoju-obszarow-wiejskich-polska-2018-9788376106625-pl.htm> [In Polish].
14. Reisch, E. (1994). *Group farms as a factor of changes in the area structure of farms*. Warsaw: Typescript at the Department of Economics and Organization of Agricultural Farms SGGW [In Polish].
15. Statistical yearbook of agriculture 2018. *Central Statistical Office of Poland*. Retrieved from: https://www.google.com/url?sa=t&rc=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&ved=2ahUKEwjvYrTq17rnAhWnXslKHQr8BZsQFjADegQIBRAB&url=https%3A%2F%2Fstat.gov.pl%2Fdownload%2Fgfx%2Fportalinformacyjny%2Fpl%2Fdefaultaktualnosci%2F5515%2F6%2F12%2F1%2Frocznik_statystyczny_rolnictwa_2018.pdf&usg=AOvVaw3gjj_gagABo7wclztniU [In Polish].
16. Development of agricultural economy in Poland. Retrieved from: https://www.igipz.pan.pl/tl_files/igipz/ZGWiRL/ARP/03.Rozwoj%20gospodarki%20rolnej%20w%20Polsce.pdf [In Polish].
17. The Act of 11 April 2003 on the formation of the agricultural system with further amendments. *Journal of Laws of 2017, Item 2233*. Retrieved from: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20030640592/T/D20030592L.pdf> [In Polish].
18. Countryside and agriculture in the media / Family farms. *The basis of European agriculture in relation to RDP 2007-2013*. Retrieved from: http://andrzej_parzonko.users.sggw.pl/minrol.pdf [In Polish].
19. Wilkin, J. & Nurzyńska, I. (2018). *Poland as a beneficiary of the Common Agricultural Policy*. Report on the state of the village, scientific editor, Foundation for the Development of Polish Agriculture, Scientific Publishing House "Scholar". Warsaw [In Polish].

20. Zietara, W. (2018). Family farms in Poland: present condition and development directions. *Problems of Small Farms*, 4, pp. 89-103. Retrieved from: https://pdgr.urk.edu.pl/zasoby/98/2018_z4_a06.pdf [In Polish].
21. Wos, A. (2004). In search of a model for the development of Polish agriculture. *IERiGŻ Publishing House*. Retrieved from: <https://www.econbiz.de/Record/w-poszukiwaniu-modelu-rozwoju-polskiego-rolnictwa-wo%C5%9B-augustyn/10002515510> [In Polish].
22. Set of national sustainable development indicators. *Central Statistical Office of Poland*. Retrieved from: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiD-Pynn7rnAhVSxIsKHTWfBGkQFjAAegQIBBAB&url=https%3A%2F%2Fstat.gov.pl%2Fcps%2Fde%2Fxbcr%2Fgus%2Foz_wskazniki_zrownowazonego_rozwoju_Polski_us_kat.pdf&usg=AOvVaw0UukgcMgeuoQU83rCYNdr- [In Polish].
23. Zolotnytska, Y. (2018). Small farms and organic production / Industrial versus small farms - competitors or partners. Jachranka, Poland 10-12.12.2018 r. Retrieved from: [https://www.ierigz.waw.pl/aktualnosci/seminaria-i-konferencje/22831,18,3,0,miedzynarodowa-konferencja-w-jachrance-\(grudzien-2018\).html](https://www.ierigz.waw.pl/aktualnosci/seminaria-i-konferencje/22831,18,3,0,miedzynarodowa-konferencja-w-jachrance-(grudzien-2018).html) [In English].

Zolotnytska Yu.V. Establishment and development of family farming in Poland: experience for Ukraine

The purpose of the article is to consider the stages and key factors of the development of family farming in Poland and to outline the prospects for the development of family farms in Ukraine, taking into account the best European experience and national characteristics.

Research methods. In the course of the research dialectical methods of cognition of processes and phenomena, monographic method (for analysis of stages of the development of family farming in Poland), empirical method (for concerning complex assessment of the present state of the research object), comparative analysis (for determining problems and directions of the formation and development of family farming in Poland and Ukraine), abstract and logical (for theoretical generalizations and formulation of conclusions).

Research results. The study of the stages of the formation and current state of family farming in Poland made it possible to identify key factors for the development of family farming in Ukraine. It was established that within the framework of the implementation of Poland's experience in the development of family farming, Ukraine should consider its own historical and economic prerequisites for agricultural development, formed mentality of rural residents, existing realities of agricultural sector development and key interests of all agricultural producers without exception. While not detracting from the importance of large agricultural producers as leading agrarian exporters, it was proven that family farms should become a dominant driving force in rural development and food and environmental security, and socio-economic stability in Ukraine.

Elements of scientific novelty. Approaches to the family farm development management mechanism were further developed, based on key factors for sustainable rural development, improving farmers' well-being and socio-economic stability of the country, namely sufficient and reasonable financial support for small- and medium-sized family farms, the development of advisory systems and access to a regulated market.

Practical significance. Theoretical principles and methodological approaches outlined in the article might be used as specific recommendations for the development of family farming in Ukraine. Table: 1. Figs.: 2. Refs.: 23.

Keywords: farming; family farms; private peasant households; sustainable rural development; organic products; organic production.

Zolotnytska Yuliia Viktorivna - candidate of economic sciences, associate professor (docent) of the department of economic theory, intellectual property and public administration, Zhytomyr National Agroecological University (7, Staryi blvd., Zhytomyr)

E-mail: Zolotyuliya@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9278-0707>

Золотницкая Ю.В. Становление и развитие семейного фермерства в Польше: опыт для Украины

Цель статьи - раскрыть этапы и ключевые факторы устойчивого развития семейного фермерства в Польше и, с учётом успешного европейского опыта и национальных особенностей, наметить перспективы развития семейных ферм в Украине.

Методика исследования. В процессе исследования использованы диалектические методы познания процессов и явлений; монографический (анализ этапов развития семейного фермерства в Польше); эмпирический (относительно комплексной оценки современного состояния объекта исследования); сравнительного анализа (определены проблемы и направления становления и развития семейного фермерства в Польше и Украине); абстрактно-логический (теоретические обобщения и формулирование выводов).

Результаты исследования. В процессе анализа этапов становления и современного состояния семейного фермерства в Польше оказалось возможным определить ключевые факторы развития семейного фермерства в Украине. Установлено, что в рамках имплементации опыта Польши по развитию семейного фермерства Украине следует учитывать собственные исторические и экономические предпосылки развития сельского хозяйства, сформированный менталитет сельских жителей, реалии развития аграрного сектора и ключевые интересы всех без исключения сельскохозяйственных товаропроизводителей. Не умаляя значимости крупных сельскохозяйственных производителей, как ведущих экспортеров аграриев, доказано, что доминирующей движущей силой в развитии сельских территорий и становлении продовольственной и экологической безопасности, социально-экономической стабильности в Украине должны стать семейные фермы.

Элементы научной новизны. Получили дальнейшее развитие подходы к механизму управления развитием семейных ферм, в основу которых положены ключевые факторы устойчивого развития сельских территорий, повышение благосостояния фермеров и социально-экономической стабильности страны, а именно: достаточная и обоснованная финансовая

поддержка малых и средних семейных фермерских хозяйств, развитие системы консультирования и доступ к организованному рынку.

Практическая значимость. Доведены изложенные теоретические положения и методические подходы до уровня конкретных рекомендаций по развитию семейного фермерства в Украине. Табл. : 1. Илл.: 2. Библиогр.: 23.

Ключевые слова: фермерство; семейные фермы; личные крестьянские хозяйства; устойчивое развитие сельских территорий; органическая продукция; органическое производство.

Золотницкая Юлия Викторовна - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории, интеллектуальной собственности и публичного управления, Житомирский национальный агроэкологический университет (г. Житомир, ул. Старый Бульвар, 7)

E-mail: Zolotyuliya@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9278-0707>

Стаття надійшла до редакції 18.01.2020 р.

Фахове рецензування: 26.01.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Золотницька Ю. В. Становлення та розвиток сімейного фермерства у Польщі: досвід для України. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 45 – 54. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002045>

Zolotnytska, Yu. V. (2020). Stanovlennia ta rozvytok simeinoho fermerstva u Polshchi: dosvid dlia Ukrainy [Establishment and development of family farming in Poland: experience for Ukraine]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 45 – 54 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002045>

*

УДК 338.436

JEL Classification: O13; L22; L26

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002054>

Д.В. НЕМІШ, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник

М.В. САВКА

І.Ф. БАЛАНЮК, доктор економічних наук, професор

Д.І. ШЕЛЕНКО, кандидат економічних наук

С.І. ІВАНІВ, аспірант*

Розвиток особистих селянських господарств та їх трансформація у сімейні фермерські

Мета статті - розкрити та проаналізувати становище особистих селянських господарств у сучасних умовах господарювання.

Методика дослідження. За методологічну основу дослідження обрано системний метод пізнання процесів розвитку особистих селянських господарств, опрацювання особливостей їх трансформації та інтеграції в сімейні фермерські господарства. Запропонована послідовність методичних прийомів передбачає застосування абстрактно-логічного методу при визначенні сутності статусу особистих селянських господарств, графічного - для отримання синтезованого уявлення щодо об'єкта дослідження, виявлення його складових, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, вибіркового обстеження особистих господарств одного з районів Івано-Франківської області та узагальнення - для формулювання висновків щодо об'єкта дослідження.

Результати дослідження. Розглянуто соціально-економічні передумови становлення особистих селянських господарств як суб'єктів підприємницької діяльності. Виділено основні стримуючі чинники їхнього розвитку як повноцінної складової аграрного сектору. Показано приклад диференціації особистих селянських господарств за рівнем доходу від продажу сільськогосподарської продукції. Наведено основні напрями, інституційні передумови та можливості трансформації особистих селянських господарств у підприємницькі структури. Досліджено проблеми зайнятості та доходів сільського населення в особистих селянських господарствах одного із районів Івано-Франківської області. Проаналізовано структуру виробництва основних видів продукції в господарствах населення і структуру грошових і негрошових доходів сільських домогосподарств.

* Науковий керівник - Д.І. Шеленко, кандидат економічних наук.

© Неміш Д. В., Савка М. В., Баланюк І. Ф., Шеленко Д. І., Іванів С. І., 2020

поддержка малых и средних семейных фермерских хозяйств, развитие системы консультирования и доступ к организованному рынку.

Практическая значимость. Доведены изложенные теоретические положения и методические подходы до уровня конкретных рекомендаций по развитию семейного фермерства в Украине. Табл. : 1. Илл.: 2. Библиогр.: 23.

Ключевые слова: фермерство; семейные фермы; личные крестьянские хозяйства; устойчивое развитие сельских территорий; органическая продукция; органическое производство.

Золотницкая Юлия Викторовна - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории, интеллектуальной собственности и публичного управления, Житомирский национальный агроэкологический университет (г. Житомир, ул. Старый Бульвар, 7)

E-mail: Zolotyuliya@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9278-0707>

Стаття надійшла до редакції 18.01.2020 р.

Фахове рецензування: 26.01.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Золотницька Ю. В. Становлення та розвиток сімейного фермерства у Польщі: досвід для України. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 45 – 54. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002045>

Zolotnytska, Yu. V. (2020). Stanovlennia ta rozvytok simeinoho fermerstva u Polshchi: dosvid dlia Ukrainy [Establishment and development of family farming in Poland: experience for Ukraine]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 45 – 54 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002045>

*

УДК 338.436

JEL Classification: O13; L22; L26

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002054>

Д.В. НЕМІШ, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник

М.В. САВКА

І.Ф. БАЛАНЮК, доктор економічних наук, професор

Д.І. ШЕЛЕНКО, кандидат економічних наук

С.І. ІВАНІВ, аспірант*

Розвиток особистих селянських господарств та їх трансформація у сімейні фермерські

Мета статті - розкрити та проаналізувати становище особистих селянських господарств у сучасних умовах господарювання.

Методика дослідження. За методологічну основу дослідження обрано системний метод пізнання процесів розвитку особистих селянських господарств, опрацювання особливостей їх трансформації та інтеграції в сімейні фермерські господарства. Запропонована послідовність методичних прийомів передбачає застосування абстрактно-логічного методу при визначенні сутності статусу особистих селянських господарств, графічного - для отримання синтезованого уявлення щодо об'єкта дослідження, виявлення його складових, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, вибіркового обстеження особистих господарств одного з районів Івано-Франківської області та узагальнення - для формулювання висновків щодо об'єкта дослідження.

Результати дослідження. Розглянуто соціально-економічні передумови становлення особистих селянських господарств як суб'єктів підприємницької діяльності. Виділено основні стримуючі чинники їхнього розвитку як повноцінної складової аграрного сектору. Показано приклад диференціації особистих селянських господарств за рівнем доходу від продажу сільськогосподарської продукції. Наведено основні напрями, інституційні передумови та можливості трансформації особистих селянських господарств у підприємницькі структури. Досліджено проблеми зайнятості та доходів сільського населення в особистих селянських господарствах одного із районів Івано-Франківської області. Проаналізовано структуру виробництва основних видів продукції в господарствах населення і структуру грошових і негрошових доходів сільських домогосподарств.

* Науковий керівник - Д.І. Шеленко, кандидат економічних наук.

© Неміш Д. В., Савка М. В., Баланюк І. Ф., Шеленко Д. І., Іванів С. І., 2020

Елементи наукової новизни. Поглиблено обґрунтування залежності доходів від ведення особистого селянського господарства стосовно таких факторів: соціальних - наявності працеспроможних членів господарства, кількості членів родини, віку власників, соціального стану, ступеня прояву господарської активності; економічних - напряду виробничої діяльності, розміру землекористування, продуктивності худоби, наявності в господарстві власної техніки та необхідних засобів виробництва, можливості реалізації надлишків виробленої продукції тощо.

Практична значущість. Розроблено пропозиції щодо напрямів трансформації особистих селянських господарств у структури підприємницького типу. Наведено, що найбільше можливостей трансформуватися у підприємницькі структури мають особисті селянські господарства товарного спрямування. Рис.: 3. Бібліогр.: 17.

Ключові слова: особисті селянські господарства; особисті селянські господарства товарного спрямування; трансформація особистих селянських господарств; сімейні фермерські господарства, доходи домогосподарств, сільськогосподарська продукція.

Неміш Дмитро Васильович - кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу економіки, Прикарпатська державна сільськогосподарська станція Інституту сільського господарства Карпатського регіону (м. Івано-Франківськ, вул. Бандери, 21 А)

E-mail: dmytro.nemish@gmail.com

Савка Марія Володимирівна - перший заступник голови Івано-Франківської обласної державної адміністрації (м. Івано-Франківськ, вул. Грушевського, 21).

E-mail: savka_maria@i.ua

Баланюк Іван Федорович - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту, Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57)

E-mail: ifbalaniuk@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-8320-6383>

Шеленко Діана Іванівна - кандидат економічних наук, доцент кафедри теоретичної і прикладної економіки, Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57)

E-mail: dianashelenko@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9214-7258>

Іванів Софія Іванівна - аспірант кафедри обліку і аудиту, Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57)

E-mail: sofia682@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-6743-0804>

Постановка проблеми. У процесі здійснення глибоких ринкових перетворень на селі роль і місце особистих селянських господарств (ОСГ) в економіці аграрного сектору суттєво змінилися. В сучасних умовах, за обмеженого ресурсного потенціалу, вони значною мірою забезпечують продовольчу безпеку країни, зайнятість сільського населення, знижуючи соціальну напругу в суспільстві. За ними залишається збереження й еволюційний розвиток сімейного типу господарювання у вітчизняному сільському господарстві, вони являють собою одну з найбільших економічних підвалин сільського розвитку. При переважаючих темпах зростання в корпоративному сегменті сільського господарства, який користується значними перевагами, ОСГ разом з іншими господарствами населення продовжують виробляти половину валової продукції галузі, становлять місце прикладання праці понад три чверті зайнятих у ній осіб.

Найпомітнішою ознакою економічного відторгнення господарств населення слугує обмеженість їхнього доступу до ринкової інфраструктури, справедливих цін, засобів державного субсидування. Соціальне відторгнення характеризується практично повним

виключенням осіб, які не мають іншої роботи, крім своїх селянських господарств, зі сфери трудового законодавства і соціального захисту. Інституційне відторгнення проявляється у консервуванні іміджу селянських господарств як «неперспективної» форми господарювання та в їх незадовільному нормативно-правовому, управлінському й організаційному забезпеченні.

Витіснення селянських господарств за межі реальних механізмів функціонування аграрного сектору виступає однією з причин незбалансованості розвитку цього сектору, деформованості його організаційної, галузевої та продуктової структур [1, с. 59]. Воно також веде до поглиблення прірви між аграрним розвитком, який дедалі більше підпорядковується інтересам великого капіталу і сільським розвитком, мета якого - зростання добробуту та поліпшення якості сільських співтовариств. Забезпечення повноцінної інтеграції господарств населення у згадані вище інші сфери ринкового функціонування вітчизняного аграрного сектору є необхідною умовою формування його як цілісного, згуртованого і збалансованого за основними параметрами організму. Йдеться, насамперед, про ту частину селянських

господарств, які демонструють здатність до самостійного господарювання та виробляють вагомий (як для домогосподарств) обсяг товарної сільськогосподарської продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та прикладні аспекти функціонування ОСГ, господарств населення загалом, постійно знаходяться у полі зору економістів-аграрників.

Дослідження сучасних особливостей функціонування особистих селянських господарств, формування їх правового та соціального-економічного статусу знайшло своє відображення у праці Г. В. Спаського, який доводить, що прибутковість селянського господарства залежить від зростання реалізаційних цін на сільськогосподарську продукцію [13, с. 55]. Досліджуючи теоретичні засади трансформації особистих селянських господарств, М. Й. Малік та В. М. Заяць вказують на їх диференціацію за наявністю у них складових підприємницької діяльності та набуття офіційного підприємницького статусу [5, с. 89]. При ґрунтовному висвітленні соціально-економічної природи селянських господарств, їхнього місця і ролі в сільському господарстві, проблем діяльності тощо, позиції авторів щодо шляхів та перспектив їхнього подальшого розвитку залишаються різними - від «з часом відірвуться» до «займуть притаманні їм ніші на аграрних ринках».

Такі особливості селянських господарств у структурі домогосподарств, як збереження та відтворення сільськогосподарських земельних ділянок, ведуть екологічно чисте виробництво виділяє І. В. Свиноус [12, с. 54]. При дослідженні соціально-економічного розвитку особистих селянських господарств В. К. Збарський і М. П. Канінський виокремлюють тенденції їх розвитку [3, с. 57].

У працях вітчизняних науковців розглядаються також питання, які стосуються і розвитку фермерських господарств, зокрема В. М. Власюк, О. А. Роєнко звертають увагу на доцільності розвитку земельно-орендних відносин у фермерських господарствах [2, с. 28]. Проте, на їхню думку, розміри орендної плати не повною мірою влаштовують власників ділянок і не всі орендарі мають можливість її збільшити. При цьому І. Ф. Томич пропонує переглянути резерви земельної реформи в частині оцінки нинішнього стану та нової динаміки розвитку фер-

мерських господарств і на цій основі розробити шляхи застосування нових підходів для подальшого ефективного їх функціонування [14, с. 92].

На можливості втрати традиційних сільських систем фермерськими господарствами порівняно з польським досвідом наголошують І. Козак, І. Баланюк, Д. Шеленко, С. Баланюк, А. Козак, оскільки умови господарювання для фермерів у багатьох аспектах несприятливі й вони можуть покладатися лише на власні сили [16, с. 92].

Погоджуємося із баченням проблеми інституційної формалізації сімейних фермерських господарств, яку досліджують М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк, В. А. Мамчур та вказують на важливість розробки інституційних контурів формування механізму утвердження статусу «сімейна ферма» з урахуванням зарубіжного досвіду [6, с. 75].

Спостерігається також розбіжність думок щодо державного регулювання селянських господарств - від «не втручатися» до «створювати максимально сприятливі умови для розвитку». Водночас детальних пропозицій щодо формування таких сприятливих умов поки що недостатньо.

Мета статті - розкрити та проаналізувати становище особистих селянських господарств у сучасних умовах господарювання.

Методологія дослідження. За методологічну основу дослідження обрано системний метод пізнання процесів розвитку особистих селянських господарств, опрацювання особливостей їх трансформації та інтеграції в сімейні фермерські господарства. Запропонована послідовність методичних прийомів передбачає застосування абстрактно-логічного методу при визначенні сутності статусу особистих селянських господарств та вибіркового обстеження особистих господарств Коломийського району.

Виклад основних результатів дослідження. Неоднорідність господарств населення щодо напрямів та мети господарської діяльності вимагає, на нашу думку, їхньої чіткої диференціації. У типології сімейних ферм США базовим критерієм визначення ферми слугує показник обсягу продажу сільськогосподарської продукції, згідно з яким фермою вважається господарство, виручка від реалізації сільськогосподарської продукції якого становить не менше 1 тис. дол. на рік.

За дослідженнями І. В. Прокопи, Т. В. Беркути та М. Г. Бетлій господарства сільського

населення за рівнем доходу від продажу сільськогосподарської продукції розподіляються так: споживчі - 37 %, товарні - 25%, зі змішаним характером - 38 %. За більш уточненим викладеним методичним підходом авторів можна оцінити частку господарств товарного типу на рівні 26-27 %, частка споживчих господарств становить 47-50%, змішаного типу - 23-27 % [11, с. 82-83].

Отже, майже половину селянських господарств можна розглядати як споживчі, понад 1/4 - як господарства товарного типу і ще близько 1/4 - як господарства змішаного типу. Напрями трансформації особистих селянських господарств у структури підприємницького типу наведено на рис. 1.

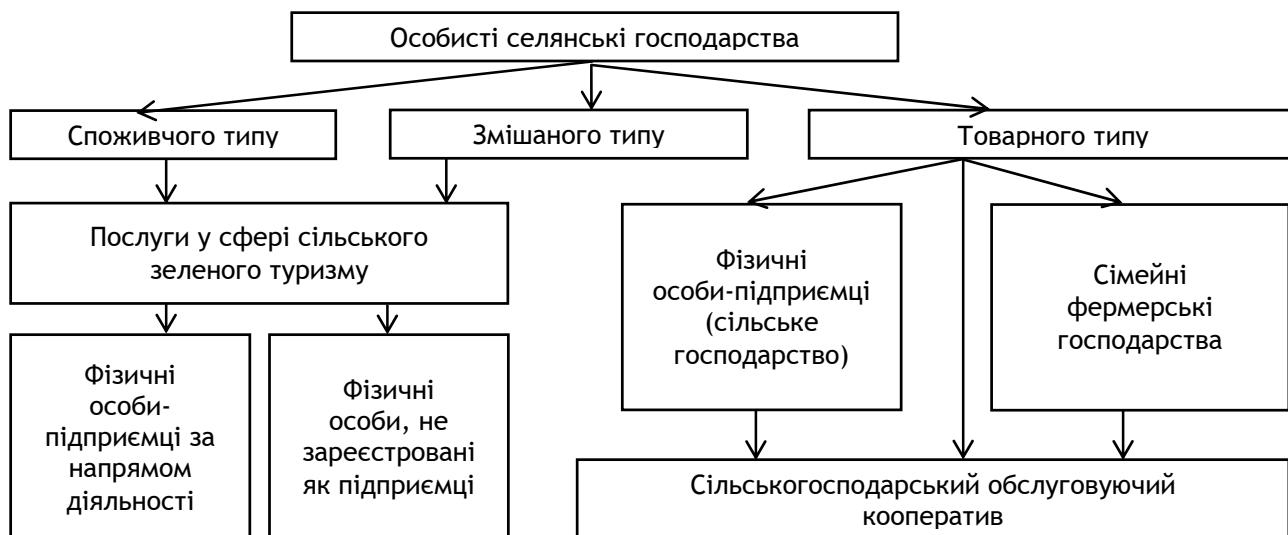

Рис. 1. Типи селянських господарств

Джерело: Розробка авторів.

Особисті селянські господарства споживчого типу, які з тих чи інших причин не можуть займатися сільськогосподарською діяльністю, мають можливість, наприклад, надавати послуги у сфері сільського зеленого туризму. Право особистих селянських господарств займатися сільським зеленим туризмом визначено в статті 1 Закону України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 р. № 742 [9].

Сільський зелений туризм як вид діяльності, що не відноситься до підприємницької, включає, зокрема, надання послуг з розміщення та харчування туристів. Для надання послуг із розміщення та харчування туристів власнику садиби не обов'язково реєструватися як приватному підприємцю (ст. 9 Закону України «Про туризм») [10].

Особисті селянські господарства споживчого типу можуть зареєструватися як фізичні особи-підприємці й надавати ширше коло послуг у сфері сільського зеленого туризму, наприклад, організовувати туристичний супровід тощо. Наявність бізнес-плану надає можливість власникам таких господарств одержати дотацію безробітним на започаткування власної справи у сфері сільського зеленого туризму.

Особисті селянські господарства змішаного типу також можуть надавати послуги у сфері сільського зеленого туризму паралельно із виробництвом та реалізацією сільськогосподарської продукції. Оскільки поєднувати такі різні види діяльності досить складно, цим господарствам доцільно об'єднуватися між собою, створювати обслуговуючі кооперативи.

Трансформація ОСГ в ринкові господарські одиниці є складним економічним процесом, залежним від таких чинників: матеріальний добробут, менталітет населення, психологічні чинники, рівень розвитку соціального середовища, державне регулювання та підтримка, збутова інфраструктура й ін. [4, с.16].

Найбільше можливостей трансформуватися у підприємницькі структури мають особисті селянські господарства товарного спрямування. Дослідження свідчать, що особисті селянські господарства, які намагаються реалізувати свою продукцію, втрачають 6-10 % доходу порівняно з фермерськими господарствами.

Найреальніший крок до підвищення ефективності діяльності особистих селянських господарств товарного спрямування - це транс-

формація їх у фермерські господарства та реєстрація приватними підприємцями.

Проте для повного використання потенціалу товарних особистих селянських господарств, заохочення їх до надання офіційного статусу держава має створити сприятливі умови для їх нормального функціонування, основними з яких є:

- надання товарним особистим селянським господарствам та фізичним особам-підприємцям можливості одержання пільгових кредитів на три роки. Для забезпечення безпроблемного доступу до кредитних ресурсів створити спеціальні фонди (як, наприклад, Європейський аграрний фонд розвитку сільської місцевості, який діє у європейських країнах) [17];

- звільнення новостворених сімейних фермерських господарств від сплати всіх податків терміном на п'ять років та надання їм одноразової допомоги;

- законодавча можливість функціонування товарних особистих селянських господарств зі статусом фермерських господарств як із створенням, так і без створення юридичної особи;

- ухвалення державних програм підтримки розвитку сімейних фермерських господарств та передбачити законодавче трактування понять «сімейне фермерське господарство», «сімейна ферма».

В умовах реформування аграрної сфери, через різке скорочення обсягів виробництва в агроформуваннях, зниження доходів селян створилися сприятливі (значною мірою вимушені) передумови для розвитку ОСГ. Вони виконують такі функції: виробничу, продовольчу, соціально-демографічну, виховну, екологічну, організаційну, рекреаційну, культурно-традиційну [7, с. 102].

Критерії класифікації особистих селянських господарств наступні:

- чисельний склад сім'ї;
- розмір земельної ділянки та паїв;
- спеціалізація особистого селянського господарства (у рослинництві: картопля, овочі, плоди та ягоди, вирощування квітів; у тваринництві: молоко, відгодівля великої рогатої худоби, свиней, м'ясо птиці, яйця, мед);
- джерела коштів для існування сім'ї;
- орієнтація особистого господарства сільського населення на різні ринки збуту своєї продукції (повне споживання продукції, часткове споживання з реалізацією на ринку її

надлишку, незначне споживання продукції з переважною її реалізацією на ринку);

- розмір сукупного доходу сім'ї.

У діяльності особистих селянських господарств виділяють три типи: багатогалузеве споживче господарство; товарно-споживче господарство; товарно-багатогалузеве спеціалізоване ринкове господарство.

Перший тип об'єднує, як правило, зайнятих пенсіонерів або громадян, які отримують достатньо високі доходи в сфері суспільного виробництва. Вироблена ними продукція використовується головним чином на власне споживання. Рівень товарності тут дуже низький, їх ще називають натуральними особистими селянськими господарствами.

Другий тип господарств характерний для сімей працівників сільськогосподарських підприємств, що мають можливість отримувати корми, насіння, послуги за низькими цінами.

Третій тип господарств вимагає значних затрат праці, його ведуть родини, де наявні непрацюючі, пенсіонери і неповнолітні діти.

Тобто можна стверджувати, що особисте селянське господарство - це форма господарювання селян (фізичних осіб), яка заснована на приватній власності, ведеться силами членів сім'ї (родини) і передбачає виробництво та переробку сільськогосподарської продукції з метою не тільки особистого споживання, а й реалізації її надлишків.

Зважаючи на вищезазначені критерії, було проведено вибіркове обстеження особистих господарств Коломийського району, за результатами якого можна поділити їх наступним чином (рис. 2):

- перша група - господарства з найбільш слабким потенціалом (27,3 %): у своєму складі мають одного-двох непрацюючих пенсіонерів; володіють до 0,5 га землі; характеризуються широкою спеціалізацією; виробництво продукції здійснюється з метою задоволення власних потреб у продуктах харчування;

- друга група - господарства із середнім потенціалом (39,1 %): у своєму складі мають двох-трьох осіб зрілого і похилого віку переважно працюючих; володіють до 1,0 га землі; виробництво продукції широкої спеціалізації; ведення господарства здійснюється з метою повного самозабезпечення сім'ї продуктами харчування і часткової реалізації їх на ринку (інколи за місцем розташування господарства або вздовж транспортних магістралей);

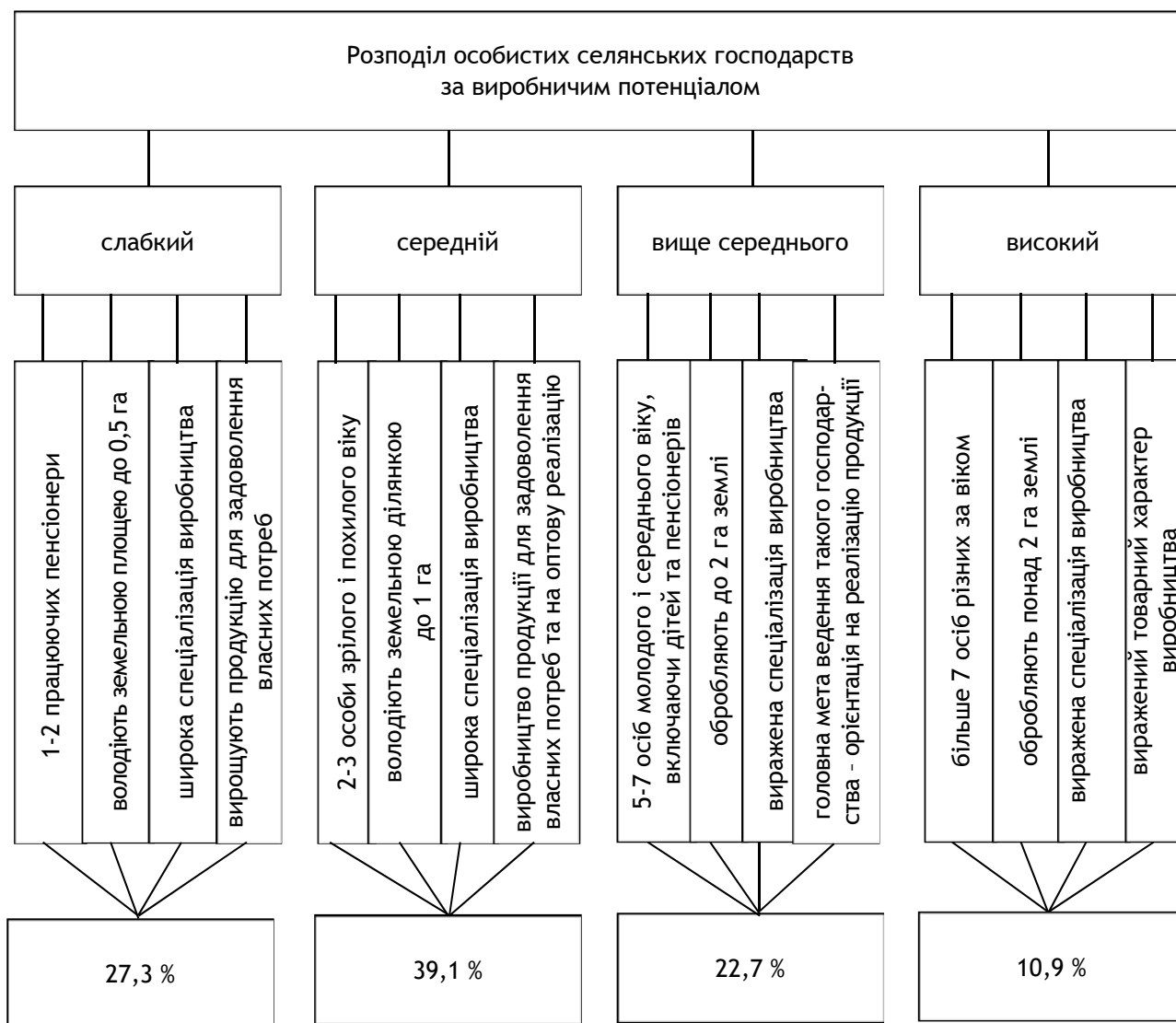

Рис. 2. Розподіл особистих селянських господарств за виробничим потенціалом, %

Джерело: Розробка авторів.

- третя група - господарства з вище середнім потенціалом (22,7 %): у своєму складі мають осіб молодого і середнього віку, а також їх дітей чи батьків; обробляють до 2,0 га землі; глибше виражена спеціалізація виробництва; головною метою ведення таких господарств є їх орієнтація на реалізацію продукції для задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб всіх членів сім'ї та виховання дітей;

- четверта група - господарства з високим потенціалом, які отримали земельні паї (10,9 %): володіють ділянками (більше 2 га) для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Отже, розміри ОСГ залежать в основному від складу сім'ї. Із збільшенням чисельного її складу з'являється можливість розширення оброблюваної сім'єю земельної площі, збільшення кількості поголів'я худоби і птиці.

Протягом 2014-2019 рр. стан особистих селянських господарств дещо погіршився. Серед позитивного варто відзначити лише збільшення обсягу сільськогосподарської техніки у власності останніх. Стосовно інших показників їх розвиток характеризується зменшенням кількості господарств, які утримують худобу та птицю.

Зважаючи на світовий досвід, можна стверджувати, що через дрібні розміри селянські господарства не можуть бути перспективою розвитку аграрного сектору на майбутнє, проте в сучасних умовах вони забезпечують виробництво сільськогосподарської продукції.

На даний час типове особисте селянське господарство виробляє понад 40 видів рослинницької та 8 видів тваринницької продукції:

- овочеві культури (16) - капуста, помідори, огірки, перець, баклажани, часник, цибуля, кріп, петрушка, морква, буряки столові, картопля, кабачки, гарбузи;

- ягоди та фрукти (15) - полуниця, суниця, смородина, агрус, малина, черешня, вишня, слива, яблуко, груша, персик, абрикос, шовковиця, калина, горіх;

- зернові (9) - жито, ячмінь, пшениця, кукурудза, просо, гречка, квасоля, горох, мак;

- кормові (3) - однорічні та багаторічні трави, кормові коренеплоди;

- тваринництво (8) - молоко, м'ясо великої рогатої худоби, м'ясо свиней, м'ясо птиці, яйця курячі, вовна, продукція бджільництва тощо.

У результаті наукового дослідження обґрунтовано кілька варіантів трансформації особистих селянських господарств.

Перший варіант передбачає незмінність існуючого стану особистого селянського господарства для двох категорій селян, за моделі домінуючого розвитку великого товарного сільськогосподарського виробництва. Особисте селянське господарство зберігається як засіб виживання у господарствах сільських жителів, у домогосподарствах без основного годувальника, зокрема, у господарствах одиноких жінок із дітьми та ін. Такі господарства потребують соціальної допомоги.

У такій якості ОСГ можуть виконувати свою соціальну роль протягом тривалого часу - до моменту вирівнювання оплати праці в промисловості і в сільському господарстві. Умовою розвитку цього сценарію є переважання товарного сільськогосподарського виробництва. Цей варіант передбачає пасивний сценарій розвитку ОСГ, оскільки в країні взято курс на розвиток великих сільськогосподарських комплексів.

У зв'язку з цим важливо визначити економічні критерії, за якими можемо розглядати вітчизняних власників ОСГ як фермерів. Вважаємо, що показник товарності господарств може стати одним з основних економічних критеріїв розмежування ОСГ і фермерських господарств. У цьому випадку необхідно керуватися усталеною світовою практикою віднесення господарства до розряду фермерського, а саме: фермерські господарства - ті, які виробляють і реалізують продукцію на суму 1000 дол. США. На нашу думку, для трансформації ОСГ у фермерські господарства необхідна наявність у його власника підприємницьких здібностей (під-

приємницького таланту, почуття господаря, схильності до ризику тощо).

Другий варіант передбачає також збереження селянських господарств в організаційно-виробничому сенсі. Структура сімейно-трудових селянських господарств, які не використовують найману працю, вважається найбільш стійкою, соціально значущою та справедливою формою організації сільського господарства. Для залучення у товарне виробництво таких господарств пропонувалося кооперування, де об'єднуються ті операції аграрно-виробничого циклу, виконання яких у межах окремих господарств неефективно, зокрема: збут, постачання, переробка продукції, меліорація, насінництво і т. д. Спеціалізовані кооперативи, їх називали «вертикальними», можуть багаторазово збільшити первинний потенціал соціальної бази сільського господарства, сімейно-трудових сільських домогосподарств.

Разом із тим модель, що враховує общинні традиції села для прогресивного перетворення, і модель, що ґрунтується на екологічних і ресурсо- та енергозберігаючих технологіях індивідуального господарства, не вичерпала свого потенціалу в аспекті визнання жителями села її соціокультурної спадковості. Розглядається як доцільне залучення сімейно-трудового селянського господарства — соціальної бази і трудового потенціалу до розвитку сільської сфери, й особливо на компактних територіях, прояву сформованих традиційних общинно-сусідських зв'язків. Значне місце в ній посідає сімейна економіка, серед основних рис якої бажання забезпечити собі хоч якусь зайнятість, а не максимізувати середній рівень прибутку; трудомісткі роботи на нерегульованих ринках із високим ступенем ризику; сімейна, а не наймана праця; взаємна підтримка і кредитування.

Подібний варіант розвитку ОСГ можливий лише за наявності неформальної кооперації як основи співіснування сільського співтовариства, які можуть частково трансформуватися в кооперативи.

Третій альтернативний варіант передбачає розвиток фермерського господарства. У приміських тваринницьких господарствах уже нині переважає товарне виробництво як в організаційно-виробничих межах сімейних господарств, так і на основі сезонного найму сторонніх працівників. Специфіка складного індивідуального виробництва і високо

конкурентного збуту не вимагає кооперації однорідних господарств, що доводить структура організації масиву індивідуальних господарств приміської зони.

Можливо передбачити розвиток частини товарних особистих господарств у фермерські з найманими працівниками, потім подальше їх перетворення у великі приватновласницькі сільськогосподарські підприємства. Головним чином, це господарства, які порівняно віддалені від ринків збуту. Таким особистим господарствам необхідна підтримка ззовні у вигляді банківських кредитів, придбання техніки, передачі землі в довгострокову оренду або користування, якщо вони дбають про збереження родючості землі на перспективу [15, с. 162].

Результати опитування показали, що 70 % власників ОСГ вважають за потрібне створити підприємства дрібнотоварного виробництва і більшість з них (86 %) готова взяти участь у цьому процесі використовуючи матеріальні й нематеріальні активи. Діяльність у формі такого об'єднання дозволить, на думку половини власників ОСГ, вирішити проблеми реалізації продукції, третя частина вважає, що така форма господарювання сприятиме підвищенню доходу, для невеликої частини власників ОСГ дуже важлива можливість технічної оснащеності сільськогосподарського виробництва.

На нашу думку, діяльність особистих селянських господарств свідчить, що на сьогодні важливим джерелом доходів власників ОСГ виступають грошові доходи, тобто заробітна плата, пенсії, стипендії та доходи, отримані від іншої діяльності й наданих послуг. Більша частина виробленої продукції (60 %) використовується на власне споживання і тільки 40 % - на продаж. Отже, враховуючи наведене вище, варто зазначити, що особисті селянські господарства виконують нині переважно споживчу функцію, не мають на меті виробництво товарної продукції, а реалізують лише її надлишки.

Зазначимо, що доходи від ведення особистого селянського господарства залежать від багатьох факторів: як соціальних - наявності працеспроможних членів господарства, кількості членів родини, віку власників, соціального стану, ступеня прояву господарської активності, так і економічних - напряму виробничої діяльності, розміру землекористу-

вання, продуктивності худоби, наявності в господарстві власної техніки та необхідних засобів виробництва, можливості реалізації надлишків виробленої продукції тощо. Адже ці фактори можуть сприяти додатковому виробництву продукції або, навпаки, спричиняти додаткові витрати при веденні особистого селянського господарства.

Аналізуючи дані структури загальних грошових і негрошових доходів сільських домогосподарств Коломийського району, простежується, що за рахунок оплати праці селяни отримали 38,5 % своїх доходів, пенсій та стипендій - 24,4 %, тоді як надходження від підприємницької діяльності та самозайнятості особистих селянських господарств становили 4,3 %. Важливо зазначити, що велика частина надходжень у сільській місцевості приховується. Тобто йдеться про економічну частку діяльності, яка не відображається в статистиці та уникає оподаткування. Структура загальних (грошових та негрошових) доходів сільських домогосподарств у 2019 р. наведена на рис. 3.

Вигідність ведення особистого господарства пояснюється привабливістю діяльності та зацікавленістю господаря через вільний вибір напрямів і способів своєї діяльності, відсутністю оподаткування та соціальних зобов'язань, отримання більшого доходу. Однак переміщення значної частини виробництва в особисті господарства - вимушена ситуація, що стихійно пом'якшує проблеми зайнятості та дохідності праці. Варто зауважити, що підвищення зайнятості селян в ОСГ пов'язане і з певними проблемами, які сьогодні залишаються досить вагомими.

По-перше, це неефективне використання трудового потенціалу через занадто високий рівень ручної праці. Робочий день у такому господарстві не відповідає вимогам трудового законодавства. Власник ОСГ сам працює з великим навантаженням, вимагаючи того ж від членів родини, ігноруючи інколи навіть елементарні правила з техніки безпеки чи санітарно-гігієнічні вимоги. Природно, що така діяльність призводить до передчасного старіння селян та втрати працездатності.

По-друге, сезонність виробництва зумовлює проблему раціонального використання робочої сили - висока інтенсивність праці навесні та восени за відносної незайнятості взимку.

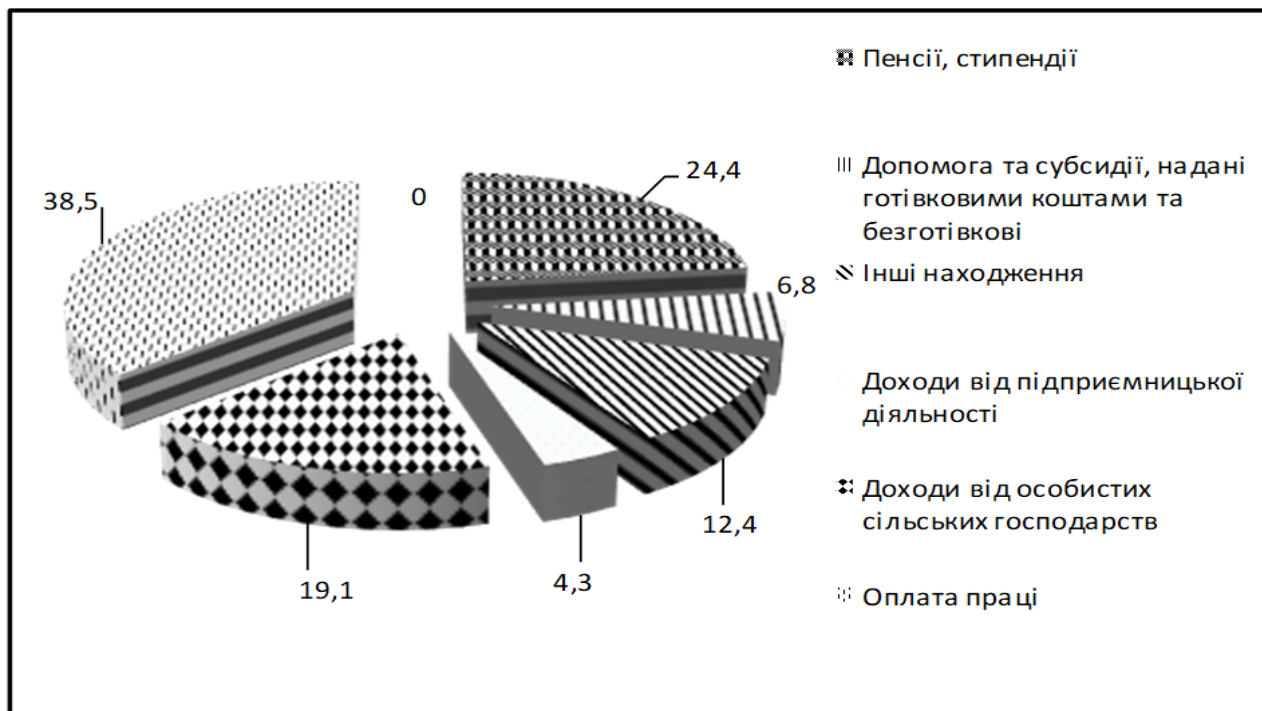

Рис. 3. Структура загальних (грошових та негрошових) доходів сільських домогосподарств у 2019 р., %

Джерело: Розробка авторів.

По-третє, нераціональне використання кваліфікованої робочої сили пов'язане з переходом від висококомеханізованого ведення сільськогосподарського виробництва до простіших його форм. Особа, яка втрачає роботу, стає дезорієнтованою в професійному плані, вимушено втрачаючи інтерес до професійних навиків та мотивацію щодо подальшої реалізації своїх здібностей. Як наслідок - деградація кваліфікованих кадрів в ОСГ. Проте основна проблема зайнятості в ОСГ полягає в тому, що цей вид зайнятості не забезпечує працівнику елементарних соціальних гарантій: робота в ОСГ не зараховується до трудового стажу; селяни, зайняті там, не мають прав на пенсійне забезпечення, соціальне страхування та ін. (правовими нормами не передбачено видачі їм документа - трудової книжки, довідки, що засвідчує факт їх трудової діяльності). У коментарі до Закону України «Про особисте селянське господарство» зазначено лише, що члени ОСГ можуть на добровільній основі зареєструватися у відповідних фондах і сплачувати страхові внески на загальнодержавне соціальне страхування і збір до Пенсійного фонду для того, аби згодом (за необхідності) отримувати соціальні виплати за рахунок коштів соціального та пенсійного забезпечення.

За особливості особистих селянських господарств слід вказати, що такі галузі як

рослинництво, тваринництво та переробка продукції переплітаються, тому чітко встановити витрати на певний вид продукції досить складно. Крім того, в господарствах не ведеться належний облік витрат і прибутку, що ускладнює дану роботу. Праця в особистих селянських господарствах багатофункціональна і переважно фізично важка, вимагає від виконавця значних зусиль (наприклад, заготівля сіна, доїння корів). І якщо в сільськогосподарських підприємствах затрати праці на 1 ц молока становлять у середньому 5,0 - 8,0 люд.-год, то в господарствах населення вони можуть досягати 10-14 люд.-год, що відповідно позначається і на собівартості продукції.

Особисті селянські господарства не мають аналогів у закордонній практиці через масовість їх ведення. Саме вони забезпечили трудову зайнятість селян і стали буферним фактором при зменшенні потреби сільського господарства у трудових ресурсах і нерозвиненості інфраструктури на селі та працюють часто ефективніше, ніж сільськогосподарські підприємства.

Статистичні органи ще не налагодили прямого обліку якісних показників діяльності як домогосподарств у цілому, так і особистих селянських господарств зокрема. Проводиться лише вибіркове обстеження умов життя сільських домогосподарств, у тому

числі доходів і витрат шляхом опитування членів сільських сімей. Інформація стосовно доходів родин, що мають ОСГ, не надається. А тому можна лише орієнтовно мати уявлення про стан їх діяльності.

Трансформація або перетворення ОСГ в інші підприємницькі структури може здійснюватися за певних умов, конкретних цілей, принципів та методів їх реалізації. Діалектично це означає нагромадження таких кількісних змін, які переходять у якісно новий стан. Для трансформації такого господарства в нову форму господарювання повинні бути створені певні умови, а саме: зміна організаційно-правового статусу; право власності на землю і можливість розширення ділянки для ведення товарного виробництва; матеріально-технічна база виробництва; стартовий капітал для розвитку виробництва; розвиток інфраструктури; трудові ресурси; створення необхідних соціальних умов і соціально-правового захисту ОСГ та його працівників; вирішення екологічних проблем; переваги в оподаткуванні.

Результати узагальнення досвіду роботи ОСГ Прикарпаття дозволяють висловити пропозиції відносно умов трансформації особистих селянських господарств у підприємницькі структури:

- особиста зацікавленість, мотивація і підприємницька ініціатива власників ОСГ;
- створення системи гарантій правового і соціального захисту від безсистемних, безкінечних перевірок, деталізованої звітності;
- розвиток пільгового кредитування для придбання техніки;
- видача безвідсоткових цільових кредитів ОСГ для придбання племінного молодняку і сортового насіння та компенсація частини їх витрат;
- гарантована закупівля сільськогосподарської продукції ОСГ за ринковими цінами з урахуванням якості, біологічної цінності та екологічної безпеки (на основі лабораторних досліджень);
- створення районних мобільних науково-консультаційних, інформаційних центрів, а на місцевому рівні - центрів агротехнічного і ветеринарного обслуговування.

Порівняно з іншими організаційно-правовими формами ОСГ мають багато переваг: їх діяльність не потребує реєстрації та не оподатковується, вони не ведуть облік і не подають звітність, при цьому мають очевидні фіскальні преференції. Проте на роз-

виток цих господарств впливає ряд перепон, адже сучасна аграрна політика спрямована більшою мірою на забезпечення розвитку сільськогосподарських підприємств через розширення їх прав і можливостей порівняно з господарствами сільського населення. Діяльність особистих селянських господарств не охоплена системою кредитування, їх інтереси недостатньо враховані в програмах підтримки сільськогосподарських виробників, проблематичним залишається й питання соціального та пенсійного страхування членів згаданих господарств. Крім того, нині відбувається формування стохастичної системи заготівлі продукції, в якій на ОСГ припадає незначна частка ринку. І основна причина цього - відсутність у них закріпленого статусу сільськогосподарського товаровиробника.

Сьогодні ОСГ опинилися на порозі змін, які продиктовані як внутрішніми чинниками, особливо розвитком аграрного ринку та великомасштабного виробництва, так і зовнішніми - посиленням євроінтеграційних процесів та експортної орієнтації сільського господарства. Підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Україна взяла на себе зобов'язання впроваджувати політичні, соціально-економічні, правові та інституціональні реформи. Очевидно, що вони впливатимуть і на ОСГ - найменш захищених, проте важливих виробників сільськогосподарської продукції. Виконання умов Угоди, незважаючи на істотні вигоди, може загрожувати розвитку дрібних виробників сільськогосподарської продукції. Так, зростаючі вимоги до якості продукції здатні спричинити зменшення обсягів виробництва в ОСГ. Зниження імпортного мита посилить конкуренцію на внутрішньому ринку з боку країн Європейського Союзу, що може призвести до втрати частини вітчизняного ринку та припинення діяльності господарств, які не будуть спроможними пристосуватися. Водночас можливе скорочення доступу продукції вітчизняних виробників на ринок ЄС через невідповідність євростандартам. Відсутність державної підтримки, недоступність фінансових ресурсів для малих господарств поглиблюватимуть технологічне відставання від європейських конкурентів.

З прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» здійснено спробу інсти-

туціонального закріплення статусу ОСГ через їх трансформацію в сімейні фермерські господарства. Законом передбачено, що діяльність сімейного фермерського господарства може здійснюватись у статусі юридичної особи або фізичної особи - підприємця, проте лише за умови, що в його підприємницькій діяльності використовується праця тільки членів цього господарства (залучення інших громадян може здійснюватися виключно для виконання сезонних та окремих робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань чи навичок) [8]. Проста формалізація статусу має сумнівні шанси для визнання суб'єктами господарювання. На нашу думку, мета згаданого закону полягає не стільки в поліпшенні умов функціонування ОСГ, скільки у виведенні з тіні дрібних виробників сільськогосподарської продукції та їх оподаткуванні.

Стосовно другого напрямку розвитку ОСГ - вдосконалення виробничо-господарської діяльності, то тут можна виокремити зменшення виробничих витрат, нарощування обсягів виробництва, підвищення якості, конкурентоспроможності продукції тощо. Досягти цього можна шляхом диверсифікації та еспубліказації діяльності господарств, їх кооперації, а також використання ними інновацій.

Висновки. Займаючи свою «нішу» в суспільному поділі праці, особисті селянські господарства виконують властиву для них функцію самозабезпечення і самозбереження селянських сімей. Але найголовніше те, що у період становлення ринкових відносин в Україні ОСГ дозволяють пом'якшити проблему зайнятості сільського населення та значно стабілізувати соціальну ситуацію на селі.

Аналіз практики функціонування особистих селянських господарств протягом

останніх років дозволив виділити основні стримуючі чинники їхнього розвитку, як по-вноцінної складової вітчизняного аграрного сектору. До них можна віднести низьку частку обстежених господарств, які займаються сільськогосподарською діяльністю; відсутність даних про економічну ефективність сільськогосподарської діяльності, що в поєднанні з першим чинником по суті переводить особисті селянські господарства в розряд тіньової економіки; залишки синдрому «підсобності», нав'язаного особистим селянським господарствам за часів колгоспно-радгоспного господарювання; практичне витіснення їх із системи державної підтримки сільського господарства; ігнорування потреб особистих селянських господарств у процесі формування ринкової інфраструктури аграрного сектору; невпорядкованість трудового статусу осіб, зайнятих в особистих селянських господарствах, виведення їх за межі системи державного соціального страхування.

Отже, можна констатувати, що економічні та правові норми, зокрема, чинне законодавство та державна аграрна політика, поступово витісняють ОСГ з інституціонального середовища аграрного сектору, гальмуючи при цьому їх подальший розвиток. Це виступає однією з причин їх незбалансованого розвитку через деформацію його організаційної, галузевої та продуктової структур. Така ситуація спричиняє поглиблення різниці між аграрним розвитком, який дедалі більше підпорядковується інтересам великого капіталу, і сільським розвитком, мета якого - зростання добробуту і поліпшення діяльності сільських громад. Щоб не втратити важливого виробника сільськогосподарської продукції та зберегти специфічний сільський устрій, необхідно сформулювати умови для подальшого розвитку ОСГ.

Список бібліографічних посилань

1. Баланюк І. Ф., Козак І. І., Шеленко Д. І. Формування внутрішнього економічного механізму розвитку організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств. *Економіка АПК*. 2019. № 5. С. 59-67.
2. Власюк В. М., Роєнко О. А. Розвиток земельно-орендних відносин у фермерських господарствах Черкаської області. *Економіка АПК*. 2001. № 8. С. 27-30.
3. Збарський В. К., Канінський М. П. Тенденції розвитку особистих селянських господарств. *Агроінком*. 2008. № 5-6. С. 56-61.
4. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 11-19

References

1. Balaniuk, I.F., Kozak, I.I., & Shelenko, D.I. (2019). Formuvannia vnutrishnoho ekonomichnoho mekhanizmu rozvytku orhanizatsiino-pravovykh form silskohospodarskykh pidpriemstv [Formation of internal economic mechanism for development of organizational and legal forms of agricultural enterprises]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 59-67 [In Ukrainian].
2. Vlasjuk, V.M. & Roienko, O.A. (2001). Rozvytok zemelno-orendnykh vidnosyn u fermerskykh hospodarstvakh Cherkaskoi oblasti [Development of land-lease relations in the farms of Cherkasy region]. *Ekonomika APK*, 8, pp. 27-30 [In Ukrainian].
3. Zbarskyi, V.K. & Kanynskiy, M.P. (2008). Tendentsii rozvytku osobystykh selianskykh hospodarstv [Trends in the development of personal farms]. *Ahroinkom*, 5-6, pp. 56-61 [In Ukrainian].

5. Малік М. Й., Заяць В. М. Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2013. № 5. С. 87-95.

6. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Мамчур В. А. Інституційна формалізація розвитку сімейних фермерських господарств в Україні. *Економіка АПК*. 2018. № 10. С. 72-86.

7. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с.

8. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016. № 21. ст. 406). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>.

9. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 р. № 742-IV. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=742-15>.

10. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/show/324/19-%D0%B2%D1%80>

11. Прокопа І. В., Беркута Т. В., Бетлій М. Г. Диференціація господарств населення за характером виробництва: наслідки ринкової трансформації. *Економіка і прогнозування*. 2010. № 3. С. 74-89.

12. Свиноус І. В. Методологічні аспекти трактування поняття «Особисте селянське господарство». *Агроінком*. 2008. № 5-6. С. 53-56.

13. Спаський Г. В. Розвиток сімейних фермерських господарств регіону. *Економіка АПК*. 2019. № 5. С. 49-59.

14. Томич І. Ф. Завершення земельної реформи в умовах розвитку фермерських господарств та приватних власників. *Економіка АПК*. 2009. № 3. С. 92-93.

15. Balaniuk I., Kozak I., Shelenko D., Balaniuk S., Kozak H. Forecasting of gross agricultural output of agrarian enterprises of Ukraine: case study with STELLA software. *Economic Studies (Ikonomicheski Izsledvania)*. 2019. № 28 (5). P. 148-163. [In English].

16. Kozak I., Balaniuk I., Szelenko D., Balaniuk S., Kozak H. Traditional village system - case study from the Krempna Commune (Poland). 2019, Vol. 38, No. 1. P. 87-100.

17. Noichl M. Report on the state of play of farmland concentration in the EU: how to facilitate the access to land for farmers (2016/2141(INI)). *Committee on Agriculture and Rural Development. European Parliament*. 2017. P. 18 [In English].

4. Malik, M.Y. & Shpykuliak, O.H. (2018). Tendentsii i perspektivy rozvytku osobystykh se-lianskykh hospodarstv [Trends and prospects of development of personal peasant farms]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 11-19 [In Ukrainian].

5. Malik, M.Y. & Zaiats, V.M. (2013). Teoretychni zasady ta napriamy transformatsii osobystykh selianskykh hospodarstv [Theoretical principles and directions of transformation of personal peasant farms]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 87-95 [In Ukrainian].

6. Malik, M.Y., Shpykuliak, O.H., & Mamchur, V.A. (2018). Instytutsiina formalizatsiia rozvytku simeinykh fermerskykh hospodarstv v Ukraini [Institutional formalization of development of family farms in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 72-86 [In Ukrainian].

7. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y., Shpykuliak, O.H., et al. (2019). *Orhanizatsiino-ekonomichne zabezpechennia rozvytku simeinykh fermerskykh hospodarstv: monohrafiia* [Organizational and economic support for the development of family farm farms: monograph]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].

8. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro fermerske hospodarstvo" shchodo stymuliuвання stvorennia ta diialnosti simeinykh fermerskykh hospodarstv: Zakon Ukrainy (2016). *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 21, p. 406. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-19> [In Ukrainian].

9. Pro osobyste selianske hospodarstvo: Zakon Ukrainy vid 15.05.2003 № 742-IV (zi zminamy) [On personal peasant economy: Law of Ukraine from 15.05.2003 No. 742-IV (with changes)]. *Zakon.Rada*. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/742-15> [In Ukrainian].

10. Pro turyzm: Zakon Ukrainy vid 15.09.1995 [On tourism: Law of Ukraine of 15.09.1995] *Zakon.Rada*. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/show/324/19-%D0%B2%D1%80> [In Ukrainian].

11. Prokopa, I.V., Berkuta, T.V., & Betlii, M.H. (2010). Dyferentsiatsiia hospo-darstv naselennia za kharakterom vyrobnytstva: naslidky rynkovoi transformatsii [Differentiation of households by the nature of production consequences of market transformation]. *Ekonomika i prohnozuvannia*, 3, pp. 74-89 [In Ukrainian].

12. Svyynous, I.V. (2008). Metodolohichni aspekty traktuvannia poniattia "Osobyste selianske hospodarstvo" [Methodological aspects of interpretation of the concept of "Personal peasant economy"]. *Ahroinkom*, 5-6, pp. 53-56 [In Ukrainian].

13. Spasky, H.V. (2019). Rozvytok simeinykh fermerskykh hospodarstv rehionu [Development of family farms in the region]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 49-59 [In Ukrainian].

14. Tomych, I.F. (2009). Zavershennia zemelnoi reformy v umovakh rozvytku fermerskykh hospodarstv ta pryvatnykh vlasnykiv [Completion of land reform in the conditions of development of farms and private owners]. *Ekonomika APK*, 3, pp. 92-93 [In Ukrainian].

15. Balaniuk, I., Kozak, I., Shelenko, D., Balaniuk, S., & Kozak-Balaniuk, I. (2019). Forecasting of gross agricultural output of agrarian enterprises of Ukraine: case study with STELLA software. *Economic Studies (Ikonomicheski Izsledvania)*, 28 (5), pp. 148-163 [In English].

16. 4. Kozak, I., Balaniuk, I., Szelenko, D., Balaniuk, S., & Kozak, H. (2019). Traditional village system - case study from the Krempna Commune (Poland). *Ekologiya (Bratislava)*, Vol. 38, No. 1, pp. 87-100 [In English].

17. Noichl, M. (2017). *Report on the state of play of farmland concentration in the EU: how to facilitate the access to land for farmers (2016/2141(INI))*. Committee on Agriculture and Rural Development. European Parliament [In English].

Nemish D.V., Savka M.V., Balaniuk I.F., Shelenko D.I., Ivaniv S.I. Development of private peasant households and their transformation into family farms

The purpose of the article is to highlight and analyse the situation of private peasant households in the current economic conditions.

Research methods. The methodological basis of the study is the systematic method of knowledge used for determining processes of the development of private peasant households, as well as studying peculiarities of their transformation and integration into family farms. The proposed sequence of methodical techniques involves active use of the following methods: the abstract and logical method for determining nature of the status of private peasant households; graphic method for obtaining synthesized idea of the research object, identifying its components, establishing causal relationships, and providing sample survey of private households in one of the regions of Ivano-Frankivsk region; summarizing for formulating conclusions on the research object.

Research results. The social and economic prerequisites for the formation of private households as subjects of entrepreneurial activity were considered. The main restraining factors of their development as a complete component of agrarian agriculture were identified.

The example of differentiation of private peasant households by a level of up-course from sale of agricultural products was shown. Basic directions, institutional prerequisites and possibilities of transformation of private peasant households into entrepreneurial entities were given.

Problems of employment and incomes of rural population in private peasant households of Ivano-Frankivsk region were investigated. The structure of production of basic products in households and the structure of monetary and non-monetary incomes of rural households were analysed.

Elements of scientific novelty. The justification of dependence of incomes on the maintenance of the personal peasant economy on the following factors was further developed: as social factors were considered presence of able-bodied members of the economy, number of family members, age of owners, social status, degree of manifestation of economic activity; and as economic: direction of production activity, size of land use, yield, cattle productivity, availability of the own equipment and necessary means of production in the farm, possibility of realization of surplus of the produced products, etc.

Practical significance. Proposals on directions of transformation of private peasant households into entities of entrepreneurial type were developed. It has been stated that private peasant households of commodity orientation are most likely to be transformed into entrepreneurial entities. Figs.: 3. Refs.: 17.

Keywords: private peasant households; private peasant households of commodity orientation; transformation of private peasant households; family farms; household incomes; agricultural products.

Nemish Dmytro Vasyliovych - candidate of economic sciences, senior research fellow, head of economics department, Precarpathian State Agricultural Experimental Station of the Agricultural Institute in Carpathian Region (21A, Bandery st., Ivano-Frankivsk)

E-mail: dmytro.nemish@gmail.com

Savka Mariia Volodymyrivna - first deputy chairman of the Ivano-Frankivsk Regional State Administration (21, Hrushevskoho st., Ivano-Frankivsk)

E-mail: savka_maria@i.ua

Balaniuk Ivan Fedorovych - doctor of economic sciences, professor, head of the department of accounting and auditing, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (57, Shevchenka st., Ivano-Frankivsk)

E-mail: ifbalaniuk@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-8320-6383>

Shelenko Diana Ivanivna - candidate of economic sciences, associate professor (docent) of department of accounting and auditing, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (57, Shevchenka st., Ivano-Frankivsk)

E-mail: dianashelenko@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9214-7258>

Ivaniv Sofiia Ivanivna - postgraduate student of the department of accounting and auditing, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (57, Shevchenka st., Ivano-Frankivsk)

E-mail: sofiiab82@ukr.net

Немиш Д. В., Савка М. В., Баланюк И. Ф., Шеленко Д. И., Иванів С. И. Развитие личных крестьянских хозяйств и их трансформация в семейные фермерские

Цель статьи - раскрыть и проанализировать положение личных крестьянских хозяйств в современных условиях хозяйствования.

Методика исследования. Методологической основой исследования избран системный метод познания процессов развития личных крестьянских хозяйств, отработки особенностей их трансформации и интеграции в семейные фермерские хозяйства. Предложенная последовательность методических приемов предполагает применение абстрактно-логического метода при определении сущности статуса личных крестьянских хозяйств; графического - для получения синтезированного представления относительно объекта исследования, выявления его составляющих, установление причинно-следственных связей; выборочного обследования личных хозяйств одного из районов Ивано-Франковской области и обобщения - для формулирования выводов относительно объекта исследования.

Результаты исследования. Рассмотрены социально-экономические предпосылки становления личных крестьянских хозяйств как субъектов предпринимательской деятельности. Выделены основные сдерживающие факторы их развития как полноценной составляющей аграрного сектора. Показан пример дифференциации личных крестьянских хозяйств по уровню дохода от продажи сельскохозяйственной продукции. Приведены основные направления, институциональные предпосылки и возможности трансформации личных крестьянских хозяйств в предпринимательские структуры. Исследованы проблемы занятости и доходов сельского населения в личных крестьянских хозяйствах Ивано-Франковской области. Проанализирована структура производства основных видов продукции в хозяйствах населения и структура денежных и неденежных доходов сельских домохозяйств.

Элементы научной новизны. Углублено обоснование зависимости доходов от ведения личного крестьянского хозяйства от следующих факторов: социальных - имеющих трудоспособных членов хозяйства, количества членов семьи, возраста владельцев, социального состояния, степени проявления хозяйственной активности; экономических - направления производственной деятельности, размера землепользования, урожайности, продуктивности скота, наличия в хозяйстве собственной техники и необходимых средств производства, возможности реализации излишков продукции и т. п.

Практическая значимость. Разработаны предложения по направлениям трансформации личных крестьянских хозяйств в структуре предпринимательского типа. Показано, что наибольшее возможностей трансформироваться в предпринимательские структуры имеют личные крестьянские хозяйства товарного направления. Илл.: 3. Библиогр.: 17.

Ключевые слова: личные крестьянские хозяйства; личные крестьянские хозяйства товарного направления; трансформация личных крестьянских хозяйств; семейные фермерские хозяйства; доходы домохозяйств; сельскохозяйственная продукция.

Немиш Дмитрий Васильевич - кандидат экономических наук, старший научный сотрудник, заведующий отделом экономики, Прикарпатская государственная сельскохозяйственная станция Института сельского хозяйства Карпатского региона (г. Ивано-Франковск, ул. Бандеры, 21 А)

E-mail: dmytro.nemish@gmail.com

Савка Мария Владимировна - первый заместитель главы Ивано-Франковской областной государственной администрации (г. Ивано-Франковск, ул. Грушевского, 21).

E-mail: savka_maria@i.ua

Баланюк Иван Фёдорович - доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой учёта и аудита, Государственное высшее учебное заведение «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника» (г. Ивано-Франковск, ул. Шевченко, 57)

E-mail: ifbalaniuk@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-8320-6383>

Шеленко Диана Ивановна - кандидат экономических наук, доцент кафедры учёта и аудита, Государственное высшее учебное заведение «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника» (г. Ивано-Франковск, ул. Шевченко, 57)

E-mail: dianashelenko@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9214-7258>

Иванив София Ивановна - аспирант кафедры учёта и аудита, Государственное высшее учебное заведение «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника» (г. Ивано-Франковск, ул. Шевченко, 57).

E-mail: sofiiab82@ukr.net

Стаття надійшла до редакції 20.01.2020 р.

Фахове рецензування: 02.02.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Неміш Д. В., Савка М. В., Баланюк І. Ф., Шеленко Д. І., Іванів С. І. Розвиток особистих селянських господарств та їх трансформація у сімейні фермерські. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 54 – 67. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002054>

Nemish, D. V., Savka, M. V., Balaniuk, I. F., Shelenko, D. I. & Ivaniv, S. I. (2020). Rozvytok osobystykh selianskykh hospodarstv ta yikh transformatsii v simeini fermerski. [Development of private peasant households and their transformation into family farms]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 54 – 67. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002054>

* * *

Новини АПК

Запровадження обігу сільськогосподарських земель має здійснюватися в інтересах українських селян - Юрій Лупенко

Запровадження обігу сільськогосподарських земель в Україні має здійснюватися, у першу чергу, в інтересах українського селянства. Таку позицію вітчизняні вчені-аграрники відстоюють з 1991 року, зазначив віцепрезидент НААН, директор Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», академік НААН **Юрій Лупенко**, виступаючи на Позачерговому з'їзді Громадської спілки «Аграрний союз України», що відбувся 5 лютого 2020 року в Києві.

За його словами, науковцями Інституту аграрної економіки була розроблена вітчизняна селозберігаюча модель запровадження обігу земель сільськогосподарського призначення. Вона, зокрема, передбачає поетапний підхід: спочатку для фізичних осіб, які проживають у сільській місцевості та працюють у сільському господарстві, і лише через 3-5 років - для сільськогосподарських підприємств. Ця модель доповідалась на парламентських слуханнях із земельних питань у 2017 та 2019 роках, обговорювалась і в цілому була підтримана Аграрним союзом України та Асоціацією фермерів і землевласників України, з нею погоджувався Міністерство аграрної політики та продовольства України, зазначив **Юрій Лупенко**.

Пропозиції науковців були направлені до Комітету Верховної Ради України з питань аграрної та земельної політики у вигляді постатейних змін до проєкту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення, який виноситься на друге читання (реєстр. № 2178-10). Однак найбільш принципові пропозиції з них поки що залишаються неврахованими, поінформував доповідач. Серед них, зокрема, запровадження обігу спочатку для фізичних осіб, спеціальні вимоги до покупців (проживання та особиста зайнятість за місцем розташування земельної ділянки), обмеження концентрації земельної власності в одного покупця не більше 300-500 га.

У вітчизняних аграріїв є підстави і можливості для того, щоб їхні інтереси були максимально враховані при запровадженні обігу сільськогосподарських земель, підсумував **Юрій Лупенко**.

Прес-служба ННЦ «Інститут аграрної економіки»

УДК 316.343.37:314.18

JEL Classification: R20; J43

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002068>

Г.І. САБЛУК

Особливості ролі сільської жінки в сім'ї

Мета статті - розкрити соціальну особливість ролі сільської жінки в сім'ї з огляду на трансформаційні процеси, що відбуваються в суспільному житті.

Методика дослідження. Методами узагальнення надано аналіз природного життя людства, заснованого на сукупності соціальних норм та різних фізіологічних проблемах, зокрема, охарактеризовано своєрідний мікросвіт життя людей села. Використано економічно-статистичну інформацію щодо проблем, які поєднані з особливостями жіночої ролі у формуванні та розвитку сімейних відносин. Приділено особливу увагу характеристиці сім'ї як малої соціальної групи суспільства.

Результати дослідження. Визначено сутність ролі жінки, яка проживає в сільській місцевості, її споконвічну активну позицію, її роль у сім'ї та суспільстві. Висвітлено проблеми, які нині переважають на селі, умови праці й побуту селян, що є першою ознакою при формуванні сім'ї та норми її існування. Проаналізовано трансформацію поглядів жінки на життєвий світ, враховуючи проблеми нинішнього часу, тобто прилаштування до нових умов сучасного життя в ринковому світі.

Елементи наукової новизни. Підкреслено особливу роль сільської жінки в її орієнтації на власну працю, бажання бути господинею з метою підвищення життєвого рівня сім'ї, адже в умовах економічної кризи, що склалася в сільській місцевості, соціальні ролі жінок у провідній когорті. Сільська жінка прагне побудувати нормальну сім'ю з її позитивним мікрокліматом і виконати свою природну функцію - народити і виховати достойних дітей, бути продовжувачкою роду.

Практична значущість. Зроблено вагомий наголос на сім'ї як на окремій інституції, яка повинна бути трансформатором соціальних норм і поведінки людини в суспільстві, яка формує погляди членів сім'ї на майбутнє життя. При цьому відповідальна і найактивніша роль відводиться жінці, яка проживає в сільській місцевості. Табл.: 2. Бібліогр.: 16.

Ключові слова: сім'я; сільська жінка; сімейні відносини; інституція; господиня; економічна криза; соціальна роль.

Саблук Ганна Іванівна - старший науковий співробітник відділу соціально-економічного розвитку сільських територій, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)
E-mail: alexey@iae.kiev.ua

Постановка проблеми. Вічною проблемою усіх часів було і залишається соціальне становище селянства, а тим паче, коли стан українського села викликає особливе занепокоєння.

За останні десятиліття на всій території України сільське населення зазнало інтенсивних змін: зростає вплив сільської молоді у міста близького і далекого зарубіжжя, відбуваються негативні демографічні процеси, які давно зайшли за гранично допустимі межі відтворення людності в сільській місцевості. Відбувається старіння села. При цьому соціальним викликом стало соціальне становище жінки-селянки, яка опинилася в центрі назрілих трудових і життєвих відносин.

Саме жінка, яка проживає в сільській місцевості, заслуговує на особливе визнання, бо

саме ця сільська місцевість, її природні фактори у взаємодії з працею людини стають необхідною умовою для забезпечення життєвого рівня сільських людей при підвищенні ефективності суспільного виробництва та зростання національного багатства країни. І саме тут проявляється здатність жінок з їх відповідними рисами характеру брати активну участь у суспільному виробництві, займати відповідне місце у системі суспільного поділу праці і, зокрема, їх ролі в сім'ї.

Формування демографічної бази відтворення сільського населення, а звідси - саме ставлення до жінки як основи трудового потенціалу, навколо якої складається сім'я, має особливе значення для суспільства. Із жінки починається життя, бо вона приводить у світ нову людину. Через власні почуття жінка переливає в душі своїх дітей любов до рідного краю, землі, вчить творити добро і пишатися своїм родом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує велика потреба в дослідженнях проблеми соціального становища жінки в сім'ї та розгляду цього питання в часі і просторі. Науково обґрунтовані визначення цих питань висвітлювалися у працях таких вчених, як: О. Бородіна, І. Прокопа [12], С. Буртак [1], Л. Молдаван [16], О. Пиріжок [8], І. Сушицька [14], К. Якуба [15] та ін.

Мета статті - розкрити соціальну особливість ролі сільської жінки в сім'ї з огляду на трансформаційні процеси, що відбуваються в суспільному житті.

Виклад основних результатів дослідження. Природне життя людства тісно зав'язане на сукупності соціальних норм, правил поведінки та різних фізіологічних проблемах, що характеризують своєрідний мікросвіт, який утворює соціальну структуру суспільства, це - сім'я. І кожну конкретну сім'ю треба розглядати як малу соціальну групу, члени якої на моралі шлюбного союзу чи кровної родинності поєднані спільним побутом та відповідними відносинами. І саме в сім'ї, у її формуванні та розвитку сімейних відносин визначна роль належить жінці. Поціновувати жінку в повсякденні, сприяти розвитку її природних здібностей і талантів на самоствердження стає на сьогодні так чи інакше основним завданням суспільства.

Розкриття згаданого питання повною силою торкається вивчення життєвого становища жінки-селянки, починаючи ще з його глибокого коріння та соціології жіночої праці, що формувалися національними особливостями в сільському середовищі.

Світ визнає, що жінці в соціології людського фактора належить важливе місце в суспільстві на всіх етапах його розвитку, а це свідчить про її споконвічну активну позицію, про її роль у сім'ї та суспільстві.

Глибокі наукові дослідження, які велися від епохи Стародавнього Єгипту до періоду закінчення Другої світової війни, переконують у споконвічності проблем, де панувала економічна, соціальна та політична експлуатація працюючої жінки. Адже жінки нарівні з чоловіками займалися обробіткою землі, доглядали за худобою, були бойовими учасницями війн, а також брали активну участь у членстві різних рад, де їхнє слово при тому не зовсім, інколи, бралось до уваги. Проте жінка відстоювала права, поєднуючи виробничу діяльність із сімейними обов'язками, і, насамперед, виконуючи жі-

ночу дітородну функцію, а все це разом давалося дуже й дуже нелегко.

Тематика сімейних відносин досить актуальна в усі часи, і неодноразово висвітлювалася науковцями. Так, К.І. Якуба, відома вчена-науковець, дає таку характеристику: «жінка - це біосоціальна істота, людська особистість, яка, виконуючи притаманну тільки їй дітородну функцію та створюючи в процесі виробництва споживчі вартості, засоби до життя, є продовжувачем роду людського. В такому тлумаченні повною мірою поєднується біологічна, демографічна і соціально-економічна сутність жінки і її роль у суспільстві». На основі досліджень багатьох вчених К. Якуба доводить, що « дискримінація жіночої праці сягає в сиву давнину» [15].

Дослідженнями сімейної тематики, ролі жінки в сім'ї та суспільстві переймалися не тільки науковці, а й письменницький світ висвітлював цю проблему. Українська література значне місце серед творів згаданої тематики відводить «Кайдашевій сім'ї» І. Нечуя-Левицького, «Украдене щастя» І. Франка тощо. Найточніший психологічний портрет жінки-селянки вдало описує Т.Г. Шевченко (поема «Катерина» та ін.), цим самим проклавши глибоку борозну, що зв'язує людську пам'ять натягнутою струною з минульщиною нашого селянства.

У сучасному світі відбулися значні зміни в поглядах на сімейне життя. Звичайно, коли йдеться про жінку, то відразу спрацьовує стереотип жінки-берегині, бо такою вона створена для сім'ї, для продовження роду. Їй належить не тільки народити, а й виховати дітей - і це основна мета кожної жінки. Адже створення сім'ї, потреба реалізувати себе як жінку дає їй відчуття впевненості, приносить природну емоційну стабільність, наповнює життя особливим змістом. Жінка дбає про добрі стосунки з чоловіком, з яким створює сім'ю, бо вони слугують надійним фундаментом сімейного благополуччя, народжує дітей у великій любові і прагне бути взірцем для своїх нащадків.

Трансформація поглядів жінки відбувалася і відбувається постійно. Сучасні жінки відрізняються від попередніх поколінь: вони більш вільні у своїх рішеннях, самостійні, різнобічно розвинені. В багатьох нинішніх сім'ях жінка перебрала на свої плечі більшість родинних проблем. І в цьому немає нічого поганого, адже жінки швидше і краще пристосовуються до нових умов ниніш-

нього життя в ринковому світі, не цураючись при цьому будь-яких робіт. І хоча, як закономірність, жінки займають нижчі посади, ніж чоловіки, в цьому також відмічається особлива роль жінки в суспільному житті. З одного боку, це традиція віків, коли за чоловіками закріплювалася командна роль, а за жінками - виконуюча. І завжди так було, що чоловік - голова держави, сім'ї, він був основним годувальником. Проте в нинішніх умовах жінки не розгубилися. Вони більш посидючі, мрійливі, схильні до порядку, а це тільки примножує успіх справи. Тому в низових ланках працює більше жінок, що надає виробництву переваги, зменшує його виробничі ризики шляхом більшого порядку та дисципліни [5].

Умови праці й побуту, які маємо нині на селі, в більшості знаходяться в глибокій соціально-економічній кризі, і при цьому є першою ознакою при формуванні сім'ї. Реалізація її оптимального варіанта на сучасному етапі потребує докорінного поліпшення, бо кожна жінка прагне зробити свою сім'ю найкращою.

Формування певного твердження про нормальну сім'ю виходить з оцінки економічних явищ, що склалися. Це складний шлях виявлення норми для її існування, на який впливають різні чинники свідомості людей, бо формування ідеальних взірцевих сімей відбувається не тільки за нинішніми умовами. Традиції, що мали місце впродовж історичного часу минулого життєвого періоду в різних природно-кліматичних умовах, національних укладах регіонів, у яких формується сім'я, виявили свій певний вплив на неї.

На науковому рівні сім'я визначена як інституція, що розглядає певні завдання та ставить перед собою виконання конкретних функцій. Такий інституційний підхід визнає сім'ю як соціальну групу, коли саме суспільство затверджує для неї нормативну структуру з визначенням її функціонального характеру, що являє собою цілу систему і ґрунтується на цілісності взаємозалежних стосунків в сім'ї - між чоловіком і жінкою. Цим взаємовідносинам присвячена гендерна політика як процесу вираження характеру існування людей в соціально-побутовому світі, де основна увага приділяється людині в сім'ї, адже сама стать представляється як у біологічному, так і в її належності до соціально-культурного комплексу [10].

Низький рівень соціального розвитку країни, його суспільно-економічних перетворень лише підтримує негативні наслідки гендерної нерівності в суспільстві. Перегляд традиційно чоловічих та жіночих активів, можливостей розширення їх у різних економічних процесах здійснить великий крок вперед у цьому напрямі, що у світі вважається мейстрімінгом, тобто виявом уваги суспільства до гендерних відмінностей та забезпечення інституційного розвитку з метою рівності чоловіків і жінок [14].

Постійна дискримінація в сільському суспільстві та прояви у наш час минулих гендерних стереотипів призначає для сільської жінки низький статус. Нібито сучасний стан розвитку суспільства, на думку багатьох дослідників, і змінив докорінно обличчя сім'ї, проте жінка-селянка не має потрібної суспільної підтримки стосовно лідерства в сім'ї, бо переважно рішення приймають чоловіки. Звідси й низька самооцінка жінок та недостатній досвід менеджменту. На рівні сільської місцевості ті організації, які могли б надати консультації з питань щоденних потреб, майже відсутні.

У сучасних сім'ях репродуктивні ролі розподіляються за їх формою. Так, традиційних сімей, де жінці в основному відведені ролі матері, господині, - дві третини українських сімей, а приблизно третина їх належить до егалітарного типу. В таких сім'ях України ролі між чоловіком і жінкою поділені однаково, за можливостями та уподобаннями партнерів, і саме таких сімей серед молодого подружжя найбільше (60%). Статистика доводить, що сільська місцевість налічує значно менше молодих сімей, ніж у цілому по Україні, а тому можна стверджувати, що в Україні показник традиційних сімей вищий за середній [1, с. 3].

За дослідженнями І. Сушицької, доцільно розглядати проблеми жінки за трьома основними функціями: громадянки, трудівниці та матері. Але і в такому асоціюванні на перше місце претендує роль та становище жінки в сім'ї та суспільстві [14].

Із-за обставин, що склалися нині на селі, сільська жінка опинилася в стані безробітної людини. Вона позбавлена участі у трудовій професійній діяльності, у щонайменших проявах своїх професійних і природних здібностей через причину відсутності робочих місць на селі. Поступово еволюція поглядів змінила і саме ставлення суспільства

до людини, її поведінки, і в тому числі до жінок.

Нині українська жінка-селянка, хоча ніде і не зареєстрована як підприємець, забезпечує продовольчу безпеку країни поряд із великими агропідприємствами. Більшість жінок на селі залучені до сільського підсобного господарства на вирощуванні овочів, різної кулінарної зелені, фруктів та продукції молочного виробництва.

За допомогою гендерного аналізу сільської громади Вінницької області сімейні жінки на ведення підсобного господарства витрачають 6 год на добу, чоловіки - 2,7-3,6 год. При цьому всі домашні роботи залишаються переважно жіночими. Сюди входять придбання продуктів (закупівля і доставка), приготування їжі на сім'ю, прибирання у будинку та в дворі, догляд за малими дітьми і старими батьками. Чоловікам залишається більш важка фізична робота, пов'язана в основному з технікою. Тут особливу роль відіграє рівень облаштованості житла, що найбільш актуально сьогодні для села. Так, як приклад, цей же аналіз показує, що в районному центрі Іллінці водопровід наявний в 11% житлових приміщень, каналізація - 8, ванни - 6, центральне опалення - в 11%. І хоча відстань до обласного центру не така й велика (60 км), проте практично нездолання через відсутність нормального транспортного сполучення та брак грошей. Це також відбивається на робочому часі жінки, бо їй треба намагатися забезпечити різноманітність і комплексність приготування їжі за рахунок заощадження з інших витрат [2].

Сільська жінка (тобто близько 7,5 млн осіб) у своєму повсякденному житті стикається з цілою низкою необлаштованих проблем. Так, 32% жінок не мають вдома доступу до питної води, 48% жінок - необхідних медичних послуг, 67% жінок у сільській місцевості не мають вдома доступу до мережі Інтернет [1].

Жінки українського села більше зорієнтовані на власну працю, що важливо для доходу сім'ї. Їхнє бажання бути господинею самої себе і при цьому досягти балансу між тими обов'язками, які можуть виконуватися щодо підприємства та надання можливості підвищення життєвого рівня їхніх сімей. Серед найпоширеніших видів самозайнятості сільських жінок - реалізація (перепродаж) речей (на 22 чоловіки - 59 жінок), вирощу-

вання худоби (на 10 чоловіків - 17 жінок), торговельні пункти з приготування їжі (на 3 чоловіки - 14 жінок) та інші види комерційної діяльності [2].

Українські сільські жінки обробляють власні земельні ділянки, планують сівозміну на них, доглядають худобу, беруть участь безпосередньо в активній діяльності свого домогосподарства. При цьому 40% сімей взагалі не замислюються над вирощеним і заробленим, адже в багатьох сім'ях повністю відсутня автоматизація виробництва, що покладає левову частину домашніх справ на жіночі плечі.

Праця на земельних ділянках - найбільш виснажлива. За дослідженнями Л. Молдаван, «працездатні жінки, котрі вимушені повністю переключатися на особисте підсобне господарство, йдуть на збільшення присадибних ділянок і наросування поголів'я худоби в особистому секторі для того, щоб підтримати свій сімейний бюджет... Сукупна суспільно необхідна зайнятість сільських працездатних жінок щоденно становить понад 15 годин» [16]. Такий показник робочого часу перевищує будь-які фізіологічні норми, тому не дивно, що сільська жінка будь-коли може захворіти і зустрітися з небажаним діагнозом.

Значно погіршилося за останні 20 років й репродуктивне здоров'я жінок. Рівень народжуваності сільського населення з розрахунку на 1000 осіб знизився від 13,7 до 9,2 осіб, рівень смертності зріс від 14,4 до 17,5 осіб, що перевищує аналогічний показник смертності міського населення в 1,3 рази.

Найчастіше сільську жінку вражає жіноча онкологія, бо в селі відсутній вчасний медогляд. Діагностика проводиться вкрай недостатньо, або й взагалі не проводиться, а виявлені хвороби часто не піддаються лікуванню. Так, по Рівненській області такий показник сягає 13,1%, по Луганській - 21,6% [5].

Українське село помітно деградує у зв'язку з активізацією міграційних процесів. Особливий рух відзначається серед сільської молоді, зростає частка жінок-мігранток. Нині їх близько 53% від загальної кількості мігрантів [9].

Проте жінка, яка залишилася жити в селі, вона свята й велична. Адже вона набідувалася за своє життя вдосталь: обділена увагою і потрібною розкішшю, замучена працею, принизливо-недоглянута ні чоловіком,

ні суспільством. Вона встає раніше сонця, щоб доглянути худобу, а потім зібране молоко від корови віддає за низькими цінами заготівельнику. Далі її чекає хатня робота: наварити, всіх нагодувати, в школу відправити, при цьому самій немає часу поїсти, бо треба нагріти води для миття посуду і перемити її, а потім прибрати у хаті та йти знову у двір, де чекає її та сама живність, а за рогом хати присадибна ділянка, щоб боротися з бур'янами. Ось та звична схема, за якою живе сільська жінка. Зморену за цілий день, важко уявити цю жінку, яка зможе іще ввечері сісти до комп'ютера, хоча 34% сільських жінок мають вищу та неповну вищу освіту, проте доступу до інформаційних і комунікаційних ресурсів майже немає. При цьому вона ще встигає піти на якусь роботу, якщо таку знайде, бо в селах України повне безробіття. В тих селах, де є школи, дитячі садки, сільрада, хоч якийсь маленький медпункт, там ще залишилися робочі місця для жінок. Але це невелика їх частка. Для всіх решти сільських жінок і влітку, і взимку активна праця замикається у власному дворі та на городі (з усної бесіди з селянками с. Новоселиці Кельменецького району Чернівецької області).

Занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи – найгостріша проблема на селі. Зокрема, 41% сільських сімей нині за межею бідності. Село старіє, більше половини сільських будинків від 50 років і старше. Порожніх хат стає все бі-

льше і більше, згасають сільські вулиці, тобто село поступово вимирає.

В умовах економічної кризи, яка склалася в сільській місцевості, соціальні ролі жінок в передовому авангарді. Незважаючи на те, що нинішній час на стороні того, щоб чоловіки більше вникали у проблеми сімейних турбот, вони не бажають брати належну участь у виховуванні дітей та виконувати хатні обов'язки, яких так багато у сільському житті. Тому складається незаперечлива ситуація, що призводить до розриву сімейних відносин. Недаремно останніми роками засобами масової інформації наполегливо демонструється образ жінки, яка не уявляє себе в ролі дружини, матері, бо вона вбачає себе такою, яка створена для себе, і в цьому її сенс життя. Найкращий її погляд у світ – це шукати роботу за кордоном і змінити місце проживання.

Однією з найсильніших в структурі потреб жінки є потреба в дітях. Побудувати справжню сім'ю, з її позитивним мікрокліматом, – це мрія про жіноче щастя кожної жінки. І та жінка, яка здатна творити таке безцінне духовне багатство, віддається повністю любові і взаємній повазі до чоловіка, до дітей, яких хоче народити та створити для них домашній затишок і материнське розуміння. Проте нинішня економічна ситуація в країні не на боці жіночої правди, бо спостерігається зниження народжуваності (табл. 1).

1. Динаміка шлюбності та сумарного коефіцієнта народжуваності в сільській місцевості

Рік	Кількість шлюбів		Сумарний коефіцієнт народжуваності (на одну жінку)
	одиниць	на 1000 осіб наявного населення	
1990	133469	7,9	2,3
1995	123394	7,4	1,8
2000	80130	5,0	1,5
2005	79254	5,2	1,5
2010	74253	5,2	1,8
2015	76291	5,9	1,7
2018	51269	4,0	1,4

Джерело: Населення України за 2018 рік. Демограф. щорічник. Київ : Державна служба статистики України, 2019. С. 54, 74.

Таке дослідження доводить, що відбувається природне скорочення сільського населення, про що свідчать дані табл. 2. Це результати останнього п'ятого суцільного обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів, проведеного Державною службою статистики

України (за формою державного статистичного спостереження № 1-село «Соціально-економічна характеристика сільського населеного пункту станом на 1 січня 2014 року»). Найвразливіші показники виявлені у Полтавській, Вінницькій, Житомирсь-

кій, Харківській, Хмельницькій та Чернігівській областях.

Звичайно, задоволення потреби людини в коханні, в емоційному спілкуванні, у відчутті, що комусь потрібна - це запорука міцного шлюбу. На жаль, у наш складний час є такі сім'ї, де мають місце постійні незадоволення, конфлікти, докори один одному. За дос-

лідженнями науковців, по Україні 80-85% сімей, де ці конфлікти відбуваються. Оцінювати власні помилки та вміти поступитись - ось які правила стабільності сім'ї. І. Сушицька наводить дані, що до 75% жінок і чоловіків України поступаються один одному дуже рідко, а інші - ніколи не поступаються [14].

2. Сільські населені пункти, де протягом 2011-2013 рр. не було народжених та відбулось природне скорочення населення

Область	Сільські населені пункти (одиниць), в яких		До загальної кількості сільських населених пунктів, %, де	
	не було народжених	кількість померлих перевищує кількість народжених	не було народжених	кількість померлих перевищує кількість народжених
УКРАЇНА	4097	21154	15,2	78,3
Вінницька	147	1305	10,2	90,1
Волинська	42	687	4,0	65,5
Дніпропетровська	262	1084	18,6	77,0
Донецька	220	921	20,4	85,4
Житомирська	235	1343	14,7	84,3
Закарпатська	2	230	0,3	39,7
Запорізька	142	721	15,6	79,3
Івано-Франківська	30	514	3,9	67,4
Київська	128	1004	11,4	89,7
Кіровоградська	180	727	18,9	76,4
Луганська	192	629	24,9	81,7
Львівська	142	1340	7,7	72,5
Миколаївська	120	554	13,7	63,3
Одеська	124	670	11,2	60,3
Полтавська	436	1484	24,9	84,8
Рівненська	44	609	4,4	61,0
Сумська	489	1188	35,0	84,9
Тернопільська	35	898	3,4	87,9
Харківська	406	1291	24,7	78,6
Херсонська	49	404	7,7	63,7
Хмельницька	120	1299	8,5	91,9
Черкаська	87	751	10,6	91,7
Чернівецька	2	212	0,5	53,3
Чернігівська	463	1289	32,2	89,6

Джерело: Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. Київ : Державна служба статистики України, 2014. С. 24.

Будучи трансформатором соціальних норм і поведінки людини в суспільстві, сім'я повинна здійснювати вагомий вплив на формування людини майбутнього. Це свого роду батьківсько-материнська академія, яка формує погляди на майбутнє життя. Цій виховній функції увагу повинні приділяти батьки, і це більшою мірою усвідомлює жінка. Тому жінка є першим вихователем своїх дітей і до неї вищі вимоги, ніж до чоловіка. Жінка більше часу проводить вдома і за нею

відповідна спрямованість на формування особистості дитини. Адже і взаємини в сім'ї, і характер стосунків та рівень взаєморозуміння залежить саме від жінки, а в сільській сім'ї - тим паче, бо люди села - цілеспрямовані, працьовиті та наполегливі. Дівчина, яка виросла в селі, розраховує лише на власні сили і вміє цінувати те, чого досягла в житті власною неймовірною працею. І така «селячка» пишається своєю жіночою роллю

і тим, що виросла в селі та навчилася любити рідну природу та людей.

Проте така багатфункціональна роль жінки ніяк її не виправдовує. Національний механізм нашого соціального управління повинен удосконалюватися в плані подальшого визначення становища жінок у сім'ї, виходячи з того, що і чоловіки, і жінки рівні як особистості й повинні мати рівні права, а тим самим була б створена можливість для розвитку української жінки, тим більше, для жінки-селянки, яка сьогодні розраховує лише на власні сили. Але сільські жінки - загартовані, хоч їм буває важко в житті. Вони попри всякі складнощі та сільські проблеми віддають свою любов рідній землі, пишаються своєю рідністю і викликають велику повагу.

Висновки. Розглядати проблеми розвитку сільського господарства і сільських районів неможливо без оцінки ролі жінок, які проживають у сільській місцевості. Саме село загартовує людей, і жінка, будучи наполегливою, використовує кожен шанс, жертвує власними потребами для досягнення своїх цілей, при цьому звикаючи до будь-яких умов життя. Саме жінки виконують найважливіші функції у домашньому господарстві, по догляду за дітьми та похилими батьками. Вони вміють цінувати те, чого досягли неймовірною працею, бо навчилися любити природу і українську землю, шанувати народні звичаї та обряди.

Зміни в суспільстві трансформують сім'ю. Створюються нові можливості для реалізації жінки як особистості, щоби бути нарівні з чоловіком у сім'ї, рівноправними її членами. Роль жінки в сім'ї - визначна, бо саме від неї залежить моральне і фізичне здоров'я майбутнього покоління, а це добробут нації. Для цього державі слід відповідально підійти з ухвалою ряду законів про встановлення певних режимів при використанні жіночої праці, враховуючи її освіту та кваліфікацію.

Чим більш довірливі й гармонійні стосунки між чоловіком і жінкою, тим більш співчутливі у спільних інтересах члени сім'ї, тим вища їх моральна цінність. Така модель сімейних відносин повинна забезпечити нормальні умови для суспільно-виробничої діяльності жінки [12].

Людські цінності, справедливість та рівність в українському суспільстві - ось що визначатиме поліпшення прав та можливостей сільських жінок. Нині маємо багато обмежень у повсякденних жіночих турботах, що не дають їм можливості розвиватися. Це стосується насамперед сімейного підсобного господарства, фермерства, де немає належного розвитку, частково чи повністю відсутня механізація процесів, що створює бар'єри у доступі сільських жінок до економічних інтересів господарювання. При цьому фінансова освіченість більшості жінок лишається дуже низькою.

Нинішній час господарювання сільських жінок та ведення агробізнесу ставить такі першочергові завдання:

- проводити відповідні семінари, конференції, зібрання на Дні поля в селах чи неподалік їх розміщення;
- організовувати зустрічі з відомими спеціалістами, обмінюватися досвідом з колегами;
- забезпечувати людей друкованими матеріалами.

Навчання сільських жінок надасть тільки користь для розвитку сільських територій, примножить плеяду справжніх професіоналок для створення потужного класу підприємців [8].

У свою чергу це піднесе на вищий ступінь роль жінки і в сім'ї, і в суспільстві. Засоби масової інформації мають забезпечити об'єктивну оцінку діяльності жінки в кожній ланці її повсякденного життя.

Поліпшення становища жінки можливе за умов об'єднання зусиль та концентрації волі насамперед чоловіків до проблем жіноцтва, їх відношення до ролі самої жінки в сім'ї. І це завдання вимагає використання всього інтелектуального потенціалу нашого суспільства і країни в цілому.

При цьому жінки повинні більше залучати себе до участі у справах держави, бути в центрі боротьби за правомірні економічні інтереси. Адже має місце кризовий стан соціально-економічної сфери: ріст злочинності, безробіття, конфліктність у сім'ях, що справляє істотний вплив на якість життя, передусім на жінок. Тому саме жінкам треба знаходити нові підходи до розв'язання нагальних життєвих проблем, тим самим доводячи роль і місце жінки в суспільстві.

Список бібліографічних посилань

1. Буртак С. Сільські жінки успішні - через підтримку розвитку сімейного фермерства та кооперації. URL : <https://genderindetail.org.ua/library/ukraina/silski-zhinki-uspishni-cherez-pidtrimku-rozvitku-simeynogo-fermerstva-ta-kooperatsii-1341160.html>.
2. Гендерні стосунки в контексті сільської України. Гендерний аналіз сільської громади Вінницької області. Інформаційно-консультативний жіночий центр. URL: <http://www.wicc.net.ua/category/s-l-s-k-zh-nki>.
3. Дослідження стану підприємництва серед жінок в Україні. Київський міжнародний інститут соціології для проєкту Нью біз нет, 2000.
4. Економічна активність населення України 2018 : стат. зб. Київ : Державна служба статистики України, 2019. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf.
5. *Жіноче серце, сповнене любові: Портрети киянок на початку ХХІ ст. : Збірка нарисів / упоряд.: Г.М. Менжерес.* Київ : Просвіта, 2003. 520 с.
6. Забезпечення прав та розширення можливостей сільських жінок. URL : http://www.wicc.net.ua/media/rozshyrennia_prav_ta_mozhlyvostej_silskykh_zhinok.pdf
7. Населення України за 2018 рік. Демограф. щорічник. Київ : Державна служба статистики України, 2019. 188 с. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/12/zb_ukr_2018.pdf.
8. Пиріжок О. Чому освіта жінок в селах може прокачати український агробізнес? URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2018/08/2/639253/>.
9. Саблук Г. І. Міграційні процеси як наслідок негативних тенденцій в житті сільських жінок. *Економіка АПК*. 2019. № 10. С. 71-78.
10. Саблук Г. І. Соціально-психологічний фактор у житті сільської жінки. *Економіка АПК*. 2016. № 3. С. 66-73.
11. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. Київ : Державна служба статистики України, 2014. 187 с.
12. *Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір* / [О.М.Бородіна, І.В.Прокопа, В.В.Юрчишин та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України О.М.Бородіної ; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 320 с.
13. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Булавка О. Г. та ін. ; за ред. Ю. О. Лупенка та О. Г. Булавки. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2013. 74 с.
14. Сушицька І. Трансформація ролі та становища жінки у сучасній українській сім'ї. *Вісник НАКККіМ*. 2013. № 3. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vdakkkm_2013_3_27.
15. Якуба К. І. Жінки в трудовому потенціалі села : монографія. Київ : Аграр. наука, 1998. 280 с.
16. Moldavan L., Employment of Women in Rural Areas and the Problem of Unemployment there. *The Now Days Problems of Women at the Labor Market and Possible Decisions*. Ministry of Family and Youth Affairs of Ukraine, Ukrainian Social Research Institute, International Bureau of Labour, 1998.

References

1. Burtak, S. (n.d.). Silski zhinky uspishni - cherez pidtrymku rozvytku simeinoho fermerstva ta kooperatsii [Rural women are successful through support for the development of family farming and cooperation]. Retrieved from: <https://genderindetail.org.ua/library/ukraina/silski-zhinki-uspishni-cherez-pidtrimku-rozvitku-simeynogo-fermerstva-ta-kooperatsii-1341160.html> [In Ukrainian].
2. Henderni stosunki v konteksti silskoi Ukrainy. Hendernyi analiz silskoi hromady Vinnytskoi oblasti [Gender relations in context of rural Ukraine. Gender analysis of rural community in Vinnytsia region]. *Informatsiino-konsultatyvnyi zhinochyi tsentr*. Retrieved from: <http://www.wicc.net.ua/category/s-l-s-k-zh-nki> [In Ukrainian].
3. *Doslidzhennia stanu pidpriemnytstva sered zhinok v Ukraini [Research on the state of entrepreneurship among women in Ukraine]*. (2000). Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologhii dlia instytut sotsiologhii dlia proektu Niu biz net [In Ukrainian].
4. *Ekonomichna aktyvnist naselennia Ukrainy 2018: Stat. zbir. [Economic activity of the population of Ukraine 2018: statistical collection]*. (2019). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf [In Ukrainian].
5. Menzheres, H.M. (Ed.) (2003). *Zhinoche sertse, spovnene liubovi: Portrety kyanok na pochatku KhKhI st.: Zbirka narysiv [A woman's heart full of love: portraits of Kiev women at the beginning of the 21st century: Collection of essays]*. Kyiv: Prosvita [In Ukrainian].
6. Zabezpechennia prav ta rozshyrennia mozhyvostei silskykh zhinok [Ensuring the rights and empowerment of rural women]. Retrieved from: http://www.wicc.net.ua/media/rozshyrennia_prav_ta_mozhlyvostej_silskykh_zhinok.pdf [In Ukrainian].
7. *Naselennia Ukrainy za 2018 rik. Demohraf. Shchorichnyk [Ukraine's population for 2018: demographic yearbook]*. (2019). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/katu/2019/zb/12/zb_ukr_2018.pdf [In Ukrainian].
8. Pyrizhok, O. (2018). Chomu osvita zhinok v selakh mozhe prokachaty ukraïnskyi ahrobiznes? [Why can women's education in rural areas pump Ukrainian agribusiness?]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/columns/2018/08/2/639253/> [In Ukrainian].
9. Sabluk, H.I. (2019). Mhtratsiini protsesy yak naslidok nehatyvnykh tendentsii v zhytti silskykh zhinok [Migration processes as a consequence of negative trends in rural women's lives]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 71-78 [In Ukrainian].
10. Sabluk, H.I. (2016). Sotsialno-psykholohichnyi faktor u zhytti silskoi zhinky [Socio-psychological factor in the life of a rural woman]. *Ekonomika APK*, 3, pp. 66-73 [In Ukrainian].
11. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshe silskykh nasele-nykh punktiv Ukrainy: Stat. zbirnyk [Socio-economic situation of rural settlements of Ukraine: statistical collection]*. (2014). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [In Ukrainian].
12. Borodina, O.M., Prokopa, I.V., Yurchyshyn, V.V., et al. (2012). *Sotsioekonomichnyi rozvytok silskoho hospodarstva i sela: suchasnyi vymir [Socioeconomic development of agriculture and village: modern dimension]*. O.M. Borodina (Ed.). Kyiv: NAN Ukrainy; In-t ekon. ta prohnouzuv. [In Ukrainian].
13. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y., Bulavka, O.H., et al. (2013). *Stratehichni napriamy staloho rozvytku silskykh teryto-rii za period do 2020 roku [Strategic directions for sustainable development of rural areas for the period up to 2020]*. Yu.O. Lupenko & O.H. Bulavka (Eds.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
14. Sushytska, I. (2013). Transformatsiia roli ta stano-vyshcha zhinky u suchasniï ukraïnskii simi [Transformation of the role and position of women in the modern Ukrainian fami-ly]. *Visnyk NAKKKiM*, 3. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vdakkkm_2013_3_27 [In Ukrainian].

15. Yakuba, K.I. (1998). *Zhinky v trudovomu potentsiali sela: monohrafiia* [Women in the labor potential of the village: monograph]. Kyiv: Ahrar. nauka [In Ukrainian].

16. Moldavan, L. (1998). Employment of women in rural areas and the problem of unemployment there. *The Now Days Problems of Women at the Labor Market and Possible Decisions*. Ministry of Family and Youth Affairs of Ukraine, Ukrainian Social Research Institute, International Bureau of Labour [In English].

Sabluk H.I. Features of the role of a rural woman in family

The purpose of the article is to reveal the social peculiarity of the role of a rural woman in family in terms of the transformation processes that take place in public life.

Research methods. The methods of generalization gave an analysis of the natural life of mankind, based on a set of social norms and various physiological problems, in particular, characterizing a peculiar micro-world of the life of peasants. Economic and statistical information on problems that are combined with the peculiarities of women's role, formation and development of family relationships was used. Particular attention was paid to characterizing family as a small social group in society.

Research results. The essence of the role of a woman living in the countryside, her original active position, her role in the family and society were determined. The current problems in the countryside, working conditions and way of life of peasants, which are the first signs in the formation of family and norm of its existence, were highlighted. The transformation of women's views on the lifeworld was analysed, taking into account problems at the present time, that is, adapting to the new conditions of modern life in the market world.

Elements of scientific novelty. The role of a rural woman in her orientation to her own work, her desire to be a homemaker in order to raise the standard of living of family, as the social role of women in the foreground was emphasized in context of the rural economic crisis. Rural woman seeks to build a normal family with her positive microclimate and to fulfil her natural function, namely to give birth, to raise decent children, and be a successor.

Practical significance. The emphasis was placed on a family as a separate institution, which should be a transformer of social norms and human behaviour in the society that shapes family members' views on the future life. The responsible and most active role was given to a woman living in rural areas. Tabl.: 2. Refs.: 16.

Keywords: family; rural woman; family relations; institution; housewife; economic crisis; social role.

Sabluk Hanna Ivanivna - senior research fellow of the department of social and economic development of rural territories, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)
E-mail: alexey@iae.kiev.ua

Саблук А.И. Особенности роли сельской женщины в семье

Цель статьи - раскрыть социальную особенность роли сельской женщины в семье учитывая трансформационные процессы, происходящие в общественной жизни.

Методика исследования. Методами обобщения дан анализ естественной жизни человечества, основанный на совокупности социальных норм и различных физиологических проблемах, в частности, охарактеризован своеобразный микромир жизни людей села. Использована экономико-статистическая информация по проблемам, которые сопряжены с особенностями женской роли, формирования и развития семейных отношений. Уделено особое внимание характеристике семьи как малой социальной группы общества.

Результаты исследования. Определены сущность роли женщины, которая проживает в сельской местности, ее изначальную активную позицию, роль в семье и обществе. Освещены проблемы, которые сейчас преобладают на селе, условия труда и быта крестьян, что является первым признаком при формировании семьи и нормы ее существования. Проанализирована трансформация взглядов женщины на жизненный мир, учитывая проблемы нынешнего времени, то есть приспособления к новым условиям современной жизни в рыночном мире.

Элементы научной новизны. Подчеркнута особая роль сельской женщины в ее ориентации на собственный труд, желание быть хозяйкой с целью повышения жизненного уровня семьи, ведь в условиях экономического кризиса, сложившегося в сельской местности, социальные потребности женщин в ведущей когорте. Сельская женщина стремится построить нормальную семью с её положительным микроклиматом и выполнить свою естественную функцию - родить и воспитать достойных детей, быть продолжательницей рода.

Практическая значимость. Сделан весомый упор на семью как на отдельной институции, которая должна быть трансформатором социальных норм и поведения человека в обществе, формирует взгляды членов семьи на будущую жизнь. При этом ответственная и активная роль отводится женщине, которая проживает в сельской местности. Tabl.: 2. Библиогр.: 16.

Ключевые слова: семья; сельская женщина; семейные отношения; институция; хозяйка; экономический кризис; социальная роль.

Саблук Анна Ивановна - старший научный сотрудник отдела социально-экономического развития сельских территорий, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Обороны, 10)
E-mail: alexey@iae.kiev.ua

Стаття надійшла до редакції 05.02.2020 р.

Фахове рецензування: 08.02.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Саблук Г. І. Особливості ролі сільської жінки в сім'ї. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 68 — 76.
<https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002068>

Sabluk, H. I. (2020). *Osoblyvosti roli silskoi zhinky v simi* [Features of the role of a rural woman in family]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 68 — 76. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002068>

* * *

УДК 338.439.4:339 (477)

JEL Classification: Q10; Q13; Q17

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002077>

Б.В. ДУХНИЦЬКИЙ, кандидат економічних наук
В.Б. ДУХНИЦЬКИЙ, доктор ветеринарних наук, професор

Оцінка ролі України на світовому ринку меду

Мета статті - дослідити актуальні тенденції та ключові особливості вітчизняного ринку меду з урахуванням можливостей внутрішнього виробництва й існуючого попиту за кордоном.

Методика дослідження. Використано методи: теоретичного узагальнення - для характеристики українського та світового ринків меду; аналізу й синтезу - для встановлення фактичного зв'язку між виробництвом, споживанням та експортом меду в Україні, а також для узагальнення причин, що заважають стабілізації й розвитку галузі в контексті диверсифікації виробництва та експортного потенціалу; порівняльної оцінки - для виділення основних виробників та експортерів на світовому ринку меду, в тому числі в органічному напрямі бджільництва; графічний і табличний - для повнішої візуалізації результатів проведеного дослідження.

Результати дослідження. Охарактеризовано виробництво меду в Україні по категоріях господарств та регіональній структурі, розглянуто динаміку його експорту та основні закордонні ринки збуту, виділено оціночні фактори, які підтверджують викривлення наявної статистичної інформації щодо внутрішнього ринку меду, проаналізовано стан світового ринку цього продукту та визначено місце України на ньому, систематизовано проблеми у функціонуванні вітчизняного ринку меду та надано рекомендації з їх усунення.

Елементи наукової новизни. З'ясовано причини невідповідності між офіційними статистичними даними щодо виробництва меду в Україні та його експорту відносно реальної ситуації на внутрішньому ринку.

Практична значущість. Представлені положення спрямовані на розкриття типових особливостей і найбільш суттєвих проблемних питань вітчизняного бджільництва, які першочергово потребують уваги з боку органів державної влади, місцевого самоврядування, виробників, експортерів меду та інших суб'єктів агробізнесу. Табл.: 2. Рис.: 2. Бібліогр.: 16.

Ключові слова: виробництво; мед; торгівля; світовий ринок; проблеми; характеристика.

Духницький Богдан Володимирович - кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економіки аграрного виробництва та міжнародної інтеграції, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: duhnitsky@faust.kiev.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-5521-5602>

Духницький Володимир Богданович - доктор ветеринарних наук, професор, завідувач кафедри фармакології та токсикології, Національний університет біоресурсів і природокористування України (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 15)

E-mail: dukhnytskyi_vb@nubip.edu.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-9670-1244>

Постановка проблеми. Україна за останні роки помітно поліпшила свої експортні показники, посиливши присутність на ключових міжнародних ринках. Зростання обсягів закордонних продажів у кількісному і грошовому виразі спостерігалось не лише стосовно традиційно основних продуктів українського виробництва. Товарна структура вітчизняного експорту стає все більш диверсифікованою, розширюючись та оновлюючись. Як наслідок, окремі продукти, хоча й не відіграють вирішальної ролі у валовій експортній виручці, дають змогу виробни-

кам розраховувати на стабільні доходи, оскільки високий попит і обмеженість наявної пропозиції часто призводять до формування сприятливої цінової кон'юнктури в цих сегментах.

Очевидним позитивним результатом такої ситуації є залучення у виробничо-експортну діяльність більшої кількості суб'єктів господарювання, насамперед малих та середніх, які можуть конкурувати на окремих нішевих або специфічних ринках. Для іміджу держави на глобальному аграрному ринку таке охоплення означає орієнтацію на максимальне використання експортного потенціалу всіх галузей і напрямів власного сільськогосподарського виробництва. Це дозволяє забезпечити

в цілому стабільні доходи, які не залежать від короткострокових змін на глобальному ринку, а понесені втрати по одних продуктах компенсуються за рахунок інших товарів, що мають зростаючу динаміку експорту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Функціонування національного та світового ринків сільськогосподарської сировини і продуктів переробної промисловості висвітлені у працях українських вчених В.І. Власова [2], Ю.О. Лупенка [12], Л.І. Михайлової [6], М.І. Пугачова [8, 12]. Систематизовану статистичну й аналітичну інформацію стосовно українського та глобального ринків меду збирають вітчизняні [4, 11] та зарубіжні [13-16] фахові організації.

Мета статті - дослідити актуальні тенденції та ключові особливості вітчизняного ринку меду з урахуванням можливостей внутрішнього виробництва й існуючого попиту за кордоном.

Виклад основних результатів дослідження. Ринок меду України належить до таких, де пропозиція майже повністю формується господарствами населення, тоді як частка підприємств у виробництві зовсім незначна. Зокрема, у 2018 р. населення виробило майже 99 % наявних обсягів цього продукту. Стосовно динаміки виробництва (рис. 1), то останніми роками воно знаходилося в межах 60-70 тис. тонн [4].

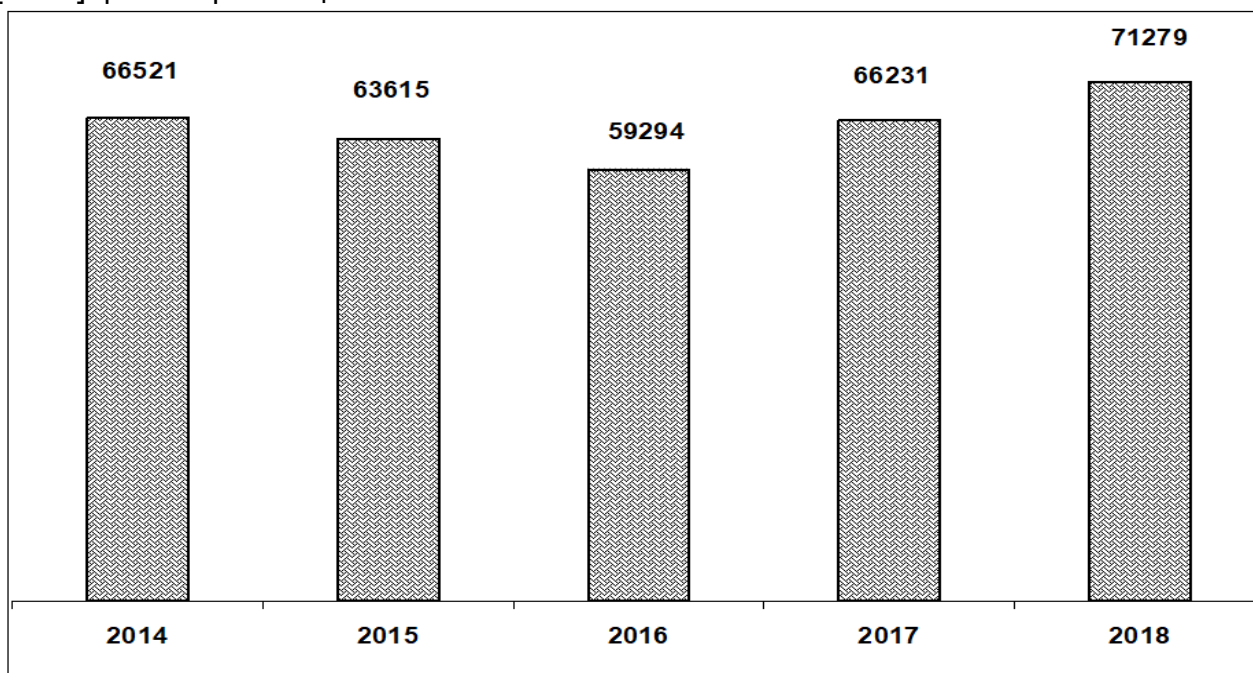

Рис. 1. Динаміка виробництва меду в Україні, т

Джерело: Сформовано автором на основі [4].

Регіональна структура виробництва меду загалом характеризується усередненими показниками для більшості областей, однак найвищі обсяги виробництва у 2018 р. встановлено у Житомирській (7834 т), Хмельницькій (5961 т), Миколаївській (5418 т) і Донецькій (5265 т) областях, найнижчі - у Закарпатській (1017 т), Рівненській (1006), Чернівецькій (883 т) та Волинській (318 т) [4].

Важливу роль у функціонуванні українського ринку меду відіграє експорт, відчутні зрушення в якому відбулися у 2012-2013 рр. Найбільшого успіху вітчизняні експортери досягли за результатами 2017 р. [4], коли на піку зростання на зовнішніх ринках було продано майже 68 тис. тонн меду вартістю близько 134 млн дол. США (табл. 1).

З іншого боку, за аналізований період експортна ціна вітчизняного меду знижується, оскільки на неї впливають зовнішні й внутрішні фактори. Так, глобальний ринок характеризується збільшенням обсягів пропозиції, в загальному масиві якої доводиться більше конкурувати не за якістю, а за ціною, поступово її знижуючи. В Україні ж до цих пір не сформувався ринок меду як стабільний бізнес із чіткими правилами гри. Тому дуже швидко може зростати кількість потенційних експортерів, які вже не здатні продати мед за колишніми високими цінами за кордоном і, не будучи виробниками, закуповують сировину у пасічників по нижчій ціні від очікуваної, конкуруючи з іншими такими ж експортерами. Пасічники теж зна-

ходяться в неоднаковій ситуації, тому частина їх погоджується навіть на зовсім невідповідні закупівельні ціни, щоб отримати хоч

якісь обігові кошти. Як наслідок, такі «вимушені» ціни стають орієнтиром для решти учасників ринку.

1. Експорт меду з України

Рік	Обсяг, т	Вартість, млн дол. США	Ціна, дол. США/т
2011	9874	28	2818
2012	13338	31	2333
2013	21674	53	2444
2014	36336	93	2565
2015	36013	84	2332
2016	56988	97	1707
2017	67848	134	1972
2018	49366	98	1985

Джерело: Сформовано автором на основі [4].

Основними покупцями українського меду виступають країни Європейського Союзу, на які у 2018 р. припало приблизно 80 % експорту в натуральному виразі [4]. Найбільші обсяги експорту було здійснено до Німеччини (12,3 тис. тонн), Польщі (8,7 тис. тонн), США (7,1 тис. тонн), Бельгії (4,2 тис. тонн) та Литви (3,6 тис. тонн). При цьому, Україна має безмитну квоту на ввезення меду до ЄС. У 2019 р. була повністю використана основна квота в розмірі 5600 т та додаткова преференційна обсягом 2500 т, доступ до якої відкрився з 1 жовтня 2019 р. Квоти на мед закриваються Україною одними з найперших, наочним свідченням чого слугує те, що в січні 2020 р. основна річна квота на мед (5800 т) вже вибрана вітчизняними експортерами. А максимальною основна квота стане для нас у 2021 р. - 6000 т. Стосовно імпорту меду, то він значно поступався перед експортом за аналізований період. Наприклад, у 2018 р. наша країна імпортувала лише 21 т меду [4].

Якщо спиратися на офіційні статистичні дані, то у 2016-му і 2017 р. Україна більше експортувала меду, ніж виробила. Така ситуація має декілька пояснень. По-перше, дуже складно встановити обсяги реально виробленого меду, адже переважна більшість виробників є дрібними і не зареєстровані як такі. Згідно з інформацією від самих учасників ринку, на сьогодні в Україні загалом виробляється, за одними даними - близько 80 тис. тонн, за іншими - понад 100 тис. тонн меду [5, 6]. По-друге, залежно від кон'юнктури на зовнішньому і внутрішньому ринках формуються зовсім різні за величиною перехідні запаси продукції. Фахівці не конкретизують, але зазначають про орієнтовні обсяги до 40 тис. тонн, які мо-

жуть залишатися на зберіганні у виробників після завершення сезону. По-третє, на сучасному етапі розвитку цього ринку вирішальне значення відіграє експортна діяльність, яка впливає на фактичні й потенційно можливі обсяги поставок за кордон, діапазон закупівельних цін та поведінку безпосередніх виробників. Тобто дуже складно оцінити справжню ємність згаданого ринку, оскільки з багатьох об'єктивних причин існує відносно висока його тінізація.

Глобальний ринок меду загалом характеризується наявністю традиційних виробників та експортерів, які створюють основні обсяги пропозиції. Світове виробництво відзначається позитивною динамікою. Так, згідно з останніми актуальними даними, у 2017 р. було вироблено 1861 тис. тонн меду [13]. Абсолютним лідером з виробництва виступає Китай, частка якого становить майже 30 %. У провідній десятці виробників разом із Туреччиною, Аргентиною, Іраном, США, Росією, Індією, Мексикою і Ефіопією також знаходиться й Україна (рис. 2).

У цілому повільне зростання демонструє й світова торгівля медом, яка за підсумками 2018 р. перевищила 650 тис. тонн. Головним експортером тут також став Китай з показником 123 тис. тонн, тоді як Україна в цьому рейтингу посіла п'яте місце. Крім них, провідні позиції в експорті утримують Аргентина, Індія, Мексика, Бразилія, Іспанія, Німеччина, Угорщина і Бельгія [15]. Зазначимо, що експортна ціна України на мед одна з найнижчих серед основних постачальників на світовому ринку (табл. 2). Причина полягає в тому, що ми експортуємо переважно соняшниковий мед, який є одним із найдешевших, оскільки швидко кристалізується. Натомість набагато вище цінується на між-

народному ринку рідкий мед. Найбільшими імпортерами цього солодкого продукту бджільництва виступають США, закупивши на зовнішніх ринках майже 200 тис. тонн. Решта країн значно поступаються за обсягами імпорту, представляючи переважно Євросоюз і Азію, а Німеччина, Іспанія та Бельгія одночасно належать до ключових імпортерів та експортерів меду. В Німеччині та Бельгії спостерігається нестача власного виробництва для потреб внутрішнього ринку, тому вони значну частину попиту покри-

вають за рахунок імпорту, а існуючі надлишки меду потім експортують. Іспанія в цілому забезпечує себе медом сама, частину його продаючи, але при цьому імпортуючи приблизно такі самі обсяги. Дається взнаки й те, що імпортні ціни для цих трьох країн помітно поступаються перед експортними. Зокрема, для Німеччини імпортна ціна меду в 2018 р. становила 3572 дол.США/т, для Іспанії - 2433 дол.США/т, для Бельгії - 2931 дол.США/т.

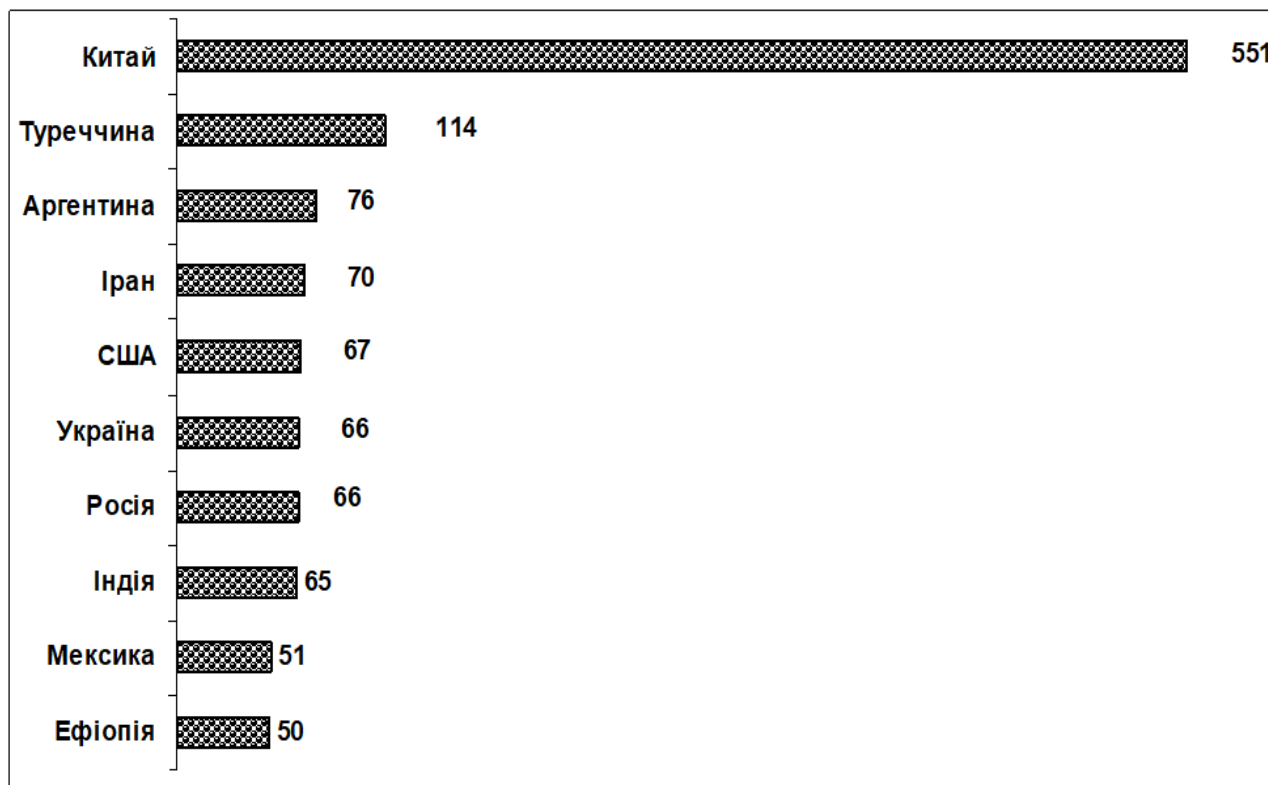

Рис. 2. Найбільші країни-виробники меду (2017), тис. тонн

Джерело: Сформовано автором на основі [13].

2. Світова торгівля медом, 2018 р.

Основні експортери	Обсяг, т	Ціна експорту, дол.США/т	Основні імпортери	Обсяг, т
Китай	123477	2019	США	197867
Аргентина	68692	2471	Німеччина	85968
Індія	58231	1759	Велика Британія	50597
Мексика	55674	2163	Японія	44521
Україна	49366	1985	Франція	32203
Бразилія	28524	3345	Іспанія	27942
Іспанія	23111	4575	Італія	27833
Німеччина	22778	6198	Польща	25712
Угорщина	22018	4116	Бельгія	24858
Бельгія	19680	3942	Саудівська Аравія	16970

Джерело: Сформовано автором на основі [15].

Одним із важливих напрямів міжнародного ринку меду стало органічне виробництво,

підтверджуючи існуючу глобальну тенденцію до якомога більшої натуральності хар-

чових продуктів. Згідно зі статистичними даними за 2017 р., у світі понад 8,3 млн га угідь використовується для органічного бджільництва [11, 14, 16]. Переважна більшість цих територій знаходиться в Африці, зокрема Замбії (5,3 млн га) і Танзанії (2,4 млн га). Щодо решти країн світу, задіяних у такому виробництві, варто відзначити Аргентину, де під органічне бджільництво відведено 318 тис. га, а також Кенію - близько 122 тис. га, Мексику - 90 тис. га, Камерун - 47 тис. га, Іран - у межах 40 тис. га. Додатковим показником органічного виробництва меду є кількість таких бджолосімей. Зокрема, в 2017 р. у світі налічувалося 3,2 млн органічних бджолосімей, або 3,5 % від їх загального числа. При цьому 75 % органічних бджолосімей знаходяться в Латинській Америці та Європі, а країнами з найбільшою їх кількістю стали Бразилія (899 тис.), Замбія (388 тис.), Мексика (368 тис.), Болгарія (250 тис.) і Китай (233 тис.). Для порівняння, в Україні таких бджолосімей лише 300. Як свідчать дані статистичного моніторингу, в Україні та Європі ціна на органічний мед у 2-3 рази вища за актуальну ціну на звичайний мед [5, 11, 14, 16].

Незважаючи на в цілому оптимістичні показники України з виробництва і експорту меду, галузь регулярно стикається з проблемами, які мають комплексний характер, а останнім часом проявляються все відчутніше [5, 6]. Питання реєстрації залишається невирішеним, тому практично неможливе адекватне статистичне спостереження щодо кількості виробників та фактичних обсягів виробництва. Існуючі процедури потребують дуже багато часу, інколи суперечать одна одній, коштують надто дорого, тому офіційна реєстрація для пасічників апriori не вигідна. На міжнародному ринку труднощі виникають через відсутність бренду «український мед» та конкретних зусиль з його просування і розвитку, адже він практично весь експортується в бочках, тобто не в упаковці і без створення доданої вартості [2, 8, 12]. Із року в рік значна частка продукції залишається у виробників, бо не продається на внутрішньому ринку і не експортується. Крім свідомої відмови бджолярів збувати мед в очікуванні кращої ціни, така парадоксальна ситуація пояснюється надлишковим виробництвом, яке поки що перевищує попит на внутрішньому ринку та реальні можливості експорту.

Окремо варто приділити увагу проблемі загибелі бджіл через неконтрольоване використання засобів захисту рослин. Пасічники потерпали від цього практично в усіх регіонах України, особливо у 2018-2019 рр. За систематизованими підрахунками, у 2018 р. галузь втратила до 40 тис. бджолосімей [5, 6]. Насправді у нас не виконуються елементарні вимоги до роботи з пестицидами та агрохімікатами, які направлені на запобігання отруєнню бджіл, що прописані у відповідних нормативних актах [7]. Зокрема, підприємства, які здійснюють обробку рослин, за три доби до її проведення повинні попереджати пасічників у радіусі 7 кілометрів через засоби масової інформації, зазначаючи конкретний час, місце, назву препарату, спосіб обробки, а також термін дії або період ізоляції бджіл. Будь-які роботи з пестицидами необхідно проводити за відсутності льоту бджіл, тобто в ранкові (до 10-ї) та вечірні (з 18-ї по 22-гу) години. Крім того, не допускається обробка квітучих рослин-медоносів та пилконосів під час масового льоту бджіл. Проведені обробки мають вноситися до журналу обліку застосування пестицидів. У свою чергу господарі пасік на період обробки мають вивести їх у безпечне місце або ізолювати бджіл у вуликах, поки триватимуть обмеження при використанні пестицидів.

Однак ця проблема виявляється ще глибшою, ніж здається на перший погляд, оскільки підприємці, що вирощують сільськогосподарські культури, часто використовують неякісні препарати або незрозумілі за своїм складом і походженням, а пасічники не повідомляють про себе, тому перші навіть не знають, що поблизу знаходяться вулики з бджолами. Найважливіше на цьому етапі - налагодити комунікацію між згаданими двома категоріями виробників, щоб належним чином відбувався двосторонній зв'язок і чітко дотримувалися права та обов'язки зацікавлених сторін.

Щоб зрозуміти масштабність цієї проблеми, зазначимо, що бджоли та інші комахи-запилювачі забезпечують людству до 90 % продуктів харчування, а численні повідомлення про скорочення популяції багатьох видів бджіл у різних регіонах планети свідчать про серйозну загрозу не лише з погляду виробництва меду [1, 3].

Таким чином, ситуація на вітчизняному ринку меду неоднозначна. Разом із відчут-

ними досягненнями спостерігаються негативні явища, що ускладнюють розвиток галузі. Існуючі тенденції невизначеності щодо реальної ємності ринку і відчутних кон'юнктурних коливань помітно впливають на показники внутрішніх та зовнішніх продажів меду.

Висновки. Вирішальне значення для формування пропозиції меду в Україні має виробництво господарствами населення. Наявні потужності галузі дозволяють не лише задовольнити потреби власних споживачів, а й значні обсяги продукції продавати за кордон. Зараз наша країна посідає перше місце в Європі за обсягами виробництва меду та входить у п'ятірку його провідних світових експортерів. Але функціонування галузі не можна назвати оптимальним, оскільки вона

знає впливу різних перепон як бюрократичного, так і внутрішньоорганізаційного характеру, не даючи пасічникам отримувати максимально можливі доходи в Україні та за її межами. Виробники меду наразі відчувають проблеми у налагодженні продуктивних зв'язків не тільки з суб'єктами свого ринку, а й з представниками інших сфер сільського господарства. Важливо поступово переорієнтовуватися від чисто сировинної продукції до товарів з доданою вартістю, наприклад меду з декількох культур, з різноманітними добавками або органічного. Очевидно, що потенціал галузі ще далеко не розкритий, тому структурне удосконалення її діяльності на сучасному етапі має першочергове значення.

Список бібліографічних посилань

1. Бджоли визнані найважливішими істотами на Землі. URL : <https://glavcom.ua/world/observe/bdzholi-viznani-nayvazhlyvishimi-istotami-na-zemli-636224.html>.
2. Власов В. І. Глобалістика: історія, теорія : монографія в 2 т. / Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2012. Т. 2. 856 с.
3. Вчені попередили, що 40% комах знаходяться під загрозою зникнення. URL : <https://www.unian.ua/ecology/salvationspecies/10472082-vcheni-poperedili-shcho-40-komah-znahodyatsya-pid-zagrozoju-zniknennya.html>.
4. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Економіка українського меду. Завдяки чи всупереч? URL : <https://www.epravda.com.ua/projects/poleua/2018/11/30/643008/>.
6. Михайлова Л. І., Гриценко В. Л. Організаційно-економічні засади функціонування ринку продукції бджільництва. *Економіка АПК*. 2018. № 8. С. 35-43.
7. Про затвердження Інструкції щодо попередження та ліквідації хвороб і отруєнь бджіл : Наказ Головного державного інспектора ветеринарної медицини № 9 від 30.01.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0131-01>.
8. Пуначов М. І. Аграрний сектор економіки України в умовах інституційних змін. *Економіка АПК*. 2017. № 5. С. 12-18.
9. Розвиток економіки сільського господарства України в 2011-2015 рр. : наук. доп. / Гадзало Я. М., Лупенко Ю. О., Пуначов М. І. та ін. ; за ред. Ю. О. Лупенка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 546 с.
10. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року ; за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 182 с.
11. Федерація органічного руху України. URL : <http://www.organic.com.ua>.
12. Формування глобального і регіонального ринків сільськогосподарської сировини та продовольства : монографія / [Ю. О. Лупенко, М. І. Пуначов, Б. В. Духницький та ін.] ; за ред. Ю. О. Лупенка, М. І. Пуначова. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2015. 320 с.
13. FAOSTAT. URL : <http://www.fao.org/faostat/en>.
14. FiBL Statistics - European and global organic farming statistics. URL : <https://statistics.fibl.org>.
15. International Trade Centre. URL : <http://http://www.intracen.org>.
16. The World of Organic Agriculture 2019. URL : <https://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2019/pdf.html>.

References

1. Bdzholy vyznani naivazhlyvishymy istotamy na Zemli [Bees are confessed as major creatures on Earth]. (2019). *Glavcom*. Retrieved from: <https://glavcom.ua/world/observe/bdzholi-viznani-nayvazhlyvishimi-istotami-na-zemli-636224.html> [In Ukrainian].
2. Vlasov, V.I. (2012). *Globalistyka: istoriya, teoriya: monografiya u 2 t.* [Globalistics: history, theory: monograph: 2 vols.]. Vinnytsya: TOV "Nilan-LTD" [In Ukrainian].
3. Vcheni poperedyli, shcho 40% komakh znakhoditsia pid zagrozoju znyknennia [Scientists warned, that 40% of insects are under threat of disappearance]. (2019). *Unian*. Retrieved from: <https://www.unian.ua/ecology/salvationspecies/10472082-vcheni-poperedili-shcho-40-komah-znahodyatsya-pid-zagrozoju-zniknennya.html> [In Ukrainian].
4. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].
5. Ekonomika ukraïnskogo medu. Zavdiaky chy vsuperech? [Economy of Ukrainian honey. Due to or against?]. (2018). Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/projects/poleua/2018/11/30/643008/> [In Ukrainian].
6. Mykhailova, L.I. & Hrytsenko, V.L. (2018). Organizatsiino-ekonomichni zasady funktsionuvannia rynku produkttsii bdzhilnytstva [Organizational and economic principles of functioning beekeeping products' market]. *Ekonomika APK*, 8, pp. 35-43 [In Ukrainian].
7. Nakaz Golovnoho derzhavnogo inspektora veterynarnoi medytyny № 9 vid 30.01.2001 "Pro zatverdzhennia Instrukttsii shchodo poperedzhennia ta likvidatsii khvorob i otruien bdzhil" [On establishment of the Instructions in relation to warning and liquidation illnesses and poisoning of bees: Order of the Main government controller of veterinary medicine No. 9 dated 30.01.2001]. *Zakon.Rada*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0131-01> [In Ukrainian].
8. Puhachov, M.I. (2017). Agrarnyi sektor ekonomiky Ukrainy v umovakh instytutitsiinykh zmin [Agrarian sector of Ukraine's economy under institutional changes]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 12-18 [In Ukrainian].
9. Hadzalo, Ya.M., Lupenko, Yu.O., Puhachov, M.I., et al. (2016). *Rozvytok ekonomiky silskoho hospodarstva Ukrainy v 2011-2015 rr. : naukova dopovid* [Development of the economy of agriculture of Ukraine in 2011-2015: scientific report]. Yu.O. Lupenko (Ed.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
10. Lupenko, Yu.O. & Mesel-Veseliak, V.Ya. (Eds.) (2012). *Stratychichni napriamy rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy na period do 2020 roku* [Strategic directions of development of agriculture of Ukraine for the period up to 2020]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].

11. Federatsiia organichnogo rukhu Ukrainy [Federation of organic movement of Ukraine]. Retrieved from: <http://www.organic.com.ua> [In Ukrainian].
12. Lupenko, Yu.O., Puhachov, M.I., Dukhnytskyi, B.V., et al. (2015). *Formuvannia globalnoho i regionalnoho rynkiv silskogospodarskoi syrovyny ta prodovolstva: monografiia* [Formation of global and regional markets for agricultural raw and food: monograph]. Yu.O. Lupenko & M.I. Puhachov (Eds.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
13. FAOSTAT. Retrieved from: <http://www.fao.org/faostat/en> [In English].
14. FiBL Statistics - European and global organic farming statistics. Retrieved from: <https://statistics.fibl.org> [In English].
15. International Trade Centre. Retrieved from: <http://www.intracen.org> [In English].
16. The World of Organic Agriculture 2019. (2019). *Organic World*. Retrieved from: <https://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2019/pdf.html> [In English].

Dukhnytskyi B.V., Dukhnytskyi V.B. Assessment the role of Ukraine in the global honey market

The purpose of the article is to investigate actual tendencies and key features of Ukrainian honey market taking into account possibilities of internal production and existent demand on the international market.

Research methods. In the research process were used the following scientific methods: theoretical generalization (for description the Ukrainian and world markets of honey); analysis and synthesis (for establishing an actual correlation between production, consumption and export of honey in Ukraine, as well as for generalization the reasons, that interfere stabilization and development of industry in context of production diversification and export potential); comparative evaluation (for underlining main producing and exporting countries on the world honey market, including organic production direction of beekeeping); graphic and tabular (for better visualization of the research results).

Research results. The production of honey in Ukraine was described by different categories of producers and regional structure, and the dynamics of its export and basic foreign markets of sale were considered. Evaluating factors that confirm curvature of present statistical information on the internal honey market were determined. Modern situation and conditions on the world honey market were analysed and the role of Ukraine as an important supplier was determined. Problems in functioning of home honey market were systematized and recommendations for their solution were given.

Elements of scientific novelty. There were determined the reasons for disparity between official statistical data on the honey production in Ukraine and its export in accordance with real situation on the internal market.

Practical significance. The provisions of the article are aimed at opening typical features and most substantial problem questions in Ukrainian beekeeping, that first and foremost need attention from public authorities, local self-government, producers, exporters of honey and other subjects of agribusiness. *Tabl.: 2. Figs.: 2. Refs.: 16.*

Keywords: production; honey; trade; world market; problems; characteristics.

Dukhnytskyi Bohdan Volodymyrovych - candidate of economic sciences, senior research fellow of the department of agrarian production economics and international integration, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)

E-mail: duhnitsky@faust.kiev.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-5521-5602>

Dukhnytskyi Volodymyr Bohdanovych - doctor of veterinary sciences, professor, head of the department of pharmacology and toxicology, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (15, Heroiv Oborony st., Kyiv)

E-mail: dukhnytskyi_vb@nubip.edu.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-9670-1244>

Духницкий Б.В., Духницкий В.Б. Оценка роли Украины на мировом рынке мёда

Цель статьи - исследовать актуальные тенденции и ключевые особенности отечественного рынка мёда с учётом возможностей внутреннего производства и существующего спроса за рубежом.

Методика исследования. Используются методы: теоретического обобщения - для характеристики украинского и мирового рынков мёда; анализа и синтеза - для установления фактической связи между производством, потреблением и экспортом мёда в Украине, а также для обобщения причин, которые являются помехой стабилизации и развитию отрасли в контексте диверсификации производства и экспортного потенциала; сравнительной оценки - для выделения основных производителей и экспортеров на мировом рынке мёда, в том числе в органическом направлении пчеловодства; графический и табличный - для более точной визуализации результатов проведенного исследования.

Результаты исследования. Охарактеризовано производство мёда в Украине по категориям хозяйств и региональной структуре, рассмотрена динамика его экспорта и основные зарубежные рынки сбыта, выделены оценочные факторы, которые подтверждают искривление имеющейся статистической информации о внутреннем рынке мёда, проанализировано современное состояние мирового рынка этого продукта и определено место Украины на нём, систематизированы проблемы в функционировании отечественного рынка мёда и даны рекомендации по их устранению.

Элементы научной новизны. Установлены причины несоответствия между официальными статистическими данными по производству мёда в Украине и его экспорту относительно реальной ситуации на внутреннем рынке.

Практическая значимость. Представленные положения направлены на раскрытие типичных особенностей и наиболее существенных проблемных вопросов отечественного пчеловодства, которые в первую очередь требуют внимания со стороны органов государственной власти, местного самоуправления, производителей, экспортеров мёда и других субъектов агробизнеса. Табл.: 2. Илл.: 2. Библиогр.: 16.

Ключевые слова: производство; мёд; торговля; мировой рынок; проблемы; характеристика.

Духницький Богдан Владимирович - кандидат экономических наук, старший научный сотрудник отдела экономики аграрного производства и международной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

e-mail: duhnitsky@faust.kiev.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-5521-5602>

Духницький Владимир Богданович - доктор ветеринарных наук, профессор, заведующий кафедрой фармакологии и токсикологии Национального университета биоресурсов и природопользования Украины (г. Киев, ул. Героев Оборона, 15)

E-mail: dukhnytskyi_vb@nubip.edu.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-9670-1244>

Стаття надійшла до редакції 16.01.2020 р.

Фахове рецензування: 20.01.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Духницький Б. В., Духницький В. Б. Оцінка ролі України на світовому ринку меду. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 77 — 84. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002077>

Dukhnytskyi, B. V. & Dukhnytskyi, V. B. (2020). Otsinka roli Ukrainy na svitovomu rynku medu [Assessment the role of Ukraine in the global honey market]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 77 — 84. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002077>

*

УДК 339:338.439.4:339.56:637.14

JEL Classification: O2, F6, Q17

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002084>

О.А. КОЗАК, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник

Розвиток світового виробництва та торгівлі молочними продуктами

Мета статті - проаналізувати сучасні особливості глобального виробництва та торгівлі молочними продуктами, визначити базові фактори, що спричиняють трансформації в переробній галузі, окреслити напрями розвитку світової молочної індустрії та торгівлі молокопродуктами.

Методика дослідження. Спираючись на діалектичний метод пізнання, використано загальнонаукові методи дослідження, а саме: абстрактно-логічний (для узагальнення та формулювання висновків); монографічний (при вивченні стану й особливостей функціонування світової молочної індустрії та торгівлі молочними продуктами), порівняльного аналізу (для зіставлення показників виробництва та торгівлі молочними продуктами різних країн); експертних оцінок (при окресленні перспектив розвитку виробництва та торгівлі молочними продуктами у світі, базуючись на експертних висновках провідних міжнародних організацій); статистичних групування (при групуванні країн світу за часткою переробленого молока та за рівнем консолідації молочної промисловості); графічний (для наочного відображення результатів статистичного аналізу), а також системний підхід, аналізу та синтезу, індукції і дедукції та інші у сфері економічних досліджень.

Результати дослідження. Здійснено економічну оцінку світової молочної індустрії та торгівлі молокопродуктами на основі аналізу обсягів надходження молока на переробні підприємства, динаміки виробництва молочних продуктів, характеристики провідних молокопереробних компаній та основних країн-експортерів і країн-імпортерів. Визначено рівень консолідації молочної промисловості по країнах, залежно від якого виділено три види ринків молочних продуктів: моносонічний, олігосонічний та фрагментований. Виявлено вплив самозабезпеченості молоком на структуру зовнішньої торгівлі молочними продуктами. Обґрунтовано перспективи розвитку виробництва молочних продуктів у світі та торгівлі ними залежно від нових та традиційних тенденцій, які властиві сучасному молочному світу.

Елементи наукової новизни. Визначено основні фактори впливу на розвиток глобальної молочної індустрії, що стимулюватимуть її до подальших структурних змін - ріст населення, урбанізація, зростання доходів, покращення раціонів у бік збільшення молочних білків, зміна поведінки споживачів. Встановлено, що самозабезпеченість молоком країни є визначальним фактором при формуванні зовнішньої торгівлі молочними продуктами у світі.

Практическая значимость. Представленные положения направлены на раскрытие типичных особенностей и наиболее существенных проблемных вопросов отечественного пчеловодства, которые в первую очередь требуют внимания со стороны органов государственной власти, местного самоуправления, производителей, экспортеров мёда и других субъектов агробизнеса. Табл.: 2. Илл.: 2. Библиогр.: 16.

Ключевые слова: производство; мёд; торговля; мировой рынок; проблемы; характеристика.

Духницький Богдан Владимирович - кандидат экономических наук, старший научный сотрудник отдела экономики аграрного производства и международной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

e-mail: duhnitsky@faust.kiev.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-5521-5602>

Духницький Владимир Богданович - доктор ветеринарных наук, профессор, заведующий кафедрой фармакологии и токсикологии Национального университета биоресурсов и природопользования Украины (г. Киев, ул. Героев Оборона, 15)

E-mail: dukhnytskyi_vb@nubip.edu.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-9670-1244>

Стаття надійшла до редакції 16.01.2020 р.

Фахове рецензування: 20.01.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Духницький Б. В., Духницький В. Б. Оцінка ролі України на світовому ринку меду. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 77 — 84. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002077>

Dukhnytskyi, B. V. & Dukhnytskyi, V. B. (2020). Otsinka roli Ukrainy na svitovomu rynku medu [Assessment the role of Ukraine in the global honey market]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 77 — 84. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002077>

*

УДК 339:338.439.4:339.56:637.14

JEL Classification: O2, F6, Q17

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002084>

О.А. КОЗАК, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник

Розвиток світового виробництва та торгівлі молочними продуктами

Мета статті - проаналізувати сучасні особливості глобального виробництва та торгівлі молочними продуктами, визначити базові фактори, що спричиняють трансформації в переробній галузі, окреслити напрями розвитку світової молочної індустрії та торгівлі молокопродуктами.

Методика дослідження. Спираючись на діалектичний метод пізнання, використано загальнонаукові методи дослідження, а саме: абстрактно-логічний (для узагальнення та формулювання висновків); монографічний (при вивченні стану й особливостей функціонування світової молочної індустрії та торгівлі молочними продуктами), порівняльного аналізу (для зіставлення показників виробництва та торгівлі молочними продуктами різних країн); експертних оцінок (при окресленні перспектив розвитку виробництва та торгівлі молочними продуктами у світі, базуючись на експертних висновках провідних міжнародних організацій); статистичних групування (при групуванні країн світу за часткою переробленого молока та за рівнем консолідації молочної промисловості); графічний (для наочного відображення результатів статистичного аналізу), а також системний підхід, аналізу та синтезу, індукції і дедукції та інші у сфері економічних досліджень.

Результати дослідження. Здійснено економічну оцінку світової молочної індустрії та торгівлі молокопродуктами на основі аналізу обсягів надходження молока на переробні підприємства, динаміки виробництва молочних продуктів, характеристики провідних молокопереробних компаній та основних країн-експортерів і країн-імпортерів. Визначено рівень консолідації молочної промисловості по країнах, залежно від якого виділено три види ринків молочних продуктів: моносонічний, олігосонічний та фрагментований. Виявлено вплив самозабезпеченості молоком на структуру зовнішньої торгівлі молочними продуктами. Обґрунтовано перспективи розвитку виробництва молочних продуктів у світі та торгівлі ними залежно від нових та традиційних тенденцій, які властиві сучасному молочному світу.

Елементи наукової новизни. Визначено основні фактори впливу на розвиток глобальної молочної індустрії, що стимулюватимуть її до подальших структурних змін - ріст населення, урбанізація, зростання доходів, покращення раціонів у бік збільшення молочних білків, зміна поведінки споживачів. Встановлено, що самозабезпеченість молоком країни є визначальним фактором при формуванні зовнішньої торгівлі молочними продуктами у світі.

Практична значущість. Результати дослідження щодо розвитку виробництва та торгівлі молочними продуктами можуть бути використані зацікавленими учасниками молокопродуктового підкомплексу України при розробці стратегічних планів своєї роботи як на найближчу, так і на віддалену перспективу. Табл.: 4. Рис.: 1. Бібліогр.: 22.

Ключові слова: молочні продукти; молочна промисловість; торгівля; імпорт; експорт; світ.

Козак Ольга Анатоліївна - кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу економіки аграрного виробництва та міжнародної інтеграції, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: olya.kozak@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-2197-3456>

Постановка проблеми. Молочні продукти посідають вагомe місце у світових ресурсах продовольчої продукції, а обсяги виробництва молока постійно зростають. Цьому сприяє ріст населення на планеті та урбанізація, збільшення споживання молочних продуктів у країнах, що розвиваються, а також поява креативності й інновацій у переробці та споживанні молочних продуктів. Переробна галузь за допомогою сучасних технологій поступово набула непритаманних для неї в минулому ознак динамічності, тобто здатності до швидких змін. При цьому суттєво розширилися масштаби торгівлі молочними продуктами. Якщо раніше світова торгівля ними являла собою вторинний ринок, на який направлялися надлишки виробництва, то зараз значні їх обсяги обертаються на глобальному ринку. Обсяг міжнародної торгівлі залежить від різниці між внутрішнім споживанням молокопродуктів та попитом країн із дефіцитом молока. У 2018 р. було експортовано молочних продуктів на суму 81 млрд дол. США, або на 20% більше порівняно з 2015 р. При цьому на міжнародному ринку оперують не сімейні молочні ферми, а великі корпорації. Так, у 2017 р. Nestle Group заробила близько 13,4 млрд швейцарських франків від продажу молочних продуктів, які стали третіми серед усіх видів проданої продукції багатонаціонального гіганта [19]. Крім того, в умовах глобалізації посилилася залежність розвитку світової молочної індустрії від політичних рішень та кліматичних змін. Усе вищеведене зумовлює необхідність детальніше розглянути сучасні особливості виробництва молочних продуктів у світі та торгівлі ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах тотальної глобалізації розвиток будь-якого сегмента національної економіки необхідно розглядати паралельно із вивченням світових тенденцій у відповідній сфері діяльності. Значення молочних продуктів у харчуванні населення планети зу-

мовило створення міжнародних організацій, які активно займаються дослідженням молочної продовольчої системи по всіх її складових. До них відносяться: Міжнародна молочноа федерація (IDF) [21], Глобальна молочноа платформа (GDP) [9], Європейська молочноа асоціація (EDA) [14], Міжнародна мережа порівняння молочних ферм (IFCN) [15, 16] та багато інших. Молочна тематика широко висвітлюється в аналітичних матеріалах ФАО [11]. Досить детально питання розвитку виробництва молочних продуктів у світі та торгівлі розглядалися у працях вітчизняних учених, зокрема: В.І. Бойка [2], Ю.О. Лупенка, Пугачова М.І. [4], П.Т. Саблука [2], М.П. Сичевського [5], С.В. Тивончук [7], Чагаровського В.П. [8] та ін. Висвітлення проблематики світової молочної галузі в пріоритеті для наступних українських галузевих громадських організацій: Інфагро [3], Асоціація виробників молока [1], Спілка молочних підприємств України [6], а також міжнародних корпорацій, які функціонують в Україні. Проте швидкі зміни у розвитку світової молочної індустрії та торгівлі молочними продуктами потребують оцінки їх впливу на перспективи світового молочного ринку, невід'ємною частиною якого була й залишається Україна.

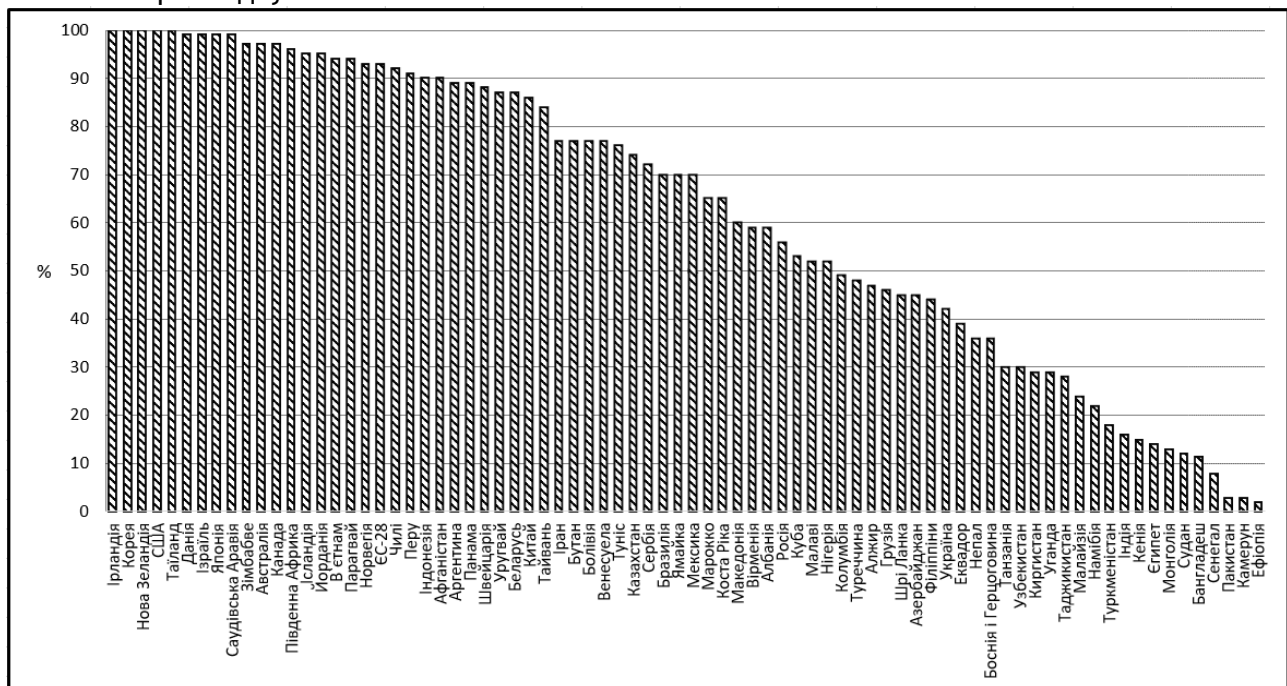
Мета статті - проаналізувати сучасні особливості глобального виробництва та торгівлі молочними продуктами, визначити базові фактори, що спричиняють трансформації в переробній галузі, окреслити напрями розвитку світової молочної індустрії та торгівлі молокопродуктами.

Виклад основних результатів дослідження. Виробництво молока всіх видів у світі зросло за останні 20 років від 559,5 млн тонн у 1998 р. до 841,8 млн тонн у 2018 р., або на 50,5%. Ріст останнього року 2,2% порівняно з попереднім забезпечувався розширенням виробництва в Індії, Туреччині, Європейському Союзі, Пакистані та Сполучених Штатах Америки, які змогли компенсувати спад в Китаї, Україні та деяких інших країнах. Серед регіонів Азія найзначніше нарощувала

виробництво молока разом з Європою та Північною Америкою. В решти регіонів ріст відбувався повільнішими темпами. Такі ж тенденції прогнозують у перспективі всі авторитетні міжнародні організації. Так, за даними Організації економічного співробітництва та розвитку разом із ФАО [18] виробництво молока у 2028 р. досягне 981,2 млн тонн, або збільшиться на 16,6% порівняно з 2018 р. Німецьке аналітичне агентство IFCN прогнозує 1138 млн тонн у 2030 р., або більше на 35,2% [16, с. 64]. Американський дослідний інститут продовольчої та сільськогосподарської політики (FAPRI) [10] передбачає ріст виробництва коров'ячого молока майже на 20% у 2029 р. Збільшення відбуватиметься за рахунок підвищення продуктивності тварин у розвинених країнах та нарощування поголів'я корів у країнах, що розвиваються [18]. Драйверами зростання виступатимуть: ріст чисельності населення на планеті та поліпшення рівня його життя. При цьому прогнозується збільшення споживання молочних продуктів вищими темпами у країнах, що розвиваються, порівняно з розвинутими [7, с. 63]. Останнє відповідно впливатиме на збільшення білків тваринного походження в раціонах, серед яких молочний є найдешевшим [21], а отже попит на нього зростатиме швидше порівняно з іншими продуктами тваринництва. Поряд зі зміною раціонів зазнаватиме трансформацій і регіональна структура споживання. Уже зараз відбувається збільшення спо-

живання пакетного молока в країнах Азії, натомість у розвинутих країнах традиційні молочні продукти поступово відходять у минуле на користь продуктів глибокої переробки. Крім того, у світі відзначається зміна моделей споживчого попиту, що суттєво впливає на весь продовольчий ланцюг. «Традиційні» значущі драйвери ціни, смаку та зручності доповнюються «еволюційними» - здоров'я, благополуччя, безпеки, соціального впливу та досвіду [22, с. 6]. З іншого боку, дослідження підтвердили, що споживання будь-яких видів молочних продуктів позитивно впливає на здоров'я людини [14, с. 1].

Товарність молока у світі становить близько 62% і такий рівень з невеликими відхиленнями в бік зростання тримається уже понад 20 років. Разом із тим в абсолютних одиницях надходження на переробку зростає, проте це відбувається повільнішими темпами порівняно з ростом виробництва. Так, у 2009 р. на заводи надійшло 416,6 млн тонн молока, у 2017 р. - 507,3 млн тонн, або на 21,7% більше. У цілому обсяги промислової переробки в більшості країн світу зростають, хоч і невисокими темпами. У розвинутих країнах цей показник традиційно високий і досягає понад 95%, що свідчить про сформований високоорганізований ринок із можливістю контролювати якість продукції на всіх етапах її руху від ферми до споживача (рис.).

Частка молока, що надійшло на переробку в деяких країнах світу, 2017 р.

Джерело: складено автором за даними [15, с. 81-195].

Відповідно до збільшення надходження сировини на переробні підприємства, суттє-

во зросло й виробництво молочних продуктів за усіма їх видами у світі (табл 1).

1. Виробництво основних видів молочних продуктів у світі, тис. тонн

Продукція	1990 р.	2000 р.	2006 р.	2017 р.	2017 р., %, до	
					1990 р.	2006 р.
Цільномолочна продукція	181128,6	288459,8	327005,7	412005,8	у 2,2 р.	126,0
Масло	6552,1	7400,1	8650,6	11002,1	у 1,7 р.	127,2
Сир	6150,1	16480,6	19439,8	23417,3	у 3,8 р.	120,5
Сухе знежирене молоко	1237,9	3210,5	3154,7	4419,0	у 3,6 р.	140,1
Сухе незбиране молоко	1783,4	2316,2	4038,9	5386,5	у 3 р.	133,4
Суха сироватка	903,9	2750,3	2912,6	3370,0	у 3,7 р.	115,7

Джерело: складено за даними [17].

По кожному виду продукції виокремилися певні країни-лідери. Так, у 2017 р. основними виробниками цільномолочної продукції стали: Індія (113 млн тонн), Пакистан (45,1), ЄС (38), Китай (23,9), США (23,3 млн тонн) із часткою 59% у загальному виробництві. Серед найбільших виробників масла: Індія

(4,3 млн тонн), ЄС (2,0), США (0,8), Пакистан (0,7), Нова Зеландія (0,6 млн тонн) із часткою 76,4%. Лідери-виробники сиру: ЄС - 9,7 млн тонн та США - 5,7 млн тонн, частка яких становила 65,8%. Сухе знежирене молоко найбільше виробляли у країнах ЄС (1,4 млн тонн), США (1,1), Новій Зеландії (0,4 млн тонн) із часткою 66%. Щодо сухого незбираного молока лідерами з виробництва виявилися: Нова Зеландія (1,4 млн тонн), Китай (0,4), ЄС (0,7 млн тонн) із часткою 64,8%. Суху сироватку виробляли переважно країни ЄС (1,8 млн тонн), або 52,3% від всього одержаного. При цьому Україна потрапила до п'ятірки лідерів із виробництва згаданого виду молочної продукції з обсягом 66,6 тис. тонн, або 2% від загальносвітового рівня. За іншими видами продукції частка України становила: 1,7% - цільномолочна продукція, 1- масло, 1,1 - сир, 2,6 - сухе знежирене молоко та 0,1 - сухе незбиране молоко.

Переробка молока не тільки збільшує додану вартість сировини, а й створює робочі місця. Це особливо важливо, зважаючи на глобальну потребу в робочих місцях для нових учасників ринку праці, що за період 2016-2030 рр. сягатиме 470 млн місць [20].

У міжнародній молочній промисловості вже давно триває процес консолідації - збільшення ролі невеликої кількості компаній, які контролюють левову частину продажів чи закупівель. Так, 20 потужних компаній переробляють 211 млн тонн, або 25,4% від усього виробленого молока у світі, та 42% від світових поставок на переробні підприємства (табл. 2). За останні 10 років обсяги переробки молока у цих компаніях зросли від 148 млн тонн у 2007 р. до 211 млн тонн у 2017 р., або на 42,6%, частка у виробленому молоці збільшилася відповідно від 21 до 25,4%, у молоці, що надійшло на переробку - від 36 до 42%.

Обсяги молока, що надійшли на переробку топ 20 компаній, збільшилися за два роки на 11 млн тонн. Перших шість лідерів залишалися незмінними. Укріпила свою позицію індійська компанія Amul, піднявшись у десятку лідерів. Американська Land O'Lakes покинула список. Територіально компанії розмістилися наступним чином: 10 із них - у Північно-Західній Європі, 6 - у Північній Америці, 3 - в Азії та 1 - в Океанії. Варто зазначити, що 11 із наведених компаній є кооперативами.

Стосовно країн також простежується консолідація молокопереробних компаній, залежно від якої їх можна розділити на три групи: з монополістичним молочним ринком, тобто переважає одна домінуюча компанія, на яку припадає понад 60% від усієї переробленої продукції, олігополістичним - до трьох компаній з часткою понад 50% та фрагментований, де діють три компанії з часткою менше 50% та відкрита конкуренція (табл. 3).

2. Топ 20 молокопереробних компаній у світі

Назва компанії/країна	Обсяг переробленого молока, млн тонн		Частка у світовому виробництві молока, %	
	2015 р.	2017 р.	2015 р.	2017 р.
1. Dairy Farmers of America (США)	28,1	29,2	3,6	3,5
2. Fonterra (Нова Зеландія та інші)	22,1	23,7	2,8	2,8
3. Groupe Lactalis (Франція та інші)	15,1	19,6	1,9	2,4
4. Arla Foods (Данія, Швеція та інші)	14,2	13,9	1,8	1,7
5. Nestle (Швейцарія та інші)	14,0	13,7	1,8	1,6
6. Friesland Campina (Нідерланди та інші)	12,6	13,6	1,6	1,6
7. Saputo (Канада, США та інші)	7,7	9,8	1,0	1,2
8. Dean Foods (США)	10,3	9,4	1,3	1,1
9. Amul (GCMMF) (Індія)	6,5	9,3	0,8	1,1
10. Danone (Франція та інші)	7,5	8,6	1,0	1,0
11. DMK (incl. DOC KAAS) (Німеччина, Нідерланди)	7,8	8,1	1,0	1,0
12. California Dairies (США)	7,7	7,7	1,0	0,9
13. Yili Group (Китай)	7,5	7,2	0,9	0,9
14. Glanbia Group (Ірландія, США та інші)	6,1	6,5	0,8	0,8
15. Mingniu (Китай)	5,8	6,4	0,7	0,8
16. Agropur (Канада, США)	5,8	6,3	0,7	0,8
17. Groupe Sodiaal (Франція)	5,2	4,9	0,7	0,6
18. Muller (Німеччина, Великобританія та інші)	6,3	4,6	0,8	0,6
19. Schreiber foods (США)	4,5	4,5	0,6	0,5
20. Bongrain/Savencia (Франція та інші)*	5,8*	4,1	0,7*	0,5
Усього	200	211	25,4	25,4

*Дані по американській Land O'Lakes, яка у 2017 р. залишила список, поступившись французькій Bongrain/Savencia.
Джерело: складено автором за даними [15].

3. Розподіл деяких країн світу за рівнем консолідації молочної промисловості, 2017 р.

Монопсонічний молочний ринок (один переробник з часткою понад 60%)	Олігопсонічний молочний ринок (три переробники з часткою за 50%)	Фрагментований молочний ринок (три основні переробники з часткою менше 50%, відкрита конкуренція)
Нова Зеландія Норвегія Данія Фінляндія Нідерланди Ізраїль Швеція Перу Ісландія Норвегія Марокко	Австрія Люксембург Бангладеш Бельгія Чилі Філіппіни Колумбія Швейцарія Малайзія Франція Хорватія Корея Єгипет Парагвай Португалія Вірменія Великобританія	Японія Аргентина Україна Індія Німеччина Білорусь Пакистан Туреччина Бразилія Йорданія Еквадор Чехія Уругвай Туніс Іран Італія Македонія Мексика Росія Словенія

Джерело: розраховано та складено автором за даними [15, с. 81-195].

Як один із наслідків глобалізації слід вказати споживання молочних продуктів по всьому світу. При цьому щороку дедалі більші обсяги сиру, масла, сухого молока та інших продуктів стають об'єктами міжнародної

торгівлі. Не так давно особливістю світового ринку молока та молочних продуктів була ситуація, за якої на зовнішній ринок надходила невеличка частка виробленої молочної продукції (близько 9%), що відрізняло згада-

ний ринок від інших продовольчих ринків [2, с. 22]. Починаючи з 2014 р. обсяги торгівлі молочними продуктами розширилися. Так, на зовнішній ринок у 2017 р. надійшло 36,1% вироблених у світі сухих молочних продуктів, 32,2% - сирів, 15,3 - масла, 13,9% - цільномолочних продуктів [15, с. 77].

За даними ФАО світова торгівля молочними продуктами у 2017 р. зросла до 75 млн тонн (у молочному еквіваленті), або на 2,1 млн тонн (2,9%) порівняно з попереднім роком [11, с. 4]. Самозабезпеченість молоком країни слугує визначальним фактором при формуванні її статусу як нетто-імпортера чи нетто-експортера. Якщо молока виробляється більше, ніж може спожити населення країни, то з великою ймовірністю молочна продукція експортуватиметься, і навпаки. Аналіз свідчить, що у світі лише невелика група країн (17% від усіх) досягає 100% і вище рівня самозабезпеченості стосовно молока, натомість у більшості країн спостерігається його дефіцит. Фактично декілька країн, включаючи ЄС як одне ціле, постачає молочну продукцію по всьому світу. Чим вищий показник самозабезпеченості, тим значніша роль країни у торгівлі

молочними продуктами: Нова Зеландія (30,1% від всієї експортованої молочної продукції у перерахунку на молоко), ЄС (22,3%), США (6,3%), Білорусь (5,2), Австралія (2%). Нині Нова Зеландія - це країна, яка диктує світові ціни на біржові молочні продукти та фактично виступає основним прайс-мейкером цін на тваринне масло, сухе знежирене та сухе незбиране молоко [8]. Україна в минулому була одним із потужних експортерів, частка якої, наприклад, у 1995 р. становила 1,6% від загального світового експорту, у 2004 р. - 1,7%, проте з 2005 р. такі позиції були фактично втрачені (2017 р. - 0,6%), а високі показники порівняльних переваг України в експорті продовольства забезпечуються головним чином за рахунок продукції рослинництва з низьким та середнім ступенем переробки - зернові й олійні культури, соняшникова олія [5, с. 11], [4, с. 134]. Серед позитиву - незважаючи на щорічне скорочення виробництва молока в Україні, рівень самозабезпеченості перевищує 100%, що властиве небагатьом країнам світу. Нижче наведено топ 5 світових експортерів та імпортерів за видами молочних продуктів (табл. 4).

4. Основні експортери та імпортери молочних продуктів у світі, 2017 р. (млн тонн у перерахунку на молоко)

№ п/п	Країна	Експорт	№ п/п	Країна	Імпорт
Сир					
1	ЄС-28	5,6	1	Японія	1,8
2	Нова Зеландія	2,4	2	Росія	1,5
3	США	2,2	3	США	1,3
4	Білорусь	1,3	4	Мексика	1,1
5	Австралія	1,1	5	Корея	0,8
Масло					
1	Нова Зеландія	5,6	1	Росія	1,1
2	ЄС-28	2,0	2	Єгипет	1,1
3	Білорусь	0,9	3	Китай	0,6
4	Австралія	0,4	4	Саудівська Аравія	0,5
5	ОАЕ	0,4	5	Іран	0,5
Сухі молочні продукти					
1	Нова Зеландія	13,8	1	Китай	5,9
2	ЄС-28	8,5	2	Алжир	2,7
3	США	4,8	3	Мексика	2,1
4	Австралія	1,3	4	США	1,5
5	Аргентина	0,9	5	Індонезія	1,4
Цільномолочна продукція					
1	ЄС-28	1,8	1	Китай	1,2
2	Малайзія	0,8	2	Росія	0,5
3	Білорусь	0,5	3	Ірак	0,3
4	Саудівська Аравія	0,4	4	ОАЕ	0,2
5	Іран	0,3	5	Гонг Конг	0,11

Джерело: складено автором за даними [15, с. 76].

Експерти прогнозують щорічне зростання глобального ринку молочних продуктів на 5,2% з 2019-го по 2025 р., який оцінюється на

кінець періоду в 645,8 млрд доларів США [12]. Ріст ринку зумовлюватиметься в основному збільшенням населення та урбанізацією, зро-

станням доходів, більшою обізнаністю споживачів щодо харчових продуктів, переходом на здорове харчування. У сучасного споживача суттєво підвищився рівень поінформованості – його цікавить звідки надійшла їжа, яким чином вироблена та чи корисна для здоров'я [9, с. 8]. Пригальмувати розвиток цього ринку можуть зростаючий попит на альтернативні молочні продукти та непереносимість лактози. Щодо останнього, то в США, Європі та Китаї понад 5%, 10% та 90% населення відповідно характеризується неперетравністю лактози. Крім того, продукти з низьким рівнем лактози чи цукру вважаються корисними для здоров'я. Так, у США нараховується 29% усіх безлактозних продуктів у світі. Відповідно, ріст їх виробництва прогнозується на рівні 7% щорічно. Базовим сегментом серед молочних продуктів залишатиметься цільномолочна продукція, оскільки вона найбільше вживається і продається у світі, в тому числі й завдяки запровадженню нових технологій переробки молока. Ринок йогуртів й молочних десертів зростатиме найшвидшими темпами в усьому світі. Прогнозується й зростання виробництва сирів, насамперед через збільшення споживання на душу населення в країнах ЄС, а також вестернізації країн, що розвиваються та відповідного збільшення у них споживання перероблених продуктів. Основним каналом дистрибуції молочних продуктів будуть великі продуктові ритейлери. Щодо географічного сценарію розвитку молочної індустрії, то виділяються п'ять основних регіонів (Північна Америка, Європа, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Латинська Америка, Близький Схід та Африка). Європі належатиме найбільша частка світового ринку молочних продуктів, за нею йтиме Азіатсько-Тихоокеанський регіон, що зумовлено високим рівнем споживання на душу населення, потужною молочною культурою, виробництвом нових видів молочних продуктів, кращими торговельними перспективами тощо.

Висновки. Виробництво молока у світі перманентно зростає. Позитивною буде і його довгострокова перспектива, що підтверджено прогнозами провідних міжнародних організацій (OECD-FAO, FAPRI, IFCN). Основні фактори зростання: ріст населення

на планеті, урбанізація, поліпшення раціонів харчування, в яких молочним продуктам відводиться значна роль.

Виробництво молочних продуктів у світі збільшується, тоді як частка переробленого молока залишається на рівні 60-65% протягом 20-річного періоду. У розвинутих країнах цей показник традиційно високий – понад 95%. Для світової молочної промисловості властиві процеси консолідації. Топ 20 молочних компаній переробляють 42% молока від усього, що надходить на переробку, і цей показник зростає. Розподіл країн за рівнем консолідації молочної промисловості виявив, що у більшості з них на ринку домінує від одного до трьох молочних операторів, частка яких перевищує 50% від усієї переробленої продукції в країні.

Обсяги торгівлі молочними продуктами у світі зростають, а в минулому локальні ринки інтегруються у міжнародні. Експортні потоки залежать від рівня самозабезпеченості країни молоком. Чим вона вища, тим значніша роль країни у торгівлі молочними продуктами: Нова Зеландія (30% усієї експортованої молочної продукції), ЄС (22,3%), США (6,3%), Білорусь (5,2%), Австралія (2%). Лише 17% країн (у тому числі Україна) досягають рівня самозабезпеченості молоком у решти – спостерігається дефіцит.

Відповідно до збільшення виробництва молока у світі зростатимуть і обсяги його переробки. Кількісно переважатиме виробництво цільномолочної продукції, яка споживатиметься на локальному рівні. На міжнародний ринок виходитимуть високомаржинальні молочні продукти. Постачальниками молочної продукції на міжнародний ринок будуть країни з високим рівнем самозабезпеченості молока. Значний вплив на розвиток світової молочної індустрії справлятиме зміна поведінки споживачів, для яких при виборі продукту важливі його безпечність, смак, чистота, вплив на здоров'я, обізнаність про хід виробництва, зручність у використанні. Нові тренди щодо зростання попиту на рослинне молоко (соєве, рисове, кокосове тощо) та безлактозна продукція поступово набувають поширення, а тому, швидше за все, молокопереробними компаніями вестиметься пошук альтернативних рішень у цих напрямках.

Список бібліографічних посилань

1. Асоціація виробників молока. Офіційний сайт. URL : <http://avm-ua.org/uk>.
2. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери: наук. доп. / за заг. ред. акад. НААН П.Т. Саблука. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 342 с.

References

1. Asotsiatsiia vyrobnykiv moloka [Association of Milk Producers]. Ofitsiynyi sait. Retrieved from: <http://avm-ua.org/uk> [In Ukrainian].
2. Sabluk, P.T. (2011). Orhanizatsiino-ekonomichna modernizatsiia ahrarnoi sfery : naukova dopovid [Organizational and economic modernization of the agricultural sector: a scientific report]. Kyiv : NNTs IAE [In Ukrainian].

3. Infagro. Офіційний сайт. URL : infagro.com.ua.
4. Розвиток економіки сільського господарства України в 2011-2015 рр. : наукова доповідь / [Гадзало Я. М., Лупенко Ю. О., Пугачов М. І. та ін.] ; за ред. Ю. О. Лупенка. Київ: ННЦ ІАЕ, 2016. 546 с.
5. Сичевський М. П., Дейнеко Л. В. Продовольчий сектор України у світовому вимірі. *Продовольчі ресурси*. 2017. № 5(9). С. 9-14.
6. Спілка молочних підприємств України. Офіційний сайт. URL : <http://www.molsouz.org.ua/>.
7. Тивончук С. В., Тивончук Я. О. Світовий ринок молока і молочних продуктів: особливості формування та тенденції розвитку. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2014. Вип. 2. С. 57-64.
8. Чагаровський В. Молочная недостаточность: обзор украинского и мирового рынка молока. Латифундист. 2 декабря 2019 г. URL : <https://latifundist.com/blog/read/2544-molochnaya-nedostatochnost-obzor-ukrainskogo-i-mirovogo-rynka-moloka>.
9. 2018 Annual review. Global Dairy Platform. 16 p. URL : <https://www.globaldairyplatform.com/wp-content/uploads/2019/02/gdp-annual-report-2018-compressed.pdf> Shahbandeh M. Global Dairy Industry - Statistics & Facts. January 15, 2019. URL : <https://www.statista.com/topics/4649/dairy-industry/>.
10. Baseline Outlook. FAPRI-MU: Food and Agricultural Policy Research Institute. University of Missouri. 2018. URL : <https://www.fapri.missouri.edu/publications/outlook/>.
11. Dairy Market Review. FAO. March, 2019. Rome. URL : <http://www.fao.org/3/ca3879en/ca3879en.pdf>.
12. Dairy products market (milk, cheese, cream, yoghurt, milk powder), distribution channel (supermarket, hypermarket, specialty store, online retailers) - global forecast to 2025. August 2019. Meticulous market research Pvt. Ltd. 198 p. URL : <https://www.researchandmarkets.com/reports/4826052/dairy-products-market-milk-cheese-cream>.
13. Gao J., Haworth N. The global dairy industry. October 2011. URL : https://www.researchgate.net/publication/297313384_The_Global_Dairy_Industry.
14. Health benefits and nutritional value of dairy. August 2017. Nutrition Factsheet. European Dairy Association. 3 p. URL : http://eda.euromilk.org/fileadmin/user_upload/Public_Documents/Nutrition_Factsheets/2017_08_30_EDA_Health_benefits_and_nutritional_value_of_dairy_final.pdf.
15. Hemme (ed.) 2018 : IFCN Dairy Report 2018, IFCN, Kiel, Germany. 224 p.
16. Hemme (ed.). 2019 : IFCN Dairy Report 2019, IFCN, Kiel, Germany. 224 p.
17. OECD Database. URL : <https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?QueryId=91991&vh=0000&vf=0&il=&lang=en#>.
18. OECD-FAO Agricultural Outlook 2019-2028. URL : https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/oecd-fao-agricultural-outlook-2019-2028_agr_outlook-2019-en.
19. Shahbandeh M. Global Dairy Industry - Statistics & Facts. January 15 2019. URL : <https://www.statista.com/topics/4649/dairy-industry/>.
20. Sustainable development goal 8. Decent work and economic growth. FAO. 2016. URL : <https://www.un.org/sustainabledevelopment/economic-growth/>.
21. The global dairy sector: facts. FAO, December 2016. URL : <https://www.fil-idf.org/wp-content/uploads/2016/12/FAO-Global-Facts-1.pdf>.
22. The Global Dairy Sector - Trends and Opportunities. Deloitte the Netherlands. January 2017. 41 p. URL : <https://www2.deloitte.com/ie/en/pages/consumer-industrial-products/articles/global-dairy-trends-2017.html>.
3. Infagro. Retrived from: URL : infagro.com.ua [In Ukrainian].
4. Hadzalo, Ya.M., Lupenko, Yu.O., Puhachov, M.I., et al. (2016). Rozvytok ekonomiky silskoho hospodarstva Ukrainy v 2011-2015 rr. : naukova dopovid [Development of agricultural economy of Ukraine in 2011-2015: scientific report]. Kyiv: NNTs IAE [In Ukrainian].
5. Sychevskiy, M.P., Deineko, L.V. (2017). Prodovolchyi sektor Ukrainy u svitovomu vymiri [The food sector of Ukraine in the global dimension]. *Prodovolchi resursy*. 5 (9), pp. 9-14 [In Ukrainian].
6. Spilka molochnykh pidpriemstv Ukrainy [Dairy Union of ukraine]. Ofitsiyniy sait. Retrieved from: <http://www.molsouz.org.ua/> [In Ukrainian].
7. Tyvonchuk, S.V., Tyvonchuk, Ya.O. (2014). Svitovyi rynek moloka i molochnykh produktiv: osoblyvosti formuvannia ta tendentsii rozvytku [Global dairy market: features of formation and development trends]. *Visnyk ahrarnoi nauky Prychornomor'ia*, vol. 2, pp. 57-64 [In Ukrainian].
8. Chagarovskij, V. (2019). Molochnaya nedostatochnost': obzor ukrainskogo i mirovogo rynka moloka [Dairy deficiency: overview of the Ukrainian and global dairy market]. *Latifundist*. URL : Retrieved from: <https://latifundist.com/blog/read/2544-molochnaya-nedostatochnost-obzor-ukrainskogo-i-mirovogo-rynka-moloka> [In Russian].
9. 2018 Annual review (2019). Global Dairy Platform. Retrieved from: <https://www.globaldairyplatform.com/wp-content/uploads/2019/02/gdp-annual-report-2018-compressed.pdf> [In English].
10. Baseline Outlook (2018). FAPRI-MU: Food and Agricultural Policy Research Institute. University of Missouri. Retrieved from: <https://www.fapri.missouri.edu/publications/outlook/> [In English].
11. Dairy Market Review (2019). Rome: FAO. Retrieved from: <http://www.fao.org/3/ca3879en/ca3879en.pdf> [In English].
12. Dairy products market (milk, cheese, cream, yoghurt, milk powder), distribution channel (supermarket, hypermarket, specialty store, online retailers) - global forecast to 2025 (2019). Meticulous market research. Retrieved from: <https://www.researchandmarkets.com/reports/4826052/dairy-products-market-milk-cheese-cream> [In English].
13. Gao, J., Haworth, N. (2011). The global dairy industry. October 2011. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/297313384_The_Global_Dairy_Industry [In English].
14. Health benefits and nutritional value of dairy. Nutrition Factsheet (2017). European Dairy Association. Retrieved from: http://eda.euromilk.org/fileadmin/user_upload/Public_Documents/Nutrition_Factsheets/2017_08_30_EDA_Health_benefits_and_nutritional_value_of_dairy_final.pdf [In English].
15. Hemme, T., et al. (2018). IFCN Dairy Report 2018, IFCN, Kiel, Germany [In English].
16. Hemme, T., et. al (2019). IFCN Dairy Report 2019, IFCN, Kiel, Germany [In English].
17. OECD Database. Retrieved from: <https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?QueryId=91991&vh=0000&vf=0&il=&lang=en#> [In English].
18. OECD-FAO Agricultural Outlook 2019-2028. Retrieved from: https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/oecd-fao-agricultural-outlook-2019-2028_agr_outlook-2019-en [In English].
19. Shahbandeh, M. (2019). Global Dairy Industry - Statistics & Facts. Retrieved from: <https://www.statista.com/topics/4649/dairy-industry/> [In English].
20. Sustainable development goal 8. Decent work and economic growth (2016). FAO. Retrieved from: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/economic-growth/>
21. The global dairy sector: facts (2016). FAO, December 2016. Retrieved from: <https://www.fil-idf.org/wp-content/uploads/2016/12/FAO-Global-Facts-1.pdf> [In English].
22. The Global Dairy Sector - Trends and Opportunities (2017). Deloitte the Netherlands. Retrieved from: <https://www2.deloitte.com/ie/en/pages/consumer-industrial-products/articles/global-dairy-trends-2017.html> [In English].

Kozak O.A. Development of world production and trade in dairy products

The purpose of the article is to analyze the current features of global production and trade in dairy products, to determine the basic factors causing transformations in the processing industry, to outline the directions of development of the world dairy industry and trade in dairy products.

Research methods. Based on the dialectical method of cognition, general scientific research methods were used, namely: abstract-logical (to generalize and formulate conclusions) monographic (when studying the state and features of the functioning of the global dairy industry and trade in dairy products), comparative analysis (to compare the indicators of production and trade in dairy products among

different countries); expert assessments (when outlining the prospects for the world development of production and trade in dairy products, based on expert opinions of leading international organizations); statistical groups (when grouping the countries according to the share of processed milk and the level of dairy industry consolidation); graphic (for visualization of the results of statistical analysis), as well as a systematic approach, analysis and synthesis, induction and deduction, and others in the field of economic research.

Research results. An economic assessment of the world dairy industry and trade in dairy products was carried out based on an analysis of the volumes of milk delivered to processors, dynamics of dairy product production, and characteristics of leading milk processing companies and the main exporting and importing countries. The level of the dairy industry consolidation by countries was determined, depending on which 3 types of dairy products markets were defined: monopsonic, oligopsonic and fragmented. The influence of milk self-sufficiency on the structure of foreign trade in dairy products is revealed. The prospects for the development of the world dairy products production and trade, based on new and traditional trends inherent in the modern dairy world, are justified.

Elements of scientific novelty. The main factors of influence on the development of the global dairy industry are identified that stimulate it to further structural changes - population growth, urbanization, income growth, improved diets in the direction of increasing milk proteins, and changing consumer behavior. It has been established that self-sufficiency in the country's milk is a determining factor in the formation of foreign trade in dairy products in the world.

Practical significance. The results of a study on the development of the production and trade in dairy products can be used by interested participants of Ukrainian dairy subcomplex when developing strategic plans for their work both in the near and in the future. Tabl.: 4. Figs.: 1. Refs.: 22.

Keywords: dairy products; dairy industry; trade; import; export; world.

Kozak Olga Anatoliivna - candidate of economic sciences, senior research fellow, leading research fellow of the department of economics of agricultural production and international integration, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)

E-mail: olya.kozak@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-2197-3456>

Козак О.А. Развитие мирового производства и торговли молочными продуктами

Цель статьи - проанализировать современные особенности глобального производства и торговли молочными продуктами, определить базовые факторы, вызывающие трансформации в перерабатывающей отрасли, наметить направления развития мировой молочной индустрии и торговли молокопродуктами.

Методика исследования. Опираясь на диалектический метод познания, использованы общенаучные методы исследования, а именно: абстрактно-логический (для обобщения и формулирования выводов) монографический (при изучении состояния и особенностей функционирования мировой молочной индустрии и торговли молочными продуктами); сравнительного анализа (для сопоставления показателей производства и торговли молочными продуктами разных стран); экспертных оценок (при определении перспектив развития производства и торговли молочными продуктами в мире, основываясь на экспертных заключениях ведущих международных организаций); статистических группировки (при группировке стран мира по доле переработанного молока и по уровню консолидации молочной промышленности); графический (для наглядного отображения результатов статистического анализа), а также системный подход, анализа и синтеза, индукции и дедукции и другие в сфере экономических исследований.

Результаты исследования. Осуществлена экономическая оценка мировой молочной индустрии и торговли молокопродуктами на основе анализа объемов поступления молока на перерабатывающие предприятия, динамики производства молочных продуктов, характеристики ведущих молокоперерабатывающих компаний и основных стран-экспортеров и стран-импортеров. Определен уровень консолидации молочной промышленности по странам, в зависимости от которого выделено три вида рынков молочных продуктов: монополистической, олигополистической и фрагментированной. Выявлено влияние самообеспеченности молоком на структуру внешней торговли молочными продуктами. Обоснованы перспективы развития производства молочных продуктов в мире и торговли ими в зависимости от новых и традиционных тенденций, которые присущи современному молочному миру.

Элементы научной новизны. Определены основные факторы влияния на развитие глобальной молочной индустрии, которые будут стимулировать ее к дальнейшим структурным изменениям - рост населения, урбанизация, рост доходов, улучшение рационов в сторону увеличения молочных белков, изменение поведения потребителей. Установлено, что самообеспеченность молоком страны служит определяющим фактором при формировании внешней торговли молочными продуктами в мире.

Практическая значимость. Результаты исследования по развитию производства и торговли молочными продуктами могут быть использованы заинтересованными участниками молокопродуктового подкомплекса Украины при разработке стратегических планов своей работы как на ближайшую, так и на отдаленную перспективу. Табл.: 4. Илл.: 1. Библиограф.: 22.

Ключевые слова: молочные продукты; молочная промышленность; торговля; импорт; экспорт; мир.

Козак Ольга Анатольевна - кандидат экономических наук, старший научный сотрудник, ведущий научный сотрудник отдела экономики аграрного производства и международной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Обороны, 10)

E-mail: olya.kozak@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-2197-3456>

Стаття надійшла до редакції 16.02.2020 р.

Фахове рецензування: 18.02.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Козак О. А. Розвиток світового виробництва та торгівлі молочними продуктами. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 84 — 92. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002084>

Kozak, O. A. (2020). Rozvytok svitovoho vyrobnytstva ta torhivli molochnymy produk-tamy.[Development of world production and trade in dairy products]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 84 — 92. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002084>

UDC 330.8:061.23

JEL Classification: B 25; D 62; M 14.

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002093>

N.L. NOVIKOVA, *doctor of economic sciences, professor*
L.V. OVCHARENKO, *candidate of economic sciences,*
associate professor (docent)
T.S. OZHELEVSKAYA, *candidate of economic sciences,*
associate professor (docent)

Social responsibility of business: institutional approach

The purpose of the article is to evaluate the nature and implications of implementing social responsibility of business (SRB) in practice of manufacturing companies.

Research methods. In the process of research mainly were used method of institutional economics for interpretation of SRB essence and consequences of implementation of its concept in practical activity of market economy subjects, monographic method for analysis of scientific achievements of domestic and foreign scientists, empirical method for study of the impact of some of the world's leading companies in the Global CSR 100 ranking, abstract and logical methods for generalization and formulation of conclusions.

Research results. Using an institutional approach to the analysis of corporate social responsibility, in particular the existence of opportunistic behavior among companies-producers, political rent seeking both from manufacturing companies lobbying their interests in the legislature and from the bureaucracy charged with overseeing the activities of manufacturing companies, the negative externalities of the majority of companies' SRB practice, the absence of generally accepted international practice of defining corporate social responsibility, a rigid system of control and punishment for its non-compliance, the authors emphasize that the existing system of implementation of corporate social responsibility brings more harm to society than benefits. The authors substantiate the absence of the institute of social responsibility of business, propose their definition of the category "social responsibility of business" and highlight the problems of creating an effective institute of social responsibility of business.

Elements of scientific novelty. The imperfection of the existing SRB concept as well as the absence of the institute of "social responsibility of business" are proved. The very negative consequences of the implementation of the existing CRB concept in the practical activity of market economy entities for the world community are outlined. The author's vision of the essence of SRB is formulated on the basis of the institutional approach.

Practical significance. It is possible to use the proposed approach in the institutionalization of SRB. Refs.: 33.

Keywords: social responsibility of business; corporate social responsibility; institutional theory; political rent seeking; opportunistic behavior; methodological individualism.

Novikova Nataliia Leonidivna - doctor of economic sciences, professor, head of the department of public administration, Kyiv National University of Trade and Economics (19, Kioto str., Kyiv)

E-mail: nazichka4021@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5219-9494>

Ovcharenko Lesya Valerianivna - candidate of economic sciences, associate professor (docent), associate professor (docent) of the department of financial law and fiscal administration, National Academy of Internal Affairs (1, Solomjanska Sq., Kyiv)

E-mail: ovch_lesya@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-9492-114X>

Ozhelevskaya Tatyana Stanislavivna - candidate of economic sciences, associate professor (docent), associate professor (docent) of the department of economics and competition policy, Kyiv National University of Trade and Economics (19, Kioto str., Kyiv).

E-mail: ozhelevskaya@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-8985-5149>

Scientific problem. The environmental and social disasters that are increasing on our

planet require national and global producers to seek ways to maintain legitimacy within society and increase business resilience by adhering to the principles of social responsibility of business (SRB).

© N.L. Novikova, L.V. Ovcharenko,
T.S. Ozhelevskaya, 2020

Ukrainian scientists are confidently promoting the idea of introducing a global SRB trend into the economy without analyzing the negative practices of its implementation in the world. But in the world there is also an increase in public resistance among the active population of the world (for example, the website "Anti Corporate Social Responsibility"), and among scientists [6, 7, 12], who see threats from the implementation of the SRB in a state that it currently exists in. While Indian farmers shutting down Coca Cola bottling plants [6] because they had breached the conditions of its operating licence and medical science recognizes the harm of Coca Cola consumption for the human body [23], Coca Cola company continues to report annually on its corporate social responsibility. European integration vector of Ukrainian development and corresponding orientation of domestic business to European programs and standards, exacerbation of social and environmental problems that are constantly occurring in the country, creating social tension in society and environmental threat to the nation, increase the relevance of the SRB issue.

Increasing environmental and social crisis in the world against the backdrop of an increase in the number of companies who issue corporate social responsibility (CSR) reports and the rapid development of theoretical and practical experience in the world scientific community on the need for implementation and the positive effects of SRB are evidence of gaps in the chosen methodology for the study of SRB problems.

Economic theory already had the experience of world crises that could not be explained and predicted using the orthodox mainstream methodology of the modern economic science, and only after turning to the methodology of institutionalism, has found the answers to the vast majority of questions, for which many institutionalists were noted by the Nobel Prize for their research.

It is well known that when choosing the wrong input, one cannot count on the correctness of the final results of the study. Thus, the problem arises of identifying false approaches to theoretical development and implementation of SRB in the organization activities.

In our opinion, the above-mentioned problem of SRB implementation should be re-

searched from the perspective of the institutional approach.

Analysis of recent researches and publications. Until recently, the category "social responsibility" was in the subject plane of exclusively philosophical and ethical academic discourse, the content of which was non-legal responsibility to humanity, conscience, history, God. The idea of SRB in scientific thought began to spread from the 1950s.

Most foreign researchers of the XXI century consider SRB as the source of institutional pressure [15]. Their institutional analysis of SRB is based on the application of the institutional isomorphism proposed by American neo-institutionalists, which is as follows: to acquire the necessary legitimacy to operate successfully within society, organizations must respond to and/or reflect the values and expectations resulting from institutions by internally incorporating elements of the institution in such things as their products, policies, programs and language. In doing this, many organizations recreate already accepted practices and mimic socially legitimate ideas resulting in a decreasing heterogeneity of responses to the institution known as isomorphism... Isomorphism can be created by three types of pressures: coercive, mimetic and normative. Coercive isomorphism results from both formal and informal pressures on organizations to reflect the social and ecological expectations of the society of which they are a part and of the organizations on which they depend. Mimetic isomorphism results when organizations model themselves on other organizations due to uncertainties in their operating environment (i.e. the practices of competitors) [1]. Normative isomorphism results primarily from the conscious formation of social responsibility through education. While the three types of isomorphic pressures often intermingle, they may lead to different outcomes adoption of different approaches to CSR [15].

Unfortunately, in the SRB studies done by Ukrainian scientists isomorphism and its forms were mentioned in only one publication [32] and have not been properly developed in subsequent publications.

Institutional approach to analysis of SRB is quite widespread in the research of the international scientific community. For example, Sanket & Mishra uses institutional theory as a lens to explain CSR activities of organizations. They, in particular, focuses on three specific

areas in CSR: CSR as a substitute for institutional mechanisms, CSR focus of multinational corporations and CSR reporting [16]. Bondy explores the existence of an institution of CSR, providing conceptual and empirical evidence that this institution in fact exists, and that it can be identified through the practices that are associated with it [1]. Martínez et al. presented a review on the main contributions of authors and institutions in relation to the promotion of social responsibility, focusing on two complementary trends that have gained prominence as theoretical support: institutional theory and stakeholder approach [13].

In our opinion, research that criticize SRB deserve special attention. Levitt's article «The Dangers of Social Responsibility» was the beginning of social responsibility criticism. In particular, he emphasized that business attention to the development of schools, hospitals and social services is nothing more than a "new orthodoxy", a "new feudalism", a concept that leads to the destruction of capitalism. Scientist stressed that a business is more likely to survive if it abandons SRB, that is, if long-term profit maximization remains the only goal in theory and in practice [12]. The follower of this thought was the Nobel Prize winner Friedman M., who believed that SRB was to increase companies' profits under fair and open competition, without resorting to fraud. The search for funds for social needs should be addressed by society, government and the citizens themselves [7].

There is still no consensus among researchers on the link between SRB and financial performance. Some, having analyzed many researches in Malaysia, Australia, UK, Indonesia, Sri Lanka, Nigerian, and Jordan, claim that regression analysis documents significant evidence to support a positive relationship between CSR performance and profitability [11]. Some scholars and practitioners argue, that due to the fact that the main objective of the organization is to generate profits for shareholders, the payoff for investment in CSR is still in doubt [26]. As Smith & Langford note, allocating attention and resources to CSR may not be as advantageous as investing in the improvement of core human resource practices, when the goal is to improve employee engagement [18]. Although the companies should take advantage of every opportunity to apply socially responsible practices, by behaving in an altruistic way, they can worsen the results

of their financial performance, and stock market mechanisms can react to this [26].

In recent years, SRB research has increasingly attracted the attention of Ukrainian scientists, especially those in microeconomic management. The works devoted to SRB development are written by Ukrainian scientist: Yu. O. Lupenko, P. T. Sabluk, A.M. Kolot, V.P. Zvonar, O.A. Hrishnova, T.O. Zinchuk, N.M. Sirenko, O.B. Mnykh, L.M. Matrosova, M. Saprykina, A. Zinchenko, L.M. Levkivska, T.V.Shvets, A.V. Burkovska, Ye.V. Levkivskyi and other.

Prominent agricultural scientists M. Y. Malik, V. A. Mamchur, O. H. Shpykuliak made a significant contribution to the implementation of CSR in Ukraine. They scientifically and analytically evaluate modern practices of ensuring of social responsibility of agrarian entrepreneurship subjects, in particular, large integrated agribusinesses in projection of valuation of their social responsibility level in society [31]. Also, M.M. Ihnatenko, who researched theoretical basis for determining the entity, directions, forms and volumes of CSR agricultural and food enterprises is outlined [27], а також substantiate the selection and implementation of tools and means of enhancing the social responsibility of subjects of agribusiness environmental component, including on basis of prudent use of genetically modified organisms (GMOs) and development of manufacture of organic products related to food security in general [28].

Researchers of Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine explored methodological background for the research of the social responsibility, its historical transformation, its genesis and the patterns of formation of its modern economic content. The role and functions of the institutes for social responsibility in the system of social relations, including the state and local level, are revealed [30]. But the Ukrainian researchers and the vast majority of foreign ones, in our opinion, do not take in consideration an invaluable discovery, which is a model of a person with opportunistic behavior, developed by O. Williamson, which involves the pursuit of the individual's interests, including fraudulently, meaning obvious forms of deception, such as lies, theft, fraud, but hardly limited to them [24]. Such important concepts of institutionalism as "seek-

ing political rent" and "externalities" remained outside the attention of researchers.

Analysis of recent researches and publications of foreign and Ukrainian scholars have proven that the methodology for investigating the problem of effective implementation of SRB in companies' activities requires a deep and comprehensive institutional approach, as it is the most applied school of economic theory, and whose researchers have been repeatedly recognized by the Nobel Prize.

Therefore, methodological individualism will be used to analyze SRB, a principle according to which society is regarded as the sum of individuals. Namely, the research will be based on the following institutional postulates:

1. The rationality of the individual in the institutional economic theory means that everyone - from the average citizen of the country to the president - is guided in their activities primarily by economic principle, that is, comparing marginal benefits and marginal costs.

2. A person in his actions always strives to maximize his gain and, in pursuit of his own interests, is ready to use deceit, violation of the law or norms of morality, that is, to use opportunistic behavior. In order to reduce the consequences of such behavior, a state apparatus of violence is needed, which should monitor the actions of individuals and, in the detection of harmful behavior, punish them.

3. Transactional costs of compliance monitor and penalties for violations are required to expose opportunistic behavior of members of society.

4. To expose the opportunistic behavior of members of society, transaction costs are required to compliance and punish them in the event of their violation.

5. The state is not an impersonal substance, but individuals in positions of legislative and executive power that may have personal interests that conflict with the public and behave opportunistically.

6. Political and economic methods are used to analyze political decision-making by which people use governmental institutions in their own interests (public choice theory).

7. Political rent is revenue that is the source of special government benefits, subsidies, and other privileges. Its main means of obtaining: lobbying firms with regulations and legislation, as well as corruption. The effort of a particular individual, firm or association of firms to obtain benefits through manipula-

tion of the economic and regulatory environment rather than their own economic activities; In this way, the desire for rent differs from the economic rent, which is connected with the fulfillment of rent of certain economic functions in the field of production (for example, land rent is impossible without conducting agrarian production). At present, the desire to rent is most often associated with state regulation of the economy and the use of state power by private players. Since the desire for rent is not related to economic activity, but only to redistribution, it can result in economic losses to society.

8. The evolutionary nature of the economy. The driving force of the economy along with material factors are spiritual, moral, legal and other elements in historical development.

9. The formation of the individual and even his needs are influenced by institutions - according to Douglas North's definition it's the "rules of the game" in society, the mechanisms that ensure their fulfillment, and the norms of behavior that structure repeated interactions between people.

The purpose of the article is to evaluate the nature and implications of implementing social responsibility of business (SRB) in practice of manufacturing companies.

Research results. The SRB concept development is associated with Bowen who defined CSR as a social obligation. SRB meaning is viewed from different sides as: obligation, volunteerism, altruism, managerial control, sustainable development, wealth creation balancing interests, ethical behavior, business strategy, orientation to values, moral standards, supply-demand ratio, morality, transparency, coordination of interests to ensure harmony, citizenship, private initiative, sense of community, capitalism transformation, environmental protection and social issues, and responsibilities in different aspects of performance [26], source of institutional pressure, strategy to avoid regulations and costly repercussion, such as fines, lawsuits, consumer boycotts and decrease in sales [15] etc. In a span of only 10 years the European Commission has changed the meaning of social responsibility from "Initiative": "Corporate social responsibility is essentially a concept whereby companies decide voluntarily to contribute to a better society and a cleaner environment" [4] to "Integrating processes": Implementing social responsibility, companies need processes integrating social,

environmental, ethical, human rights, into education, training and research and consumer issues into business operations [5]. Analyzing the importance of corporate social responsibility to the organization, often the aspects of marketing, competition, profit, influence on consumers' decisions are emphasized [26]. The lack of internationally accepted definition of CSB and CSR and the various interpretations of their meaning create conditions for the unjustified positioning of business entities as socially responsible, misleading stakeholders regarding their goodwill.

Institutional theory is an extremely useful lens for CSR research, as it is considered in its business context. Theories that are commonly used in this field, such as the theory of stakeholders or social contract theory, consider CSR largely isolated from the rest of the business and therefore tend to have one of the following two effects: 1. either it ignores or minimizes the very real imperatives and responsibilities associated with the dominant business institution - the traditional business model - which creates a strong tension for those who want to adopt a more responsible business model, or only 2. for the instrumental aspects (business case) that support a single imperative of fiduciary duty in the traditional business model. There is a clear need to use other theories to expand and enrich our understanding of CSR [1].

One cannot agree with the statement by Roszkowska-Menkes and Aluchna: "... despite the underlying assumption of the voluntariness of CSR on the operational level it is well developed both with respect to institutional guidelines and requirements as well as corporate practice. This institutionalization is understood as norms and guidelines for different policies and procedures such as assuring respect for human rights, anti-corruption, antidiscrimination, product and work safety, environmental protection. Additionally, institutionalization is provided by internationally recognized standards for reporting (GRI, IIRC)" [15]. Institutionalization of CSR is possible only when there are clearly defined rules (regulations) and rigid mechanisms for monitoring their implementation. These authors contradict themselves by continuing their research stating that "... a number of shortcomings, such as lack of universally accepted definition, principles and scope and abuses related mostly to companies' hypocrisy accompanying CSR activities..." [15].

With this thesis, they argue for unformed state of CSR as an institution.

Orientation selectivity often noticeable in companies' CSR practice (e.g., only to the environment protection, only to philanthropy, etc.) shows lack of valuable CSR maturity [26]. But this has extremely negative consequences for society. Spending a million dollars, for example, on charity, the company positions itself as socially responsible and creates products whose production is detrimental to society (whether through environmental pollution, or harm as a result of its product consumption, etc.). As a result, while society spends billions of dollars on the treatment or / and purification of the polluted environment, the so-called "companies' CSR practice" get billions in revenue.

This is evidenced by the consequences of the activities of the most famous "companies' CSR practice". For example, at a time when Google was penalized (not for the first time) by EU Commission on record \$ 5,06 billion for an abuse of a dominant position [22], the same year Reputation Institute has released its annual Global CSR RepTrak®100, which highlights the companies that have the best reputations for CSR... Google tops the ranking for the second year in a row, with a significant lead over all other companies in the ranking [21]. It is also well known that one of the leaders in this rating Microsoft got caught in a series of Sexism and Harassment scandals [25].

Another striking example. Monsanto company, which was rated by Corporate Responsibility Magazine (CR Magazine) number 25 in 2018 among the most socially responsible American companies [14] and which Ukrainian scientist Koval L.P. in his publication takes as the model of a highly socially responsible company that plans to allocate about 400 thousand UAH for social projects in 2019 [29], loses the courts to ordinary American citizens who prove that its products caused cancer [2]. However, despite the fact that the EU Commission in December drew criticism for renewing the license for glyphosate, Germany and France have meanwhile taken steps to phase out use of the weedkiller [2], aggressive lobbying behavior led Monsanto to the decisions it needed - extension of glyphosate licence by 5 years by EU Commission sparking mass protests across the continent [3]. Sadly, Bayer company with CSR, which in 2018 absorbed the world's largest

producer of GMO products Monsanto, not only did not destroy socially irresponsible behavior of Monsanto, but itself began to show signs of such behavior. For example, Bayer said it would not introduce genetically modified crops in Europe after its gigantic takeover of US seed and pesticide producer Monsanto [10], thus positioning itself as a socially responsible company only within the European territory. In 2019 p., despite the promise made to European countries, French, German farmers found genetically modified organisms (GMOs) in seeds sold by the Bayer company [19].

Corporations like Monsanto have limitless resources to buy political power through lobbying. Not only are they represented by numerous lobbying associations at every level from local to global, they also have an army of hired-gun lobbyists, fund scientists to act as their mouthpiece, and participate in 'green-washing' projects. EU institutions and the US government often actively solicit corporations to lobby them, giving corporations privileged access to decision-making. This perverse symbiosis allows corporations to capture decision-making, but leads to hollowed out democracy, environmental disaster, and grave social injustice. There are roughly three fields of industry lobbying: directly targeting decision-makers; PR and propaganda; and undermining science. Broadly three types of actors exist: those giving the orders, those following them, and those who are accomplices to these attempts [9]. CSR is based on the values that focus on the need for changes in the current business model to reflect broader social issues that protect the future of the planet [1].

We cannot agree on a clear statement by Tkachenko & Seliverstova, that "... SRB is a necessity both for owners of enterprises and for workers, consumers of goods and services, business partners, state institutions and society as a whole. The combination of the interests of all these parties reflects the need for CSR, which is aimed at achieving social harmony... Introducing CSR strategies at the enterprises provides them with specific benefits, in particular, improvement of management through risk prevention; improvement of reputation management; increase in sales volumes and market share; motivation of employees; optimization of operational processes and cost reduction; loyalty of investors; improvement of financial performance indicators; establishing relations with the public

sector and society, etc." [20]. If it were all so clear, there would be no problems with the implementation of CRB and the negative consequences of the activities of the so-called "socially responsible" organizations.

The use of an institutional approach to content, the practice of applying SRB to manufacturing companies and its negative effects, suggests that the lack of internationally accepted definition of SRB and CSR and the various interpretations of their meaning create conditions for the unjustified positioning of business entities as socially responsible, misleading stakeholders regarding their goodwill.

Thus, we support the opinion of Friedman [7] about the negative aspects of CRB, who argued that if managers spend corporate funds on projects that do not aim to maximize profits, then the effectiveness of the market mechanism will be undermined and resources will be inefficiently distributed in the economy. In his work «Capitalism and Freedom» [8] Friedman calls CRB idea a disruptive doctrine in a free society, emphasizing that CRB comes down to a single thing, namely the use of available resources and the pursuit of activities aimed at increasing their profits in an open and free competition environment without fraud.

Friedman's idea is supported by Ukrainian scientists MI Malik, VA Mamchur and OG Shpikulyak, who believe that "... it is the level of profit that determines the level of social responsibility" of the enterprise [32, p. 11].

If we approach this problem from the standpoint of neo-institutionalism, then we must compare the costs for society to eliminate the negative externalities of the company and the benefits that society receives from the production of this product, taking into account the charitable costs of the company. If we approach business analysis from this point of view, in our opinion, most companies would be eliminated from the list of companies' with CSR practice.

But it should be noted here that the neo-institutional theory of social choice warns: representatives of government bodies charged with analyzing public expenditures and benefits belong to a bureaucracy that is always aimed at getting a "political rent" by colluding with companies and receiving bribes and providing inaccurate results from analyzing the impact of companies.

As a rule, "organizations merely reflect the expectations of society with no interest in changing the operations practices of the organization (called decoupled responses)" [1]. Scientists, who base their research on the orthodox methodology of economic theory, which relies on the model of "economic man" (*"homo economicus"*) are sure, that if they prove significant positive correlation between SRB and commercial benefits, then all organizations will knowingly, without any institutional pressure from the stake holders, begin to operate in accordance with the SRB principles. Therefore, the vast majority of SRB researchers attempt to prove this theorem. But institutional theory, based on the opportunistic behavior of individuals, evidences that companies have any incentive to conduct their business socially responsible. They will (and indeed do) look for ways to advertise themselves as socially responsible, but in reality, only imitate this activity. Therefore, in this case, the state should define a clear legal scope for SRB, as well as create strict control both by state bodies and by the media and non-profit organizations. Violations should be punished with the removal of the company from the list of companies with CSR practice.

We fully agree with the conclusions of Roszkowska-Menkes & Aluchna: Charitable CSR activities are not related to the core business strategy - they focus on "altruistic" giving back to the society or compensating negative impacts, but do not include any attempts to minimize those impacts. CSR is understood as a way in which the company redistributes value, rather than generates it... what has come to be called corporate social responsibility has become a key marketing and branding tool for most large and medium-sized companies. In this promotional mode CSR is used as a PR... CSR programs, rarely related to the core business strategy, are usually created by marketing or PR units, and are limited to cosmetic actions, the centerpiece of which are often glossy CSR reports. Still the main objective is to generate as much profit as possible no matter what impact it might have on society and environment. If the impact turns out to be negative, then managers decide to donate some portion of the profits for social causes, making sure that their generosity attracts appropriate media attention [15].

Social and environmental programs are also harnessed in order to reduce political costs,

such as taxes and fees and may also help company to obtain certain benefits from the government and justify their profits. While concentrating on shareholder value maximization, firm does the least that is required either by law or by social expectations and its CSR activities are limited to ad hoc programs aimed at keeping the civil pressure down and often accompanied by company's hypocrisy [15]. In our opinion, an organization whose activities are detrimental to human health cannot position itself as a socially responsible manufacturer, so we propose such a definition of SRB - an activity of organizations that does not have negative consequences for both the individual and society as a whole.

According to U.S. data, since the mid 80-ies of the last century, i.e. from the time of the peak of corporate philanthropy, the share of donations in income of affiliates decreased by nearly half. Now on philanthropy in the United States spent approximately 1.5% of the profits of the companies in the UK about 0.4%, and in Ukraine - about 11,0% [27, p. 82]. According to results of the research the majority of Ukrainian companies (83%) implement corporate social responsibility policy. Among the most widespread areas of CSR implementation there is also a policy for development and improvement of conditions for staff (76%) and assistance to ATO warriors and residents of the ATO zone (30%) [33, p. 47]. However, M.M. Ignatenko states, "... even at the leading domestic agricultural enterprises, its level does not reach international standards " [28, p. 58].

One problem that hinders the effective implementation of SRB not only in Ukraine but also in the world is the use of different approaches and analytical tools for evaluating SRB. Some elements of this toolkit are used solely at the enterprise level, while others pay attention to the positioning of business in society as a whole. There are also known approaches that set only directions for evaluating company performance. Creating a clear system of quantitative evaluation of measures for implementation of the principles of social responsibility and control over their compliance in all areas in their business structure will allow to unify information about its social orientation.

Thus, an analysis of the development of the theory and practice of SRB implementation in developed countries of the world has

shown the lack of development of this concept, which is used by dishonest players in the world market to enhance the image of their company. In Ukraine, there are no objective prerequisites for introducing social responsibility into domestic business. The state should take over the resolutions of social and environmental problems that arise or may arise as a result of Ukrainian business activities.

Conclusions. The analysis of the meaning and the negative consequences of the implementation of CRB in the practical activities of business organizations, allows to draw conclusions unpopular for the scientific, especially Ukrainian, community:

1. No CRB institution has been established at the national or world levels at this time, as there are no certain features of the CRB: a clear and unambiguous definition of the CRB, the obligation to execute and a system of penalties for non-compliance, leading to socially irresponsible actions by business entities, who position themselves as "socially responsible", causing irreparable harm to individual nations and to humanity as a whole. Institutionalism does not recognize the existence of a non-performing institution (this applies to both formal and informal institutions).

2. At present, the consciousness of mankind, its moral and spiritual values, especially those of business, are not ready at this historical stage of civilization for the introduction

of an informal CRB institution, so the creation of a formal CRB institution is, in our view, the only way to form an effective CRB system.

3. The idea of CRB, which was to stop the development of environmental and social crises, has become only a powerful marketing tool that has allowed billions of profits (at least a few million, for example, in social projects) to position the organization as "socially responsible". At the same time, its core activities continued to deepen the environmental and / or social global crises. Therefore, the existing CRB implementation system does more harm to society than benefits.

4. The state should not delegate the functions of meeting the social and environmental needs to the businesses, since they are not peculiar to it and contradict its main purpose - profit maximization.

5. Without prejudice to the need of implementation of CRB in the activities of business organizations, it is necessary to review the mechanisms for its practical implementation, especially regarding the legal definition of its meaning, mechanisms of rigid state control and an effective system of punishment for its non-compliance.

The authors see a further direction of their research in the deep analysis of the practice of isomorphism in CRB, as well as in the study of the peculiarities of the implementation of CRB in a highly corrupt economy.

Список бібліографічних посилань

1. Bondy K. Isomorphism in the Practice of Corporate Social Responsibility: Evidence of an Institution and its Decline. *University of Bath School of Management Working Paper Series*, 2009. № 10. P. 1-43. URL : <http://www.bath.ac.uk/management/research/pdf/2009-10.pdf>.
2. Burger L. Roundup cancer verdict sends Bayer shares sliding. *Reuters*. 2018. August 13. URL : <https://www.reuters.com/article/us-monsanto-cancer-lawsuit-bayer/bayer-shares-slide-after-monsantos-roundup-cancer-trial-idUSKBN1KY0M5>.
3. Cox D. The Roundup row: is the world's most popular weedkiller carcinogenic? *The Guardian*. 2019, 9 March. URL : <https://www.theguardian.com/environment/2019/mar/09/spray-pray-is-roundup-carcinogenic-monsanto-farmers-suing>.
4. European Commission Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility. 2001, 18 July. DOC/01/9. URL : http://europa.eu/rapid/press-release_DOC-01-9_en.htm.
5. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions a Renewed EU Strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility. 2011, 25 October. URL : <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ae5ada03-0dc3-48f8-9a32-0460e65ba7ed/language-en>.
6. Fauset C. What's wrong with corporate social responsibility? 2017. URL : <https://corporatewatch.org/wp-content/uploads/2017/08/KCBreport.pdf>.

References

1. Bondy, K. (2009). Isomorphism in the Practice of Corporate Social Responsibility: Evidence of an Institution and its Decline. *University of Bath School of Management Working Paper Series*, 10, pp. 1-43. URL : <http://www.bath.ac.uk/management/research/pdf/2009-10.pdf>. [In English].
2. Burger, L. (2018). Roundup cancer verdict sends Bayer shares sliding. *Reuters*. August 13. URL : <https://www.reuters.com/article/us-monsanto-cancer-lawsuit-bayer/bayer-shares-slide-after-monsantos-roundup-cancer-trial-idUSKBN1KY0M5> [In English].
3. Cox, D. (2019). The Roundup row: is the world's most popular weedkiller carcinogenic? *The Guardian*, 9 March. URL : <https://www.theguardian.com/environment/2019/mar/09/spray-pray-is-roundup-carcinogenic-monsanto-farmers-suing> [In English].
4. European Commission Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility. 2001, 18 July. DOC/01/9. URL : http://europa.eu/rapid/press-release_DOC-01-9_en.htm [In English].
5. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions a Renewed EU Strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility. 2011, 25 October. URL : <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ae5ada03-0dc3-48f8-9a32-0460e65ba7ed/language-en> [In English].
6. Fauset, C. (2017). What's wrong with corporate social responsibility? URL : <https://corporatewatch.org/wp-content/uploads/2017/08/KCBreport.pdf> [In English].

7. Friedman M. The social responsibility of business is to increase its profits. *New York Times Magazine*, 1970. Sept. 13. URL : https://is.muni.cz/el/1456/podzim2016/MPH_AMA2/um/58872690/The_Social_Responsibility_of_Business_is_to_Increase_its_Profits.pdf.
8. Friedman M. Capitalism and Freedom. *The Best of the OLL*, 17. 1961. URL : http://lf-oll.s3.amazonaws.com/titles/2492/Friedman_CapitalismFreedom1961.pdf.
9. Holland N. & Sourice B. Monsanto lobbying: an attack on us, our planet and democracy. 2016. URL : https://corporateeurope.org/sites/default/files/attachments/m Monsanto_v09_web.pdf.
10. Jabri P. Bayer chief promises no Monsanto GM crops in Europe. *Business Recorder*. 2016, 10 October. URL: <https://www.brecorder.com/2016/10/10/322438/bayer-chief-promises-no-monsanto-gm-crops-in-europe/>.
11. Khudhair A.A., Khalid A.A., Norwani N.M., Aljajawy, T.M. The Relationship between Corporate Social Responsibility and Financial Performance of Iraqi Corporations: A Literature Review. *Journal of Modern Accounting and Auditing*, 2019. № 15/1. P. 28-33. URL : https://www.researchgate.net/publication/331035470_The_Relationship_between_Corporate_Social_Responsibility_and_Financial_Performance_of_Iraqi_Corporations_A_Literature_Review.
12. Levitt T. The Dangers of Social Responsibility. *Harvard Business Review*. 1958. № 36. P. 41-50. URL : [https://www.scirp.org/\(S\(vtj3fa45qm1ean45vvffc255\)\)/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1209105](https://www.scirp.org/(S(vtj3fa45qm1ean45vvffc255))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1209105).
13. Martínez J. B., Fernández M. L., Fernández R. P. M. Corporate social responsibility: Evolution through institutional and stakeholder perspectives. *European Journal of Management and Business Economics*. 2016. N 25. Pp 8-14. URL : <https://www.elsevier.es/en-revista-european-journal-management-business-economics-487-articulo-corporate-social-responsibility-evolution-through-S1019683815000591>.
14. 100 Best Corporate Citizens 2018 / 3BL Corporate Responsibility Magazine's. URL : https://www.3blassociation.com/files/exV4MF/CR_Summer%2018_100%20Best_revised.pdf.
15. Roszkowska-Menkes M., Aluchna M. Institutional isomorphism and corporate social responsibility: towards a conceptual model. *Journal of Positive Management*. 2017. N 8(2). P. 3-16. URL : <http://doi.org/10.12775/JPM.2017.007>.
16. Sanket, Sunand Dash & Mishra, Nidhi. Institutional theory as a driver of KCB: an integrative framework. *The Sankalpa: International Journal of Management Decisions*. 2017. N 31-2. P. 69-82. URL : <https://www.thesankalpa.org/pdf/Institutional%20theory.pdf>.
17. Schmeltz L. Consumer-oriented KCB communication: Focusing on ability or morality? *Corporate Communications: An International Journal*. 2012. N17(1). P. 29-49. URL : https://www.researchgate.net/publication/239781505_Consumer-oriented_KCB_communication_Focusing_on_ability_or_morality.
18. Smith V., Langford P. Responsible or redundant? Engaging the workforce through corporate social responsibility. *Australian Journal of Management*. 2011. N 36(3). P. 425-447. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0312896211415459>.
19. Sybille de La Hamaide. French, German farmers destroy crops after GMOs found in Bayer seeds. *Reuters*. 2019, 6 February. URL : <https://uk.reuters.com/article/uk-france-gmo-bayer/french-german-farmers-destroy-crops-after-gmos-found-in-bayer-seeds-idUKKCN1PV1RJ>.
20. Tkachenko N., Seliverstova L. Formation of corporate social responsibility. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2018. № 3 (15). С. 49-54. URL : https://www.researchgate.net/publication/331735170_FORMATION_OF_CORPORATE_SOCIAL_RESPONSIBILITY.
21. 2018 Global KCB 100 RepTrak Webinar. URL : <https://www.reputationinstitute.com/research/2018-global-KCB-100-reprtrak-webinar>.
22. Warren T. Google fined a record \$5 billion by the EU for Android antitrust violations. *The Verge*. 2018, 18 July. URL : <https://www.theverge.com/2018/7/18/17580694/google-android-eu-fine-antitrust>.
23. Whiteman H. How Coca-Cola affects your body when you drink it. *Medical News Today*. 2015, 15 August. URL : <https://www.medicalnewstoday.com/articles/297600.php>.
7. Friedman, M. (1970). The social responsibility of business is to increase its profits. *New York Times Magazine*, Sept. 13. URL : https://is.muni.cz/el/1456/podzim2016/MPH_AMA2/um/58872690/The_Social_Responsibility_of_Business_s_is_to_Increase_its_Profits.pdf [In English].
8. Friedman, M. (1961). Capitalism and Freedom. *The Best of the OLL*, 226 p. URL : http://lf-oll.s3.amazonaws.com/titles/2492/Friedman_CapitalismFreedom1961.pdf.
9. Holland, N. & Sourice, B. (2016). Monsanto lobbying: an attack on us, our planet and democracy. URL : https://corporateeurope.org/sites/default/files/attachments/m Monsanto_v09_web.pdf [In English].
10. Jabri, P. (2016). Bayer chief promises no Monsanto GM crops in Europe. *Business Recorder*, 10 October. URL: <https://www.brecorder.com/2016/10/10/322438/bayer-chief-promises-no-monsanto-gm-crops-in-europe/> [In English].
11. Khudhair, A.A., Khalid, A.A., Norwani, N.M., Aljajawy, T.M. (2019). The Relationship between Corporate Social Responsibility and Financial Performance of Iraqi Corporations: A Literature Review. *Journal of Modern Accounting and Auditing*, 15/1, pp. 28-33. URL : https://www.researchgate.net/publication/331035470_The_Relationship_between_Corporate_Social_Responsibility_and_Financial_Performance_of_Iraqi_Corporations_A_Literature_Review [In English].
12. Levitt, T. (1958). The Dangers of Social Responsibility. *Harvard Business Review*, 36, pp. 41-50. URL : [https://www.scirp.org/\(S\(vtj3fa45qm1ean45vvffc255\)\)/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1209105](https://www.scirp.org/(S(vtj3fa45qm1ean45vvffc255))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1209105). [In English].
13. Martínez, J. B., Fernández, M. L., Fernández, R. P. M. (2016) Corporate social responsibility: Evolution through institutional and stakeholder perspectives. *European Journal of Management and Business Economics*, 25, pp. 8-14. URL : <https://www.elsevier.es/en-revista-european-journal-management-business-economics-487-articulo-corporate-social-responsibility-evolution-through-S1019683815000591> [In English].
14. 100 Best Corporate Citizens 2018 / 3BL Corporate Responsibility Magazine's. URL : https://www.3blassociation.com/files/exV4MF/CR_Summer%2018_100%20Best_revised.pdf.
15. Roszkowska-Menkes, M., Aluchna, M. (2017). Institutional isomorphism and corporate social responsibility: towards a conceptual model. *Journal of Positive Management*, 8(2), pp. 3-16. URL : <http://doi.org/10.12775/JPM.2017.007> [In English].
16. Sanket, Sunand Dash & Mishra, Nidhi. (2017). Institutional theory as a driver of KCB: an integrative framework. *The Sankalpa: International Journal of Management Decisions*, 31-2, pp. 69-82. URL : <https://www.thesankalpa.org/pdf/Institutional%20theory.pdf> [In English].
17. Schmeltz, L. (2012). Consumer-oriented KCB communication: Focusing on ability or morality? *Corporate Communications: An International Journal*, 17(1), pp. 29-49. URL : https://www.researchgate.net/publication/239781505_Consumer-oriented_KCB_communication_Focusing_on_ability_or_morality [In English].
18. Smith V., Langford, P. (2011). Responsible or redundant? Engaging the workforce through corporate social responsibility. *Australian Journal of Management*, 36(3), pp. 425-447. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0312896211415459> [In English].
19. Sybille de La Hamaide (2019). French, German farmers destroy crops after GMOs found in Bayer seeds. *Reuters*, 6 February. URL : <https://uk.reuters.com/article/uk-france-gmo-bayer/french-german-farmers-destroy-crops-after-gmos-found-in-bayer-seeds-idUKKCN1PV1RJ> [In English].
20. Tkachenko, N., Seliverstova, L. (2018). Formation of corporate social responsibility. *Проблеми і перспективи економіки та управління*, 3 (15), pp. 49-54. URL : https://www.researchgate.net/publication/331735170_FORMATION_OF_CORPORATE_SOCIAL_RESPONSIBILITY [In English].
21. 2018 Global KCB 100 RepTrak Webinar. URL : <https://www.reputationinstitute.com/research/2018-global-KCB-100-reprtrak-webinar> [In English].
22. Warren, T. (2018). Google fined a record \$5 billion by the EU for Android antitrust violations. *The Verge*, 18 July. URL : <https://www.theverge.com/2018/7/18/17580694/google-android-eu-fine-antitrust> [In English].

24. Williamson O. E. Behavioral Assumptions. *The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting*. 1985. P. 44-52.

25. Wong J. C. Microsoft employees confront CEO over company's treatment of women. *The Guardian*. 2019, 4 April. URL : <https://www.theguardian.com/technology/microsoft>.

26. Žukauskas P., Vveinhardt J., Andriukaitienė R. Corporate Social Responsibility as the Organization's Commitment against Stakeholders. *IntechOpen*. 2018. P. 43-62. URL : <https://www.intechopen.com/books/management-culture-and-corporate-social-responsibility/corporate-social-responsibility-as-the-organization-s-commitment-against-stakeholders>.

27. Ізнатенко М. М. Теоретичні засади та практичні напрями формування корпоративної соціальної відповідальності аграрних і харчових підприємств. *Економіка АПК*. 2015. № 1. С. 78-83.

28. Ізнатенко М. М. Екологічні складники та інструменти здійснення соціальної відповідальності підприємствами агробізнесу. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 52 -61.

29. Коваль Л. П., Мельник В. В. Соціальна відповідальність бізнесу в контексті кризових явищ у виробничій сфері. *Економіка і суспільство*. 2018. № 19. С. 417-421. URL : http://economyandsociety.in.ua/journal/19_ukr/63.pdf.

30. Людський розвиток в Україні: інституційне підґрунтя соціальної відповідальності: кол. моногр. / за ред. Е. М. Лібанової; відпов. за випуск О. В. Макарова, О. М. Хмелевська ; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2017. 368 с. URL : https://www.idss.org.ua/monografii/2017_lud_rozvytok_kolektyvna.pdf.

31. Малік М. Й., Мамчур В. А., Шпикуняк О. Г. Інституційне середовище та формування соціальної відповідальності аграрних підприємств. *Економіка АПК*. 2017. № 12. С. 5-13.

32. Пан Л. В. Середовище функціонування організації як основна категорія стратегічного управління. *Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська Академія". Економічні науки*. 2002. № 20. С. 37-45. URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9056/Pan_Seredovyshe_funktsionuvannya_orhanizatsiyi.pdf.

33. Розвиток КСВ в Україні: 2010-2018. Укладачі: Зінченко А., Саприкіна М. К.: Видавництво «Юстон», 2017. 52 с. URL : http://csr-ua.info/csr-ukraine/wp-content/uploads/2018/10/CSR_2017_research-1.pdf.

23. Whiteman, H. (2015). How Coca-Cola affects your body when you drink it. *Medical News Today*, 15 August. URL : <https://www.medicalnewstoday.com/articles/297600.php> [In English].

24. Williamson, O. E. (1985). Behavioral Assumptions. *The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting*, pp. 44-52 [In English].

25. Wong J. C. (2019). Microsoft employees confront CEO over company's treatment of women. *The Guardian*, 4 April. URL : <https://www.theguardian.com/technology/microsoft> [In English].

26. Žukauskas, P., Vveinhardt, J., Andriukaitienė, R. (2018). Corporate Social Responsibility as the Organization's Commitment against Stakeholders. *IntechOpen*, pp. 43-62. URL : <https://www.intechopen.com/books/management-culture-and-corporate-social-responsibility/corporate-social-responsibility-as-the-organization-s-commitment-against-stakeholders> [In English].

27. Ізнатенко, М. М. (2015). Теоретичні засади та практичні напрями формування корпоративної соціальної відповідальності аграрних і харчових підприємств. *Економіка АПК*, 1, pp. 78-83 [In Ukrainian].

28. Ізнатенко, М.М. (2019). Екологічні складники та інструменти здійснення соціальної відповідальності підприємствами агробізнесу. *Економіка АПК*, 9, pp. 52 -61 [In Ukrainian].

29. Koval, L. P., Melnyk, V. V. (2018). Sotsialna vidpovidalnist biznesu v konteksti kryzovykh yavlyshch u vyrobnychii sferi. *Ekonomika i suspilstvo*, 19, pp. 417-421. URL : http://economyandsociety.in.ua/journal/19_ukr/63.pdf [In Ukrainian].

30. Liudskyi rozvytok v Ukraini: instytutsiine pidgruntia sotsialnoi vidpovidalnosti: kol. monohr. / za red. E. M. Libanovoi; vidpov. za vypusk O. V. Makarova, O. M. Khmelevska ; In-t demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M. V. Ptukhy NAN Ukrainy. Kyiv, 2017. 368 s. URL : https://www.idss.org.ua/monografii/2017_lud_rozvytok_kolektyvna.pdf [In Ukrainian].

31. Malik, M. Y., Mamchur, V. A., Shpykuliak, O. H. (2017). Instytutsionalne seredovyshe ta formuvannya sotsialnoi vidpovidalnosti ahrarnykh pidpryemstv. *Ekonomika APK*, 12, pp. 5-13 [In Ukrainian].

32. Pan, L. V. (2002). Seredovyshe funktsionuvannya orhanizatsii yak osnovna katehoriia stratehichnoho upravlinnia. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Kyievo-Mohylianska Akademiia". Ekonomichni nauky*. 20, pp. 37-45. URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9056/Pan_Seredovyshe_funktsionuvannya_orhanizatsiyi.pdf [In Ukrainian].

33. Rozvytok KSV v Ukraini: 2010-2018. Ukladachi: Zinchenko A., Saprykina M. K.: Vydavnytstvo «Iuston», 2017. 52 p. URL : http://csr-ua.info/csr-ukraine/wp-content/uploads/2018/10/CSR_2017_research-1.pdf [In Ukrainian].

Новікова Н.Л., Овчаренко Л.В., Ожелевська Т.С. Соціальна відповідальність бізнесу: інституціональний підхід

Мета статті - оцінити природу та наслідки впровадження соціальної відповідальності бізнесу (СВБ) у практичну діяльність суб'єктів господарювання.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано основний метод інституціоналізму - методологічний індивідуалізм (тлумачення сутності СВБ та наслідків впровадження її концепції у практичну діяльність суб'єктів ринкової економіки), а також монографічний (аналіз наукових здобутків українських та закордонних учених), емпіричний (дослідження негативних наслідків діяльності деяких світових компаній, що займають провідні місця у рейтингу Global CSR 100), та абстрактно-логічний (узагальнення та формулювання висновків) методи.

Результати дослідження. Використовуючи інституціональний підхід до аналізу СВБ, зокрема наявність опортуністичної поведінки компаній-виробників, політичної ренти (як з боку компаній-виробників, лобіюючих свої інтереси у законодавчих органах, так і з боку бюрократії, якій доручено контроль за діяльністю компаній-виробників), негативних зовнішніх ефектів від діяльності більшості так званих "соціально відповідальних" корпорацій, відсутність загальноприйнятого в міжнародній практиці визначення СВБ, жорсткої системи контролю та покарання за її недотримання, наголошується, що наявна система впровадження СВБ приносить суспільству більше шкоди, аніж вигод.

Обґрунтовано відсутність інституту СВБ, запропоновано авторське визначення категорії "соціальна відповідальність бізнесу" та виокремлено проблеми створення ефективного інституту СВБ.

Елементи наукової новизни. Доведено недосконалість існуючої концепції СВБ, а також відсутність інституту "соціальна відповідальність бізнесу". Окреслені вкрай негативні наслідки для світової спільноти від впровадження існуючої концепції СВБ у практичну діяльність суб'єктів ринкової економіки. На основі інституціонального підходу сформульоване авторське бачення сутності цього інституту.

Практична значущість. Полягає у можливості використання запропонованого підходу при інституціоналізації СВБ. *Бібліогр.:* 33.

Ключові слова: соціальна відповідальність бізнесу; корпоративна соціальна відповідальність; інституціональна теорія; пошук політичної ренти; опортуністична поведінка; методологічний індивідуалізм.

Новікова Наталія Леонідівна - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування, Київський національний торговельно-економічний університет (м. Київ, вул. Кіото, 19)

E-mail: nazichka4021@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5219-9494>

Овчаренко Леся Валеріанівна - кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансового права та фіскального адміністрування, Національна академія внутрішніх справ (м. Київ, Солом'янська пл., 1)

E-mail: ovch_lesya@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-9492-114X>

Ожелевська Тетяна Станіславівна - кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії та конкурентної політики, Київський національний торговельно-економічний університет (м. Київ, вул. Кіото, 19)

E-mail: ozhelevskaya@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-8985-5149>

Новикова Н.Л., Овчаренко Л.В., Ожелевская Т.С. Социальная ответственность бизнеса: институциональный подход

Цель статьи - оценить природу и последствия внедрения социальной ответственности бизнеса (СОБ) в практическую деятельность субъектов хозяйствования.

Методика исследования. В процессе исследования использованы основной метод институционализма - методологический индивидуализм (толкование сущности СОБ и последствий внедрения её концепции в практическую деятельность субъектов рыночной экономики), а также монографический (анализ научных достижений украинских и зарубежных ученых), эмпирический (исследование негативных последствий деятельности некоторых мировых компаний, занимающих ведущие места в рейтинге Global CSR 100) и абстрактно-логический (обобщение и формулировка выводов) методы.

Результаты исследования. Используя институциональный подход к анализу СОБ, в частности наличие опортунистического поведения компаний-производителей, политической ренты (как со стороны компаний-производителей, лоббирующих свои интересы в законодательных органах, так и со стороны бюрократии, которой поручен контроль за деятельностью компаний-производителей), негативных внешних эффектов от деятельности большинства так называемых "социально ответственных" корпораций, отсутствие общепринятого в международной практике определения СОБ, жесткой системы контроля и наказания за её несоблюдение, подчёркивается, что существующая система внедрения СОБ приносит обществу больше вреда, чем выгод.

Обосновано отсутствие института СОБ, предложено авторское определение категории "социальная ответственность бизнеса" и выделяются проблемы создания эффективного института СОБ.

Элементы научной новизны. Доказано несовершенство существующей концепции СОБ, а также отсутствие института "социальная ответственность бизнеса". Очерчены крайне негативные последствия для мирового сообщества от внедрения существующей концепции СОБ в практическую деятельность субъектов рыночной экономики. На основе институционального подхода сформулировано авторское видение сущности этого института.

Практическая значимость. Состоит в возможности использования предложенного подхода при институционализации СОБ. Библиогр.: 33.

Ключевые слова: социальная ответственность бизнеса; корпоративная социальная ответственность; институциональная теория; поиск политической ренты; опортунистическое поведение; методологический индивидуализм.

Новикова Наталья Леонидовна - доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой публичного управления и администрирования, Киевский национальный торгово-экономический университет (г. Киев, ул. Кіото, 19)

E-mail: nazichka4021@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5219-9494>

Овчаренко Леся Валериановна - кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры финансового права и фискального администрирования, Национальная академия внутренних дел (г. Киев, Соломенская пл., 1)

E-mail: ovch_lesya@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-9492-114X>

Ожелевская Татьяна Станиславовна - кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономической теории и конкурентной политики, Киевский национальный торгово-экономический университет (г. Киев, ул. Кіото, 19)

E-mail: ozhelevskaya@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-8985-5149>

The article has been received 03.02.2020

Revision: 14.02.2020

Бібліографічний опис для цитування:

Novikova N. L. , Ovcharenko L. V., Ozhelevskaya T. S. Social responsibility of business: institutional approach. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 93 — 103. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002093>

Novikova, N. L. , Ovcharenko, L. V. & Ozhelevskaya, T. S. (2020). Social responsibility of business: institutional approach. *Економіка АПК*, 2, pp. 93 — 103. [In English]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002093>

* * *

УДК 30:339.138(332.3)

JEL Classification: Q15; Q24; L8

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002104>

Г.О. ТЮТЮННИК, кандидат економічних наук

Концептуальні аспекти економіки вражень в контексті землекористування

Мета статті - висвітлити концептуальні аспекти економіки вражень у контексті екологізації землекористування, що сприятиме отриманню комплексних економіко-екологічного та соціокультурного ефектів, а також розвитку й оцінки землекористування через призму отримання емоційного досвіду від його використання.

Методика дослідження. Використано сукупність методів, принципів та прийомів наукового пізнання: а) статистичного аналізу - при характеристиці рейтингу земельного фонду України, тенденцій світової динаміки зростання площ екологічно чистих земель, рейтингу країн і територій за розміром валового внутрішнього продукту зайнятості у сільському господарстві; б) порівняльного аналізу - тенденцій розвитку міжнародного туризму; в) графічного - для наочного відображення теоретичних засад розвитку економіки вражень.

Результати дослідження Розвиток сфери екологічно безпечного землекористування на засадах економіки вражень. Розкрито можливості реалізації освоєння та збереження природних ресурсів на прикладі попиту на досвід/враження від використання земель. Доведено необхідність удосконалення методу оцінки землекористування у напрямі екологічної спрямованості землекористування та врахування емоційної складової. Наведено види економічної діяльності економіки вражень у контексті землекористування. Обґрунтовано, що розвиток землекористування на основі екологізації та економіки вражень має низку ефектів: економічний, екологічний, соціокультурний.

Елементи наукової новизни. Розроблено теоретичний базис сутнісного уявлення економіки вражень у контексті землекористування, а саме характерні особливості, переваги і результати. Обґрунтовано поняття емоційного досвіду, визначено відмінні риси економічних відносин економіки вражень у контексті землекористування.

Практична значущість. Обґрунтовано специфіку економіки вражень у контексті землекористування, що сприятиме становленню раціонального й ефективного способу господарювання, управління та використання землі в результаті урахування емоційної компоненти. Табл.: 5. Рис.: 3. Бібліогр.: 24.

Ключові слова: економіка вражень; землекористування; агроекотуризм; екологічно безпечні землі; емоційний досвід; екологізація.

Тютюнник Ганна Олексіївна - кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічного регулювання природокористування, Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (м. Одеса, Французький бульвар, 29)

E-mail: ecoregnaturres@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-4864-6129>

Постановка проблеми. Економічний розвиток на сьогодні відбувається з акцентуванням уваги на емоційній сфері та вимагає проведення відповідних досліджень, зокрема питань використання земель.

За останніми дослідженнями Euromonitor International (світового лідера в області глобальної стратегічної інформації та аналітичних досліджень по окремих галузях, країнах і споживачах), минулі роки характеризуються значними витратами на споживання послуг, які пов'язані з враженнями: таких як відвідування концертів або шоу, парків розваг, харчування в ресторанах та подорожі. Відповідно до досліджень провідних науко-

вців у згаданій сфері [8], визначено, що емоційний досвід/враження - це психологічні стани, спричинені нейробіологічними процесами від опису/сприйняття насичених відповідним змістом подій.

У Сполучених Штатах Америки цей показник збільшився майже в чотири рази порівняно з витратами на товари. У 2017 р. кабінет McKinsey¹ підрахував, що між 2014-м та 2017 р. витрати на особисте споживання, пов'язані з «емоційним досвідом/враженнями», зросли на 5,3% у США, за збільшення глобальних витрат вище на 4,1%.

¹ McKinsey & Company - міжнародна консалтингова компанія, що спеціалізується на вирішенні завдань, пов'язаних із стратегічним управлінням. McKinsey у своїх консультаціях співробітників працює з найбільшими світовими компаніями, державними установами та некомерційними організаціями.

При цьому витрати на товари збільшилися тільки на 2,5%. Така тенденція ще більш помітна в Західній Європі між 2015-м і 2017 р., коли 5% зростання витрат пов'язано з «досвідом/враженнями» порівняно з 2,3% на товари. За прогнозами, світові витрати на економіку вражень до 2028 р. досягнуть 8,2 млрд доларів США [9, 17]. За Кембріджським словником, провідним визначенням економіки вражень на основі досліджень її класиків [8], є економіка, в якій торгівля товарами і пос-

лугам акцентована їх впливом на життя людей, а саме емоційним.

Україна має безліч мальовничих територій, зокрема в сільській місцевості. Оцінювання природних ресурсів, особливо земельних, як національного багатства країни потребує змін, у тому числі врахування екологічної й емоційної компоненти (враження) та її відповідного розвитку, оскільки розвиток економіки передбачає рентні відносини і рентну вигоду (рис. 1).

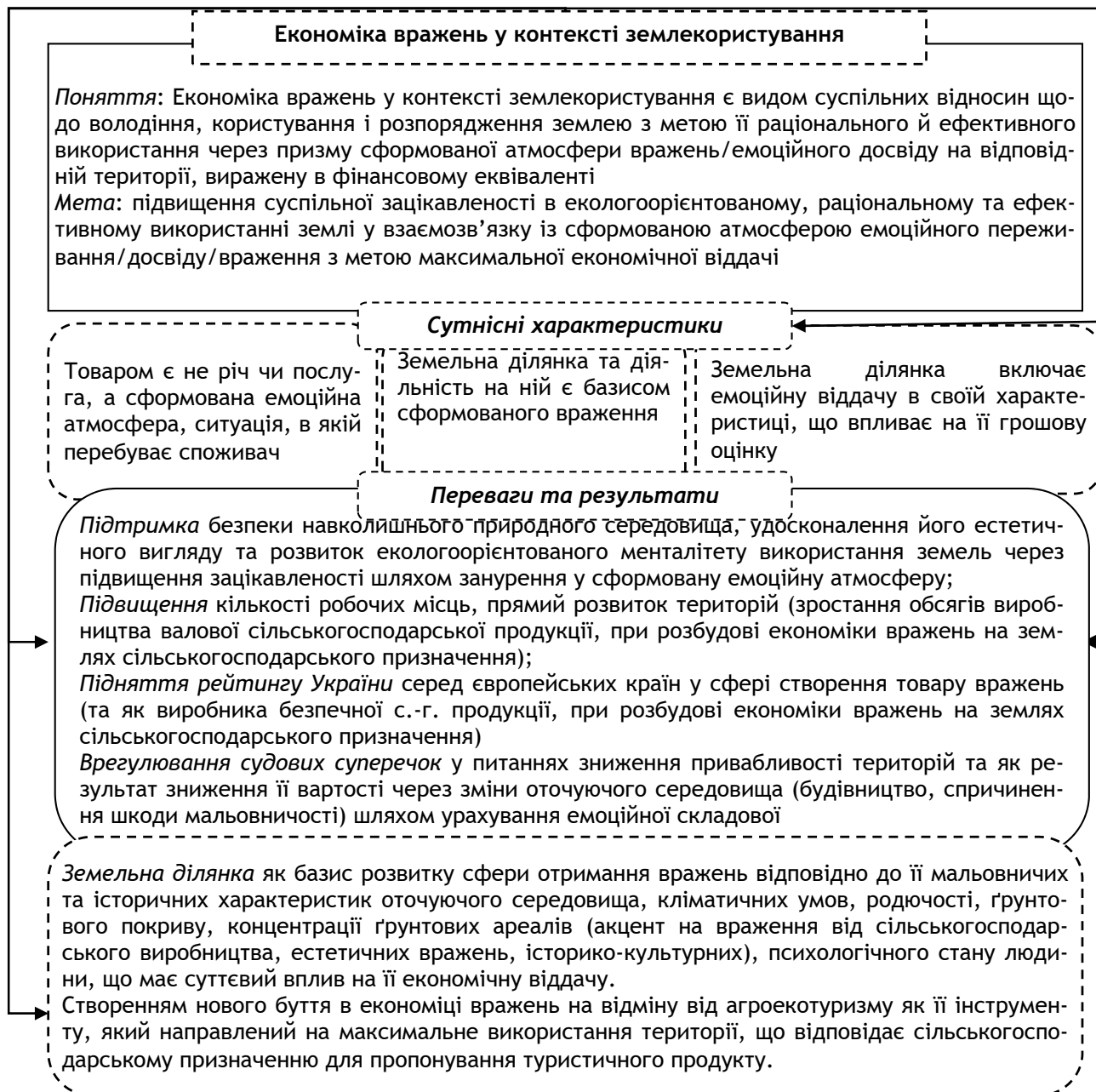

Рис. 1. Сутнісне уявлення економіки вражень у контексті землекористування всіх категорій, в тому числі сільськогосподарського призначення²

Джерело: Авторська розробка із використанням табл. 1 і 5.

² Окрім земель промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Теорія оцінки землі містить достатнє розмаїття наукових підходів, практик, теоретичних та методичних засад. Однак виробництво товарів і послуг розглядається через призму переживання відповідного враження, а не тільки отримання поверхневих вигід та задоволення інстинктів.

Земля, як живий субстрат, годує та захищає нас, потребує визначення системи емоційного досвіду та його гідної оцінки для раціонального, ефективного, екологічного, сталого і стабільного подальшого розвитку й функціонування землекористування.

Відповідним чуттєвим сприйняттям землі виступає її естетична грань, а саме мальовничість пейзажу, гармонійність ландшафту, достатній простір, доглянутість флори і фа-

уни, дотримання правил композиції тощо (табл. 1). Як важливий момент слід вказати наявність шуму, віддаленість від транспорту, скупчення людей, що виявляє неабиякий вплив на слухові відчуття та життєдіяльність людини. Якість виробленої на відповідній ділянці продукції, екологічний стан, вплив ампелоекологічних факторів визначає смакові характеристики. Тактильні відчуття розглядаються через агротехнічні, агрохімічні характеристики ґрунту, звідси використання територій для забудови чи виробництва продукції. Змішаною складовою слугує запах, адже він включає в себе віддаленість від відходів, транспортну розв'язку, а також якість продукції та екологічну складову.

1. Вплив удосконалення естетичного вигляду території на емоційну сферу споживачів

Місцерозташування	Територіальний розвиток	Роки	Кількість відвідувачів
Національний парк Walpole-Nornalup у Західній Австралії	Ландшафтний дизайн та прогулянки на деревах	1996-2007 (10 років)	>2,2 млн
Провінція Балі, Індонезія (на сьогодні об'єкт всесвітньої спадщини ЮНЕСКО)	Культурний ландшафт провінції Балі: Субацька система як прояв філософії Три-Хіта-Карана	2012-2016 (4 роки)	≥1,3-1,6 млн

Джерело: Розроблено із використанням [1, 22].

Відповідно до вищевикладеного, можна визначити, що емоційний досвід у контексті землекористування є впливом на землекористувача земельної ділянки в сукупності її естетичних, просторових, якісних, агрономічних, екологічних характеристик.

Для достовірної оцінки відповідної земельної ділянки необхідно врахування системи цих складових. І якщо низці елементів на даний момент приділяється увага, емоційні складові не прописані в чинному законодавчому полі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Глобальна економіка досягла нового еволюційного циклу зростання економічної цінності, де нове конкурентне поле - це вже не сфера послуг, а сфера досвіду та емоцій. В останніх свої публікаціях Джо Пайн наголошує, що найкращий спосіб конкурувати - це створити фактор ефективно витраченого часу, із пропозицією цікавого досвіду для споживача [8].

Економіка вражень базується на пропозиції переживання емоційного/почуттєвого досвіду та отримання прямо пропорційної вигоди в грошовому еквіваленті від виду та ступеня реакції споживача (негативного/позитивного). Вона повинна нараховувати низку складових, без яких неможливо

створити враження - це відчуття, почуття, думки, дії, взаємовідносини [7]. Індивід або група індивідів отримують найбільш сильні емоції при взаємодії зорових, слухових, тактильних, смакових і нюхових відчуттів, що відповідно формують почуття або вищі емоції. Такий вид економіки направлений на створення відповідного середовища [10] та емоційних зв'язків між подіями та людьми, включаючи розуміння емоційних цінностей, про які могла б повідомляти подія [15]. Ідея полягає в зосередженні на споживачеві та обізнаності про його потреби в різних точках, починаючи з моменту інформування про враження до моменту його покупки (отримання, використання) [4]. У центрі уваги «правильні» враження - ті, які генерують використання товару споживачами та нові способи отримання доходу (інновації) [2]. Ключову роль відіграє емпіричний досвід споживача, відповідно до якого він буде вибирати товар або послугу [13].

Огляд наукових поглядів на економіку вражень дозволяє окреслити деякі характерні особливості, які виступають базовими відповідно до досліджень різних науковців (табл. 2).

2. Аналітичний огляд наукових поглядів на економіку вражень/досвіду

№ п/п	Автор	Сутність погляду	Специфіка погляду
1	Лопез С.В. [14]	1. У центрі уваги традиційної економіки товар і варіанти переконання споживача, із поясненням його відповідних переваг. У центрі уваги економіки вражень - ідея отриманого споживчого досвіду. 2. Сприйняття товару не тільки за його функціональними характеристиками, а й за досвідом, який отриманий від його використання. 3. Споживач не лише раціональний у прийнятті рішень. Емоційні рішення, пробуджені досвідом, також вступають у гру. 4. Для вичерпної оцінки потрібно використовувати різні методи аналізу, різноманітні й еклектичні, також засновані на психології чи неврології	1.Встановлення тривалих зв'язків між брендом і споживачем. 2.Залежність у сприйнятті товару від споживача. 3.Економіка вражень визначає споживання як цілісний досвід. 4.Переживання та емоції неможливо виміряти кількісною методологією
2	Шмітт Б. [20, 21]	Економіка вражень передбачає перетворення товару або послуги з разової покупки на щоденну частину життя споживача за допомогою таких інструментів, як зв'язок, візуалізація, вербальна ідентичність, сам товар та відповідні заходи. У кожній організації повинен бути виділений індивідуальний інструмент	Акцент робиться на створенні цілісного досвіду, до якого можуть звернутися споживачі, що складається із функціональних, психологічних та змістовних факторів
3	Кодіна Барраган Х.Н. [6]	Економіка вражень передусім базується на очікуваннях споживача від враження, послуги, товару. Акцент робиться на цілісному задоволенні споживача із подальшою рекомендацією третім сторонам	Економіка вражень потребує важливого підґрунтя, до складу якого входить якість товару/послуги, інноваційність, приналежність, неперервність, а головне задоволення споживача із подальшим поширенням інформації до третіх сторін
4	Кардоза П.Г. та Карр К.А. [5]	Економіка вражень направлена на зменшення моментів конфлікту чи негативних емоцій та інноваційний розвиток	Економічна модель базується на згладжуванні та усуненні негативних випадків (падінь) в історії споживача, наповнюючи його позитивними враженнями

Джерело: Розроблено із використанням [6, 5, 14, 20, 21].

Передусім сутність економічної моделі полягає в конвертації емоційної складової, відповідної атмосфери та почуттів, які б забезпечили переведення переживання споживачем позитивного емоційного досвіду в фінансову складову. Ці аспекти фігурують як керівні, створюючи базис для розвитку економічних відносин. Однак автори розставляють різні акценти в баченні цього виду відносин. В одному випадку увага зосереджується на самих враженнях, досвіді, що переживають споживачі. Інші вбачають значущим умови та складові, за допомогою яких формується таке враження. Третя сторона ілюструє важливість організації заходів та простору, на якому й відбувається отримання враження.

Мета статті - висвітлити концептуальні аспекти економіки вражень у контексті екологізації землекористування, що сприятиме отриманню комплексних економіко-екологічного та соціокультурного ефектів, а

також розвитку й оцінки землекористування через призму отримання емоційного досвіду від його використання.

Виклад основних результатів дослідження. Аналітичне бачення відомих науковців на економіку вражень/досвіду дозволив визначитися із сутністю відповідних економічних відносин у землекористуванні, на відміну від інших:

- емоційна складова становить центральне місце в економічній пропозиції, оскільки відповідає вимогам відчуттів споживачів;

- земля, як базис для економічних відносин та як їх предмет, повинна визначатися сукупністю вражень, які можуть сформуватися через п'ять відчуттів, зокрема зір, слух, смак, запах, дотик;

- економіка вражень у контексті землекористування включає в продукти легенди, міфи, історії сімей та людей, місцевості (іс-

торична реконструкція historical reenactment tourism;

- о унікальні та пам'ятні події, що охоплюють місцеві знання, культуру, довкілля, ремесла, гастрономію, сільськогосподарську діяльність (агроекотуризм), розвиток еко-урбаністичних територій;

- о пропозиції, що відповідають новим вимогам, повинні надавати пріоритет найяскравішій акції в продажу;

- о довкілля є сценою, а відповідна діяльність (історична реконструкція, фотосесія, відпочинок, дизайн) - враженням.

Економіка вражень включає стан індивідуальної суб'єктивності, на основі якого формується власний стан реальності, що заснований на взаємодії з навколишнім середовищем. Концептуальні аспекти економіки вражень у контексті землекористування представлені на рис. 2.

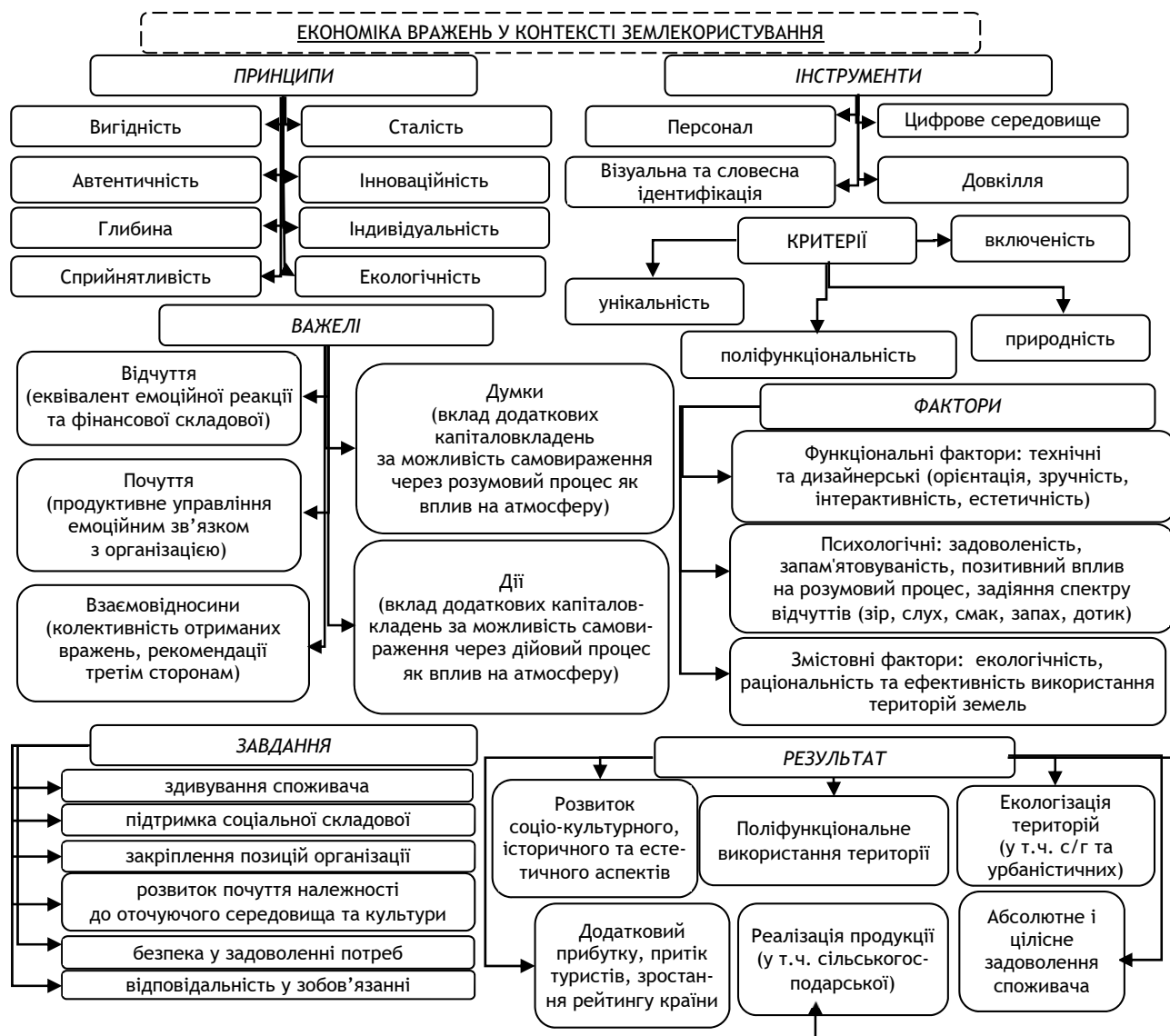

Рис. 2. Концептуальні аспекти економіки вражень у контексті землекористування всіх категорій, в тому числі сільськогосподарського призначення^{3,4}

Джерело: Розроблено із використанням [3, 7, 13, 20].

³ Окрім земель промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення

⁴ Вигідність для організації, що займається економікою вражень, і для споживача, і для виробника.

Автентичність діяльності - направленість на розвиток економіки вражень, відповідність першоджерелам як в історичній реконструкції, так і в агроекотуризмі.

Глибина - процес залучення споживачів не повинен бути поверхневим. Споживач має бути повністю занурений у створену атмосферу та відключений від повсякденної реальності.

Індивідуальність - організація діяльності повинна підкреслювати індивідуальність споживача. Кожен має бути залучений відповідно до своїх бажань, особливостей, індивідуальних рис.

Сприйнятливість - налагодження спілкування зі споживачем у місцях, де вони найбільш сприйнятливі, а саме на природничих територіях.

Сталість - досвідчена організація діяльності стане причиною успіху чи невдачі у майбутньому. Стале використання земельних ресурсів.

Для розуміння можливості адаптації міжнародного досвіду розвитку економіки вражень необхідне визначення споріднених країн за напрямом агропродовольчої та земельної політики, виробництва валового внутрішнього продукту, розвитку сектору екологічно чистого сільського господарства з Україною. Імплементация досвіду відповідних країн не призведе до виникнення непосильних завдань, а, навпаки, полегшить проходження необхідних кроків на шляху до розбудови економіки вражень.

Україна, за останніми дослідженнями, знаходиться на 60-му місці в рейтингу країн за розміром валового внутрішнього продукту. Сусідніми країнами у списку відповідно є країни Латинської Америки, Марокко, Ангола, Кувейт, Судан, що також знаходяться поряд з Україною за рейтингом наявності площі екологічно чистих земель. Останні чотири - не характеризуються необхідним розвитком екологічно чистого сільськогосподарського сектору.

Латинська Америка, яка покладається на експорт товарів і природних ресурсів, є переважно індустріально-аграрним континентом, як і Україна. Вона характеризується подібним агропродовольчим напрямом та

державною земельною політикою (розвиток та функціонування агрохолдингів).

Рейтинг країн і територій за розміром валового внутрішнього продукту на душу населення визначає, що Бутан, Вірменія, Йорданія, Ямайка, які знаходяться у списку поряд з Україною - не відповідають рівню розвитку сектору екологічно чистого виробництва і землеробства. Зважаючи на вищевикладене, було прийнято рішення обрати дослідження досвіду розвитку економіки вражень країн Латинської Америки. Економічне становище таких нагадує Україну, а саме заробітна плата та додана вартість у Нікарагуа і Гватемалі майже ідентичні українським.

Економіки іспаніад (Європа: Іспанія; Азія: Філіппіни; Африка: Екваторіальна Гвінея, Західна Сахара; Латинська Америка: Аргентина, Болівія, Чилі, Колумбія, Коста-Рика, Куба, Домініканська Республіка, Еквадор, Гватемала, Гондурас, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Пуерто-Рико, Сальвадор, Уругвай, Венесуела) направлені на розвиток сфери вражень, адже це туристичні країни, а Іспанія виступає засновницею Всесвітньої Туристичної Організації і також є індустріально-аграрною країною (табл. 3).

3. Показники міжнародного туризму у 2017 р.

Країна	Міжнародний туризм, кількість заїздів
Франція	86861
Іспанія	81786
Сполучені Штати Америки	76941
Китай	60740
Італія	58253
Мексика	39291
Туреччина	37601
Німеччина	37452
Таїланд	35592
Японія	28691
Гонконг Китай	27884
Греція	27194
Малайзія	25948
Канада	20798
Польща	18258
Нідерланди	17924
Саудівська Аравія	16109
Хорватія	15593
Індія	15543
Україна	14230
Аргентина	6720
Бразилія	6589
Чилі	6450
Домініканська Республіка	6188
Куба	4594
Колумбія	4113

Джерело: Складено із використанням [12].

Серед вказаних країн найвищі сходинки рейтингу посідають Іспанія та Мексика, інші країни характеризуються зростанням продуктивності в туристичній сфері та направленістю на підвищення її показників.

Схожість досвіду Латиноамериканських країн і України та бажаність слідування на пряму у відповідній галузі Іспанії обґрунтовує можливість імплементації досвіду у роз-

витку згаданого виду економіки в нашій країні. Більше того, в деяких країнах вже тривалий час практикуються проекти, які спрямовані на розвиток економіки вражень (табл. 4). Можна зробити висновок, що розбудова економіки в країнах Латинської Америки та Іспанії базується на розвитку використання емоційного досвіду, культурної складової та екологічності.

4. Землекористування у міжнародному досвіді

Країна	Сутність	Місце землекористування
Мексика	Дослідження: космос, територія, емоції (GEE-MX) при CIUAP	Залежність функціонування території від жіночих емоцій
Бразилія	Інноваційний розвиток туристичних підприємств з урахування емоцій та знань місцевої культури	Залежність розвитку територій від емоційного впливу місцевої культури; стан довкілля як підґрунтя розвитку туристичної галузі
Іспанія	Розвиток агропродовольчого сектору разом із туристичною діяльністю	Залежність розвитку економіки вражень у туристичній галузі від екологічного та поліфункціонального стану сільськогосподарських територій

Джерело: Авторська розробка на основі [11, 16].

У світовій науці доведено, що більш емоційна половина людства – це жінки. Вони в свою чергу виступають генератором емоцій та виявляють значний вплив на дітей, чоловіків, сім'ю взагалі. Центр досліджень архітектури, містобудування та ландшафту (CIAUP) Національного автономного університету в Мексиці (UNAM) працює над темами, що включають культурологічні дослідження емоцій та території. У 2014 р. він створив лабораторію дослідницької групи емоцій: космос, територія, емоції (GEE-MX) при CIUAP. Дослідження провадяться з питань економіки вражень, а саме емоційного стану жінок, відмінного від чоловіків, їх способу життя, роботи на підприємствах і впливу жіночого емоційного стану на продуктивність праці та функціонування відповідних територій/простору (організації, міста, країни) [16]. З урахуванням наявних результатів проекту обґрунтовано, що розвиток економіки вражень та територій в цьому напрямі забезпечить не тільки економічні вигоди, а ще й поліпшить емоційний стан жінок, що у свою чергу стане важелем гармонійних відносин і, відповідно, підвищення продуктивності праці, навчального процесу та інших сфер, в яких задіяна людина.

У Бразилії було створено проєкт «Економіка досвіду» (EE) шляхом партнерства між Міністерством туризму (MTUR) та Бразильською службою підтримки мікро- і малого бізнесу (SEBRAE) під керівництвом Instituto Marca Brasil (IMB) та SEBRAE, яка має на меті струк-

тувати і застосовувати концепцію EE для малих та середніх туристичних підприємств, допомагаючи інноваційному розвитку своїх атракціонів, враховуючи емоції та знання, які місцева культура може надати туристу.

Цікавим прикладом розвитку економіки досвіду є пропозиція агентства Vitoria Régia Turismo, яке здійснює проєкт «Переконавання, запахи та аромати» за підтримки Бразильської служби підтримки мікро- і малого бізнесу (SEBRAE) та Міністерства туризму Бразилії. Мета цього проєкту: «побудова туризму з обличчям, запахом, смаком і голосом Амазонки» [19].

В Іспанії, відповідно до останніх досліджень, рішення уряду та стратегії 2030, необхідною умовою став особливий розвиток агропродовольчого та рибного секторів на базисі стійкого управління з соціальної, економічної та екологічної точок зору. Розвиток агропродовольчого сектору разом із туристичною діяльністю має важливе значення для боротьби з депопуляцією та об'єднанням територій і потребує стимулюючих заходів, які дозволять досягти прогресу в сталому розвитку сільського середовища й створити можливості для молоді та жінок. У цьому сенсі, за останніми наявними даними про частку земель під органічним землеробством, Іспанія знаходиться попереду таких країн, як Німеччина чи Франція, проте з показником майже третини інших країн, таких як Австрія або половина Італії. Країна передусім приділяє увагу розвитку поліфунк-

ціональності землекористування і соціальній складовій. А саме гармонійним орендним відносинам та мобілізації земель державної власності для житлових потреб громадян. Значний акцент зроблено на розвитку агропродовольчої сфери з урахуванням екологічних вимог [11].

Більшість країн за основу моделей використання земель у контексті економіки вражень прийняли агроекотуризм, виноробст-

во, культурні заходи та інші види діяльності із залученням земель сільськогосподарського призначення.

Екологоорієнтоване землекористування та сільське господарство в Україні може бути багатофункціональним та використовуватися для агроекотуристичної діяльності, а також історичної реконструкції і орієнтованим на відчуття споживача (рис. 3).

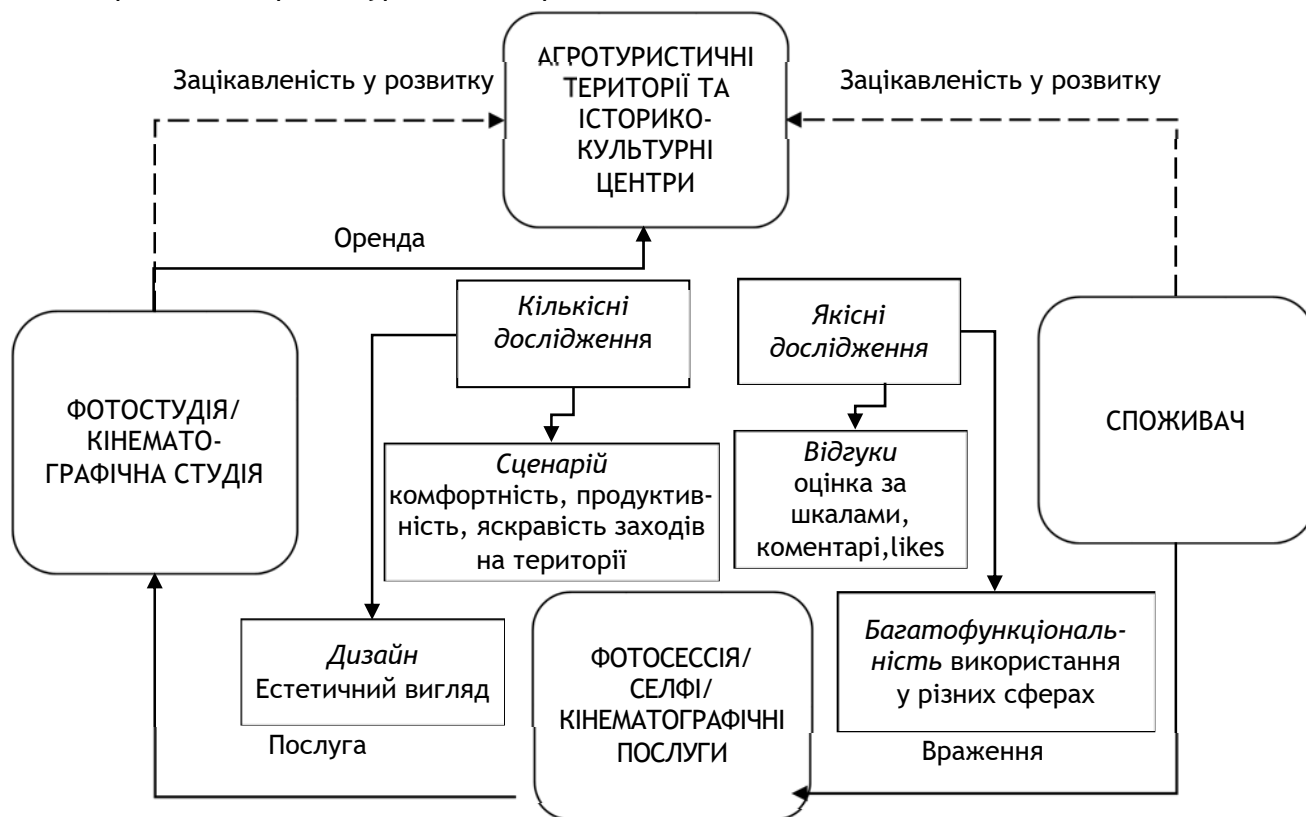

Рис. 3. Можливості реалізації розвитку і збереження природних ресурсів на прикладі попиту на враження від використання землекористування

Джерело: Авторська розробка.

Агроекотуризм як один із варіантів розвитку економічної діяльності на відповідній території, що направлена на створення емоційного досвіду, передбачає передусім:

о розширення реалізації екологічно чистої сільськогосподарської продукції (табл. 5);

5. Збільшення обсягу виробництва валової сільськогосподарської продукції від розбудови агроекотуризму в м. Нью-Гемпшир, США, за 2002-2017 рр.

Рік	Кількість господарств	Валова сільськогосподарська продукція, \$
2002	16	265,000
2007	88	2,3 млн
2012	190	3,8 млн
2017	136	4,0 млн

Джерело: Розроблено із використанням [18].

о поліпшення благоустрою сільських територій;
о урізноманітнення спеціалізації фермерських та особистих селянських господарств;

о розширення сфери зайнятості сільського населення;
о додатковий заробіток сільських жителів;

- підвищення освітньо-культурного рівня сільського населення;

- стимулювання розвитку екологоорієнтованої сфери послуг на землі [21].

Історична реконструкція (historical reenactment tourism) як «ретроспективна подорож», повернення до чогось, що раніше відбулося, справжнє чи уявне, є інструментом культурної валоризації та сталого розвитку місцевої громади. Вона являє собою відтворення повсякденного побуту жителів якоїсь місцевості в певний історичний період. Історична реконструкція екологоорієнтованого сільського побуту спрямована на «врятування від сучасності» через театральне дійство [24].

До розвитку економіки вражень в контексті землекористування також відносяться:

- ландшафтний дизайн;
- розбудова еко-урбаністичного землеробства з урахуванням естетичної направленості;
- дотримання та удосконалення композиції навколишнього оточуючого середовища при будівництві;
- врахування можливості використання прибережних зон та національних природних парків для проведення весільних церемоній і фотосесій тощо.

Разом із тим здійснюється оцінка відповідних територій, прогноз їх експлуатації, вдосконалення якісного стану як зовнішнього вигляду, так і екологічності території.

Відповідне забезпечення залучення всіх елементів території, розвиток її поліфункціональності та вільного екологоорієнтованого доступу визначає ряд ефектів: екологічний, економічний, соціокультурний.

Економічний ефект: додатковий дохід; робочі місця, підвищення цінності землі, якісне поліпшення інфраструктури, конверсія, притік туристів, м'яка конкуренція, в тому числі між територіальними громадами в сільській місцевості і районами у містах.

Екологічний ефект: підвищення якості земельних ресурсів, відродження порушених екосистем, поліпшення стану ґрунтопокривних культур, зменшення стоку, збереження локального біорізноманіття та його розвиток.

Соціокультурний ефект: культурне і психологічне взаємозбагачення; поглиблення й посилення взаємовідносин, зокрема

через поліпшення емоційного стану жінок; підвищення рівня іміджу територій.

Висновки. Узагальнено теоретичні засади формування наукових поглядів на економіку вражень/досвіду, що, передусім, базуються: а) на самих враженнях, досвіді, що переживають споживачі; б) умовах і складових, за допомогою яких формується таке враження; в) організації заходів та простору, на якому й відбувається отримання враження.

Крім того обґрунтовано, що земельна політика та агроекономічні показники України характеризуються подібністю до країн Латинської Америки. Доведено необхідність дослідження поглядів науковців іспанідад на поняття економіки вражень та адаптації його відповідно до сфери землекористування.

Також визначено сутність, переваги і результати розвитку економіки вражень у контексті землекористування всіх категорій, окрім земель промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення. Приділена увага екологічно чистим землям сільськогосподарського призначення, які слугують основою збереження агроєкосистем, підвищення врожайності, запобігання деградації та відновлення агроландшафтів.

При цьому обґрунтовано бачення економіки вражень у контексті землекористування шляхом формування концептуальних аспектів. Виявлено можливості реалізації розвитку і збереження природних ресурсів на прикладі попиту на враження від використання землекористування. Рекомендовано методику тестування земельної ділянки на можливість її використання в контексті економіки вражень (див. рис. 3). Доведено необхідність вдосконалення методики оцінки землекористування в напрямі екологоорієнтованості використання земель та врахування емоційної складової. Обґрунтовано, що розвиток землекористування на засадах екологізації та економіки вражень визначає ряд ефектів: економічний, екологічний, соціокультурний. Подальше дослідження потребує аналізу інституційної бази, обґрунтування показників оцінки, моніторингу економічної діяльності на території країни, що направлена на розвиток економіки вражень у контексті землекористування.

1. 4 Incredible, Must-See Tourism Projects in Landscape Architecture. URL: <https://land8.com/4-incredible-must-see-tourism-projects-in-landscape-architecture/> (last accessed: 15.02.2020).
2. Alfaro E. Customer Experience Management. El ABC de dirigir la experiencia del cliente. MK: Marketing + ventas. 2011. № 266. Pp. 16-25.
3. Aparicio I. Economía de la experiencia: qué es y cómo puede ayudar a tu negocio. URL : <https://www.snoopconsulting.com/2019/07/31/economia-de-la-experiencia-que-es-y-como-puede-ayudar-a-tu-negocio/> (last accessed: 24.09.2019).
4. Barón J. La Economía de la Experiencia. SAP News Center Latinoamérica, 2019. URL : <https://news.sap.com/latinoamerica/2019/03/la-economia-de-la-experiencia-bl0g> (last accessed: 25.09.2019).
5. Cardoza P. G. y Carr K. A. La emergencia de la economía de experiencias: ¿La sobrevivirá su empresa? / MBA&Educación ejecutiva, 2015. URL : <https://mba.americaeconomia.com/articulos/columnas/la-emergencia-de-la-economia-de-experiencias-la-sobrevivira-su-empresa> (last accessed: 24.09.2019).
6. Codina Barragán J. N., Dr. Rodríguez P. G., Villalpando P. Cadena La economía de la experiencia y el marketing emocional: estrategias contemporáneas de comercialización. Daena: International Journal of Good Conscience. 2017. № 12(2). P. 159-170. ISSN 1870-557X,
7. De la Guardia C. Contextualización y conceptualización de la planificación estratégica de la comunicación de marca aplicada al internal branding. Tesis doctoral. UAB, 2014. 466 p.
8. Discussing The Experience Economy With Joe Pine, 2019. URL : <https://experiencematters.blog/2019/11/04/discussing-the-experience-economy-with-joe-pine/> (last accessed: 11.11.2019).
9. Euromonitor International. URL : <https://www.euromonitor.com> (last accessed: 17.10.2019).
10. Getz D. Event studies : theory, research and policy for planned event. Burlington : Butterworth-Heinemann, 2007. 480 p.
11. Hacia una economía inclusiva y sostenible. La agenda del cambio 2030. Gobierno de España, 2019. 88 p.
12. International tourism, number of arrivals. URL : <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL>.
13. Lenderman M., y Sánchez R. Marketing Experiencial: La Revolución de las Marcas. ESIC. Madrid, 2008.
14. López S.V. La nueva realidad del marketing actual; el marketing experiencial y 4 casos de ejemplo : informe científico, 2017. 59 p.
15. Losada J. C. Economía de la experiencia turística, 2011. URL : https://www.hosteltur.com/138100_economia-experiencia-turistica.html (last accessed: 24.09.2019).
16. Lozoya J. Economía de la experiencia y nuevas comunidades emocionales: una geopolítica de la arquitectura desde el sur global. 2018. URL : <http://arquitectura.uc.cl/extension/agenda/3311-nov-07-charla-magistral-dra-johanna-lozoya-economia-de-la-experiencia-y-nuevas-comunidades-emocionales-una-geopolitica-de-la-arquitectura-desde-el-sur-global.html> (last accessed: 18.10.2019).
17. Luis Duran. La economía de la experiencia. URL : <https://www.eluniversal.com.mx/articulo/luis-duran/cartera/la-economia-de-la-experiencia> (last accessed: 17.10.2019).
18. New Hampshire Department of Agriculture, Markets&Food. URL: <https://www.agriculture.nh.gov/divisions/agricultural-development/experience.htm>. (Last accessed 15.02.2020)
19. Rodríguez D., Feitosa R. A economia da experiência na praia de Jericoacoara. Rev. Humanidades, Brasil, Fortaleza, jan./jun. 2014. Vol. 29. № 1. P. 69-85.
20. Schmitt B. Experiential marketing. Journal of Marketing Management. 1999. № 15(1). P. 53-67.
21. Schmitt B. Experiential marketing: cómo conseguir que los clientes identifiquen en su marca sensaciones y sentimientos. Ediciones Deusto. Bilbao, 2006. 304 p.
22. Sustainable Tourism Strategy. Cultural Landscape of Bali Province: the Subak System as a Manifestation of the Tri Hita Karana Philosophy. 2016. UNESCO. 32 p.
23. Горьовий В. П. Менеджмент фермерських господарств. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 366 с.
24. Посохов І. С. «Історичні реконструкції» як форма культурно-пізнавального туризму: теоретичні аспекти. Географія та туризм. 2014. Вип. 28. С. 103-112.
1. 4 Incredible, must-see tourism projects in landscape architecture. Retrived from: <https://land8.com/4-incredible-must-see-tourism-projects-in-landscape-architecture> [In English].
2. Alfaro, E. (2011). Customer experience management. El ABC de dirigir la experiencia del cliente. MK: Marketing + ventas, 266, pp. 16-25 [In English].
3. Aparicio, I. (2019). Economía de la experiencia: qué es y cómo puede ayudar a tu negocio. Retrieved from: <https://www.snoopconsulting.com/2019/07/31/economia-de-la-experiencia-que-es-y-como-puede-ayudar-a-tu-negocio> [In Spanish].
4. Barón, J.La. (2019). Economía de la experiencia. SAP News Center Latinoamérica. Retrieved from: <https://news.sap.com/latinoamerica/2019/03/la-economia-de-la-experiencia-bl0g> [In Spanish].
5. Cardoza, P.G. & Carr, K.A. (2015). La emergencia de la economía de experiencias: ¿La sobrevivirá su empresa? MBA&Educación ejecutiva. Retrieved from: <https://mba.americaeconomia.com/articulos/columnas/la-emergencia-de-la-economia-de-experiencias-la-sobrevivira-su-empresa> [In Spanish].
6. Codina Barragán, J.N., Dr. Rodríguez, P.G., & Villalpando, P. (2017). Cadena La economía de la experiencia y el marketing emocional: estrategias contemporáneas de comercialización. Daena: International Journal of Good Conscience, 12 (2), pp. 159-170 [In Spanish].
7. De la Guardia, C. (2014). Contextualización y conceptualización de la planificación estratégica de la comunicación de marca aplicada al internal branding. Doctoral thesis [In Spanish].
8. Discussing the experience economy with Joe Pine. (2019). Retrieved from: <https://experiencematters.blog/2019/11/04/discussing-the-experience-economy-with-joe-pine> [In English].
9. Euromonitor International. Retrieved from: <https://www.euromonitor.com> [In English].
10. Getz, D. (2007). Event studies: theory, research and policy for planned event. Burlington: Butterworth-Heinemann [In English].
11. Hacia una economía inclusiva y sostenible. La agenda del cambio 2030. (2019). Gobierno de España [In Spanish].
12. International tourism, number of arrivals. Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL> [In English].
13. Lenderman, M. & Sánchez, R. (2008). Marketing experiencial: la revolución de las marcas. Madrid: ESIC [In Spanish].
14. López, S.V. (2017). La nueva realidad del marketing actual; el marketing experiencial y 4 casos de ejemplo: informe científico [In Spanish].
15. Losada, J.C. (2011). Economía de la experiencia turística. Retrieved from: https://www.hosteltur.com/138100_economia-experiencia-turistica.html [In Spanish].
16. Lozoya, J. (2018). Economía de la experiencia y nuevas comunidades emocionales: una geopolítica de la arquitectura desde el sur global. Retrieved from: <http://arquitectura.uc.cl/extension/agenda/3311-nov-07-charla-magistral-dra-johanna-lozoya-economia-de-la-experiencia-y-nuevas-comunidades-emocionales-una-geopolitica-de-la-arquitectura-desde-el-sur-global.html> [In Spanish].
17. Duran, L. (n.d.). La economía de la experiencia. Retrieved from: <https://www.eluniversal.com.mx/articulo/luis-duran/cartera/la-economia-de-la-experiencia> [In Spanish].
18. New hampshire department of agriculture. Markets&Food. Retrieved from: <https://www.agriculture.nh.gov/divisions/agricultural-development/experience.htm> [In English].
19. Rodríguez, D. & Feitosa, R.A (2014). Economía da experiência na praia de Jericoacoara. Rev. Humanidades, Brasil, Fortaleza, Vol. 29, 1, pp. 69-85 [In Spanish].
20. Schmitt, B. (1999). Experiential marketing. Journal of Marketing Management, 15 (1), pp. 53-67 [In English].
21. Schmitt, B. (2006). Experiential marketing: cómo conseguir que los clientes identifiquen en su marca sensaciones y sentimientos. Ediciones Deusto. Bilbao [In Spanish].
22. Sustainable tourism strategy. Cultural landscape of Bali Province: the Subak system as a manifestation of the Tri Hita Karana philosophy. (2016). UNESCO [In English].
23. Horovyi, V.P. (2014). Menedzhment fermerskykh hospodarstv [Management of farms]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [In Ukrainian].
24. Posokhov, I.S. (2014). "Istorychni rekonstruktsii" yak forma kulturno-piznavalnoho turizmu: teoretychni aspekty ["Historical reconstructions" as a form of cultural and cognitive tourism: theoretical aspects]. Heohrafiia ta turizm, 28, pp. 103-112 [In Ukrainian].

The purpose of the article is to elucidate conceptual aspects of the experience economy in context of greening land use, which will facilitate the acquisition of complex economic, environmental and socio-cultural effects, as well as the development and evaluation of land use through the lens of gaining emotional experience from its use.

Research methods. The set of methods, principles and techniques of scientific knowledge was used: statistical analysis (for characterizing the rating of the land fund of Ukraine, tendencies of the world dynamics of growth of green lands areas, the rating of countries and territories by the size of gross domestic product of employment in agriculture); comparative analysis (for determining trends in the development of international tourism) graphic (for visual reflection of the theoretical foundations of development of the experience economy).

Research results. The development of ecologically clean land management based on the experience economy was justified. The possibilities for implementing the development and conservation of natural resources were disclosed using an example of demand for experience / impressions of land use. The necessity of improving the method of land use assessment in the direction of the environmental orientation of land use and taking into account the emotional component was proved. The types of economic activity of the experience economy in context of land use were given. It was proved that the development of land use on the basis of greening and the experience economy has a number of effects, namely economic, environmental, sociocultural.

Elements of scientific novelty. It was developed theoretical basis for the essential presentation of the experience economy in context of land use, namely characteristic features, advantages and results. The concept of emotional experience was grounded, and distinctive features of the economic relations of the experience economy in context of land use were determined.

Practical significance. The specificity of the experience economy in context of land use was substantiated, which would help to develop a rational and effective way for managing and using the land as a result of taking into account the emotional component. Tabl.: 5. Figs.: 3. Refs.: 24.

Keywords: experience economy; land use; agricultural and ecological tourism; ecologically safe lands, emotional experience; greening.

Tiutiunnyk Hanna Oleksiivna - candidate of economic sciences, research fellow of the department of economic regulation of environmental management, Institute of Market Problems and Economic-Ecological Research of the National Academy of Sciences of Ukraine (29, Frantsuzkyi blvd, Odesa)

E-mail: ecoregnaturres@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-4864-6129>

Тютюнник А.А. Концептуальные аспекты экономики впечатлений в контексте землепользования

Цель статьи - осветить концептуальные аспекты экономики впечатлений в контексте экологизации землепользования, что будет способствовать получению комплексных экономико-экологического и социокультурного эффектов, а также развитию и оценке землепользования через призму получения эмоционального опыта от его использования.

Методика исследования. Использована совокупность методов, принципов и приемов научного познания: а) статистического анализа - при характеристике рейтинга земельного фонда Украины, тенденций мировой динамики роста площадей экологически чистых земель, рейтинга стран и территорий по размеру валового внутреннего продукта занятости в сельском хозяйстве; б) сравнительного анализа - тенденций развития международного туризма; в) графического - для наглядного отображения теоретических основ развития экономики впечатлений.

Результаты исследования. Развитие сферы экологически безопасного землепользования на основе экономики впечатлений. Раскрыты возможности реализации освоения и сохранения природных ресурсов на примере спроса на опыт/впечатления от использования земель. Доказана необходимость усовершенствования метода оценки землепользования в направлении экологической направленности землепользования и учета эмоциональной составляющей. Приведены виды экономической деятельности экономики впечатлений в контексте землепользования. Доказано, что развитие землепользования на основе экологизации и экономики впечатлений имеет ряд эффектов: экономический, экологический, социокультурный.

Элементы научной новизны. Разработан теоретический базис сущностного представления экономики впечатлений в контексте землепользования, а именно характерные особенности, преимущества и результаты. Обосновано понятие эмоционального опыта, определены отличительные черты экономических отношений экономики впечатлений в контексте землепользования.

Практическая значимость. Обосновано специфику экономики впечатлений в контексте землепользования, что будет способствовать становлению рационального и эффективного способа хозяйствования, управления и использования земли в результате учета эмоциональной компоненты. Табл.: 5. Илл.: 3. Библиогр.: 24.

Ключевые слова: экономика впечатлений; землепользование; агроэкотуризм; экологически безопасные земли; эмоциональный опыт; экологизация.

Тютюнник Анна Алексеевна - кандидат экономических наук, научный сотрудник отдела экономического регулирования природопользования, Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины (г. Одесса, Французский бульвар, 29)

E-mail: ecoregnaturres@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-4864-6129>

Стаття надійшла до редакції 14.01.2020 р.

Фахове рецензування: 26.01.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Тютюнник Г. О. Концептуальні аспекти економіки вражень в контексті землекористування. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 104 – 114. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002104>

Tiutiunnuk, H. O. (2020). Kontseptualni aspekty ekonomiky vrazhen v konteksti zemlekorystuvannia [Conceptual aspects of the experience economy in context of land use]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 104 – 114 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002104>

УДК 332.2

JEL Classification: Q15

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002115>

І.В. ЮРЧЕНКО, кандидат економічних наук

Концепція ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення

Мета статті - сформувати на основі міжнародного досвіду концепцію ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, з визначенням його основних інструментів регулювання та інституціонального забезпечення.

Методика дослідження. Використано емпіричний метод (комплексна оцінка сучасного стану ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення країн світу); узагальнення й систематизації (побудова концепції та логічно-структурної моделі економічного обігу земель); абстрактно-логічний (теоретичні узагальнення та формулювання висновків).

Результати дослідження. Сформовано концепцію ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення на основі дослідження досвіду країн світу. Розкрито основну проблему регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення досліджуваних країн. Встановлено необхідність та мету регулювання ринкового обігу земель у сільському господарстві. Визначено головний інструмент регулювання ринку земель - переважне право. Досліджено інституційне забезпечення регулювання ринкового обігу земель, необхідність створення та завдання земельних агентств. На основі отриманих даних побудовано загальну логічно-структурну схему ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Елементи наукової новизни. Спираючись на світовий досвід функціонування ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення дев'яти країн світу (Ізраїль, Німеччина, Польща, Румунія, США, Угорщина, Чехія, Франція, Японія), було визначено загальносвітову концепцію будови та функціонування моделі ринкового обігу сільськогосподарських земель.

Практична значущість. Запропоновано концепцію щодо побудови та функціонування моделі ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні, що забезпечить розвиток сімейного фермерства (як світового базису ефективного сільського господарства), соціально-економічний розвиток сільських територій, формування ефективного власника землі та економічно ефективного землекористування. Табл.: 1. Рис.: 2. Бібліогр.: 34.

Ключові слова: ринковий обіг земель; ринок земель; переважне право; земельне агентство; сімейне фермерство.

Юрченко Ігор Володимирович - кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу земельних відносин та природокористування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: yourchenkoua@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-4967-1994>

Постановка проблеми. Важливим фактором ефективного функціонування сільськогосподарського сектору і, як результат, економічного й соціального розвитку будь-якої країни світу, виступає ефективний розподіл та використання земель сільськогосподарського призначення.

Як показав досвід деяких країн, економічно ефективне використання сільськогосподарських земель не завжди гарантує зростання добробуту населення, а тому державне регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення являє собою необхідну умову сучасних земельних відносин.

Сьогодні у світі майже немає жодної країни, в якій ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення не регульований державою. Кожна країна здійснює регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення через свою індивідуальну модель, яка ґрунтується на національних інтересах та комплексній державній політиці, що реалізується за допомогою особливих регуляторних механізмів та інструментів, об'єднаних в спільну концепцію.

Світовий досвід довів, що модель ринкового обігу сільськогосподарських земель без державного регулювання зумовлює поглиблення таких негативних процесів, як монополізація, латифундизація, обезлюднення сільських територій, зменшення до-

ходів сільських жителів тощо. Натомість модель, яка включає державне регулювання, створює сприятливі умови для інвестування та сприяє співпраці між приватним і державним секторами економіки.

Сьогодні в Україні дуже гостро постало питання щодо моделі ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Існує безліч прихильників вільного (ліберального) обігу земель, максимально відкритого та мінімально регульованого. Дуже багато спекуляцій на тему повернення конституційного права власності на землю її власникам з метою, щоб ці власники змогли продати свої паї, а скасування мораторію та залучення земель у ринковий обіг це зробить можливим. Тобто запуск ринку земель сільськогосподарського призначення відбувається з метою продажу земель - що є утопією. Разом із тим Україна продовжує декларувати європейський напрям розвитку та інтеграцію, але при цьому досвід країн-членів ЄС щодо ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення поки що залишається поза увагою відповідних міністерств та законотворчих органів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення піднімалася у працях таких науковців, як: В.М. Будзяк [1], Д.С. Добряк [4], В.М. Заяць [5], Н.Б. Кушнір [2], Ю.О. Лупенко [3], М.М. Федоров [7], О.В. Ходаківська [8], О.М. Шпичак [6] та ін. Крім того, проблеми ринкового обігу досліджувалися й іноземними авторами: R. Levesque [11, 9], M. Noichl [12], M. Merlet [17] та ін.

Завдяки значному внеску вчених набули розвитку теоретичні й практичні основи побудови української моделі ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Проте слід зазначити, що в нещодавно представленому Проекті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» № 2179-10 від 10.10.2019 р., в модель ринкового обігу земель були закладені діаметрально протилежні підходи від тих, які лежать в основі моделей країн Європейського Союзу та країн світу, що мають успішне сільське господарство. Тому це питання потребує більш глибокого й концептуального дослідження.

Мета статті - сформулювати на основі міжнародного досвіду концепцію ринкового обі-

гу земель сільськогосподарського призначення, з визначенням його основних інструментів регулювання та інституціонального забезпечення.

Виклад основних результатів дослідження. 1. *Ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення має бути регульований державою.* Перше питання, що постає при дослідженні ринкового обігу земель у сільському господарстві - це визначення потреби в його регулюванні. У сучасному глобальному економічному середовищі перед сільським господарством світу постають нові виклики. Розвиток сімейного фермерства, як еталонної моделі ведення сільського господарства для більшості розвинених країн світу, сьогодні перебуває під загрозою.

Починаючи з 2000 р. спостерігається тенденція до того, що несільськогосподарські інвестори поглинають сільське господарство. Як наслідок, кількість ферм із несільськогосподарським капіталом щорічно збільшується. Приплив іноземного капіталу в сільське господарство через скуповування акцій агроформувань призвів до того, що власниками земель стають іноземні інвестори, які не займаються сільським господарством, а розглядають його як звичайний інвестиційний проєкт та джерело збагачення.

Крім того загроза, яка криється у нарощуванні присутності великих аграрних об'єднань, полягає у можливості отримати через такі агроформування доступ до земель сільськогосподарського призначення іноземних громадян. Так, за останній час у Франції китайська інвестиційна група, яка спеціалізується на сільськогосподарських культурах, перебрала на себе контроль над чотирма великими фермами. У Німеччині все більше власників агроформувань не є жителями територій, на яких розміщені земельні ділянки [11, 12].

Основною причиною цього стало «м'яке» регулювання доступу до земель сільськогосподарського призначення, що зумовило появу різних виробничих агроформувань, які не є сімейними та використовують іноземний капітал.

Враховуючи те, що зміна правових форм сільськогосподарських структур прямо залежить від концепції регулювання ринкового обігу земель, виникла потреба її перегляду в контексті політики лібералізації.

Оскільки життєдіяльність сімейних ферм напряму залежить від доступу до землі, а

дана модель фермерства є орієнтовною, на сьогодні в жодній економічно розвиненій країні світу немає абсолютно вільного, нерегульованого ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Кожна країна у той чи інший спосіб регулює ринковий обіг земель, виходячи з конкретних особливостей та національних інтересів. Саме на державу покладаються функції щодо забезпечення відповідності функціонування та спрямування ринкового обігу земель обраній моделі такого обігу. Крім того, особливої уваги з боку держави потребує обіг земель саме на початковому етапі становлення. Зважаючи на це, відповідь на питання стосовно необхідності державного регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення очевидна – ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення має бути регульований державою.

2. На законодавчому рівні має бути визначена загальнонаціональна мета державного регулювання ринкового обігу земель. Для ефективного функціонування ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення необхідне його державне регулювання. У свою чергу таке регулювання повинно здійснюватися відповідно до окреслених цілей, які мають бути визначені й закріплені на законодавчому рівні, відображені в Національних програмах розвитку країни, де буде чітко зазначено, що є метою регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Так, у Франції було прийнято Закон «Про аграрну політику» № 60-808 від 05.08.1960 р. (Loi n° 60-808 du 5 août 1960 D'orientation agricole), яким визначено основні напрями регулювання ринкового обігу земель у сільському господарстві, серед яких підтримка й заохочення розвитку сімейних ферм; забезпечення для фермерів одержання прибутку від землі-капіталу, еквівалентному тому, який би вони отримували в інших секторах економіки; підтримка заохочення розвитку сімейних ферм [13].

У свою чергу в Польщі пріоритетність розвитку сімейного фермерства визначено в Конституції країни, де зазначено, що основу аграрного ладу Польської держави становлять сімейні ферми, тому покупцями та власниками земель сільськогосподарського призначення можуть бути тільки фермери, які самі працюватимуть на ній [14].

Розвиток сімейного фермерства в контексті ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення спостерігається і в США. Сукупна дія відповідних умов, вимог та заборон спрямована на розвиток і підтримку сімейних фермерів з метою забезпечення їх земельними ресурсами [15; 16].

Саме сімейні ферми, а не великі агроформування, як модель, вважається еталоном у всьому світі та Європі. Власники сімейних ферм, на відміну від великих аграрних об'єднань, є жителями територій, де розташовані оброблювані ними земельні ділянки, а отже мають інтерес до розвитку соціально-інфраструктурного сектору локацій. Моделі сімейного фермерства не властиві такі негативні процеси, як монополізація чи латифундизація. Модель сімейного фермерства, на відміну від агрохолдингів, унеможливорює отримання доступу до землі сільськогосподарського призначення іноземних громадян через інвестиційні процеси з несільськогосподарським капіталом. І найголовніше, сімейне фермерство забезпечує виконання постулату: «земля належить тим, хто на ній працює».

3. З урахуванням мети/курсу/цілей державного регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення мають бути обрані відповідні механізми регулювання. Для ефективного регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення повинні бути обрані й відповідні інструменти, які забезпечуватимуть функціонування ринкового обігу відповідно до мети регулювання та реальну співпрацю між приватним і державним секторами економіки.

Найпоширеніші регуляторні інструменти, що використовуються для регулювання ринкового обігу земель, такі:

- обмеження щодо суб'єктного складу покупців;
- кваліфікаційні вимоги до покупців;
- регулювання цін;
- екологічні обмеження щодо використання земель;
- запровадження прогресивних шкал оподаткування земельних трансакцій;
- встановлення перехідного періоду, протягом якого діють тимчасові обмеження щодо купівлі/продажу земель для іноземців, юридичних осіб тощо;
- граничні розміри земельних ділянок (як максимальні, так і мінімальні), що мо-

жуть знаходитися у власності або користуванні фізичних та юридичних осіб;

- заборона або обмеження щодо зміни цільового призначення земельної ділянки;

- встановлення переважного права на придбання земель сільськогосподарського призначення [20].

Обмеження можуть встановлюватися на державному, регіональному та муніципальному рівнях (на рівні окремих федеральних земель, провінцій, кантонів тощо).

Одним із головних механізмів регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення у світі є право на першочерговий викуп земельної ділянки або переважне право щодо купівлі земель. За допомогою цього відбувається перерозподіл земельної площі на користь сімейних ферм та уникнення спекуляції на ринку, шляхом контролю потенційних покупців.

Наприклад у Франції переважне право викупу земельної ділянки застосовується Агентством з управління земельними ресурсами та розвитку сільських територій (SAFER), яке від імені держави здійснює регулювання ринку земель [17].

У Польщі переважне право на придбання земельної ділянки сільськогосподарського призначення надається за визначеним порядком. Першочергово цим правом володіє фізична особа — фермер, який є орендарем земельної ділянки, що пропонується до продажу, та орендує зазначену земельну ділянку не менше ніж три роки. Якщо фермер-орендар відмовився від купівлі, право переходить до Національному центру підтримки сільського господарства Польщі (KOWR) [18].

У свою чергу в Румунії переважне право на купівлю земельної ділянки сільськогосподарського призначення мають (у поданій послідовності): родичі власника, що продає земельну ділянку; орендар, який орендує земельну ділянку, запропоновану до продажу; власник земельної ділянки, яка межує (є сусідньою) із земельною ділянкою, запропонованою до продажу; Румунська держава в особі Державного Територіального Агентства (Agenției Domeniilor Statului) [21].

У Сполучених Штатах Америки, як один із прикладів, слід навести діяльність Земель-

ного фонду Вермонта, який має право втручатися в земельні транзакції щодо сільськогосподарських угідь та перерозподіляти земельні ресурси на користь фермера, який їх потребує [19]. Таке втручання відбувається у разі виявлення вірогідності купівлі земельної ділянки сільськогосподарського призначення не для сільськогосподарського товаровиробництва. В таких випадках Земельний фонд Вермонта має переважне право на купівлю земельної ділянки з метою її подальшого продажу (за меншою ціною) фермеру, якому необхідна земля, але він не має достатніх коштів на її купівлю.

В Угорщині переважне право придбання земель сільськогосподарського призначення належить лише місцевим фермерам (визнання фермера «місцевим» вимагає трірічного проживання в цій місцевості) [27].

Узагальнений вигляд першочерговості переважного права на купівлю земель сільськогосподарського призначення в досліджуваних країнах має вигляд:

- родичі власника, що продає земельну ділянку;
- орендар, який орендує земельну ділянку, що запропоновано до продажу;
- власник/орендар земельної ділянки, яка межує (є сусідньою) із земельною ділянкою, запропонованою до продажу;
- держава в особі Земельного агентства.

4. Відповідно до мети/курсу/цілі державного регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення має бути створено інституційне забезпечення такого регулювання. У кожній з досліджених країн держава здійснює свою регуляторну функцію щодо ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення через створену Державну Земельну Агенцію, що у свою чергу наділена відповідними функціями і, по суті, є головним регулюючим суб'єктом ринку (табл.). Такі агентства виступають розпорядниками сільськогосподарських земель державної власності та від імені держави, шляхом участі у транзакціях щодо купівлі-продажу земельних ділянок, здійснюють регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Земельні агентства з управління ринковим обігом земель сільськогосподарського призначення країн світу

Країна	Земельне агентство
Ізраїль	ILA - Israel Land Authority [22]
Німеччина	BVVG - Bodenverwertungs- und -verwaltungs GmbH [23]
Польща	KOWR - National Center for Agricultural Support [24]
Румунія	ADS - The State Domain Agency [25]
США	USDA - U.S. Department of Agriculture [26]
Угорщина	LLC - Local Land Committee [27]
Чехія	SPU - State Land Office [28]
Франція	SAFER - Land Development and Rural Settlement Society [29]
Японія	AC - Agricultural Committee [30]

Джерело: Сформовано автором за даними: [22-30].

До основних функцій Земельних агентств можна віднести:

- від імені держави здійснювати розпорядження землями сільськогосподарського призначення, які перебувають у власності держави;
- забезпечувати купівлю або обмін землі сільськогосподарського призначення в цілях досягнення сільськогосподарськими товаровиробниками оптимального виробництва;
- забезпечення виконання законодавства стосовно ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення;
- об'єднання земель сільськогосподарського призначення, від імені держави, для забезпечення потреб у земельних ресурсах сімейних ферм;
- протидія надмірній концентрації сільськогосподарської власності на землю.

Наразі в Україні Спеціалізоване державне земельне агентство відсутнє, а його функції виконує Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, що не зовсім правильно. Зарубіжна практика засвідчила, що кадастрові служби не мають права стосовно розпорядження земельними ділянками державної власності. Натомість ці права перебувають у спеціалізованих державних земельних агентствах. Звідси видається слушним створити в Україні Спеціалізоване державне земельне агентство, яке від імені держави здійснюватиме регулювання та контроль на ринку земель сільськогосподарського призначення.

5. Вимоги до покупця земельної ділянки. Крім переважного права на купівлю земель сільськогосподарського призначення, у світовій практиці регулювання ринкового обігу земель використовують ще один механізм - вимоги до покупця.

Наприклад, у Польщі покупцем земель державної власності може бути виключно фізична особа — фермер, яка має сільсько-

господарську кваліфікацію; проживає не менше п'яти років у місцевості, де знаходиться земельна ділянка сільськогосподарського призначення; є одноосібним керівником фермерського господарства; керує фермерським господарством, в якому загальна площа сільськогосподарських угідь становить не менше 1 га, але не більше 300 га. У свою чергу покупцем земель сільськогосподарського призначення приватної власності може бути будь-хто, якщо земельна ділянка не перевищує 0,3 га або 0,5 га разом із розташованими на ній спорудами, які не використовуються для управління фермерським господарством [18].

При цьому в Румунії діють дещо «м'якші» вимоги до покупців сільськогосподарських земель. Відповідно до законодавства, право власності на землю можуть набувати громадяни цієї країни, громадяни країн-членів Європейського Союзу та громадяни країн, які уклали угоду про Європейський Економічний простір [21].

Відносно права набуття у власність земельної ділянки сільськогосподарського призначення юридичною особою, то в більшості країн діє процедура отримання відповідного дозволу на купівлю від державних органів. Проте переважно юридичним особам відмовляють. Пояснюється це тим, що за юридичною може перебувати особи, які прагнуть набуття права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення через її купівлю з метою спекулятивного збагачення або способу збереження капіталу, шляхом продажу акцій та інших цінних паперів сільськогосподарських підприємств і кооперативів. Або переведення земель сільськогосподарського призначення під забудову, тим самим збільшивши їх вартість для майбутнього продажу.

Разом із тим у країнах, де юридичні особи мають право купувати сільськогосподар-

ську землю, їх право купівлі за першочерговістю перебуває на останніх місцях, що фактично унеможлиблює транзакцію.

6. *Право іноземних громадян набувати у власність землі сільськогосподарського призначення шляхом їх купівлі.* Після необхідності в регулюванні, другим за важливістю питанням щодо ринкового обігу сільськогосподарських земель стає дозвіл на їх купівлю нерезидентам. Існує твердження, що відкриття «вільного», неконтрольованого ринку земель, із дозволом на набуття права власності на сільськогосподарські землі для іноземців, сприятиме значному залученню інвестицій (у тому числі іноземних) у сільське господарство країни, що, на перший погляд, видається позитивним. Проте ситуація не така однозначна, як може здатися.

Як показує світовий досвід, у кожній з досліджених країн право на купівлю земель сільськогосподарського призначення іноземцями контролюється державою. Насамперед це пояснюється метою, яка покладена в основу здійснення регулювання - розвиток сімейного фермерства. У свою чергу іноземні громадяни, в більшості, розглядають купівлю земель виключно для капіталізації капіталу.

За законодавством Польщі в цій країні прямої заборони на купівлю земель сільськогосподарського призначення іноземцями немає. Проте для бажаючих нерезидентів існують обов'язкові вимоги, яких потрібно дотримувати, щоб придбати земельну ділянку сільськогосподарського призначення:

- довести наявність тісних зв'язків із Польською державою (наявність права на постійне місце проживання в Польщі; шлюб з громадянином Польщі; документ про зміну громадянства; вид на проживання тощо);
- надати пояснення як саме і в якій спосіб буде використовуватися земельна ділянка, в тому числі тип планованих капітальних вкладень;
- надати інформацію про джерело коштів для придбання земельної ділянки;
- надати список змін у ґрунтових водах та властивостях земельної ділянки і рішення про схвалення злиття або поділу земельної ділянки, яка слугує предметом купівлі;
- отримати дозвіл Міністерства внутрішніх справ Польщі на купівлю земельної ділянки сільськогосподарського призначення, який засвідчує, що купівля земельної ділянки не становить загрози для національної

оборони, національної безпеки або громадського порядку Польщі [31].

Крім того, після отримання всіх дозвільних документів нерезидент не може скористатися правом купівлі земельної ділянки до часу, коли від цього права відмовляться всі суб'єкти відповідно до переважного права на купівлю. Таким чином у країні дозвільна система купівлі сільськогосподарських земель дуже ускладнює, а фактично унеможлиблює доступ до землі іноземців.

Аналогічна дозвільна система для іноземців діє в Румунії, згідно з якою для того, щоб нерезидент придбав земельну ділянку сільськогосподарського призначення, він має отримати відповідні дозвільні документи [21]. Але в будь-якому випадку надання дозвільних рішень можливе лише з огляду на те, чи не утискаються права сімейних фермерів – резидентів.

У США купувати землі сільськогосподарського призначення державної власності іноземним громадянам заборонено. Натомість землю із приватної власності нерезиденти можуть купувати, але протягом 90 днів із дати придбання вони зобов'язані надати доповідь до органів Міністерства сільськогосподарства країни. У цій доповіді має бути представлена особиста інформація щодо нового власника земельної ділянки, мета придбання, ціна придбання та будь-яка інформація, що може знадобитися Міністерству сільськогосподарства США. У разі не надання доповіді у визначений строк, відсутності необхідної інформації та її недостовірності, до особи застосовується штраф, розмір якого визначається індивідуально, але загальна сума не може перевищувати 25% від вартості земельної ділянки (на дату накладання штрафу). Разом із тим державні органи мають право вилучати земельну власність при необхідності її суспільного використання [32].

Зазначені вище вимоги до іноземців при купівлі земель сільськогосподарського призначення діють на всій території США у 50 штатах. При цьому існують додаткові обмеження нерезидентів щодо купівлі земельної власності сільськогосподарського призначення на рівні окремих 17 штатів, в яких діє заборона на купівлю земель громадянами «недружніх країн», обов'язкова умова отримання громадянства Америки чи обмеження площ земель у власності іноземця, а в деяких штатах іноземці зобов'язані подавати

періодичний звіт щодо прибутків від використання придбаних земель сільськогосподарського призначення та інвестицій, які були залучені для цього [33].

Найбільш ліберальний підхід до права іноземців щодо купівлі земель сільськогосподарського призначення спостерігається у Франції. В цій країні нерезиденти мають право вільно купувати землі, проте якщо ціна земельної ділянки перевищує 38 млн євро та коли предметом договору купівлі є виноградники - необхідно отримати додатковий дозвіл від SAFER.

Найжорсткіша політика щодо іноземців у контексті набуття ними права власності на

сільськогосподарські землі діє в Ізраїлі. Насамперед це пояснюється військовим конфліктом, в якому країна перебуває з дня свого створення. Саме тому позиція Ізраїлю до можливості придбання земель сільськогосподарського призначення іноземцями однозначна - купівля нерезидентами сільськогосподарських земель заборонена [34].

Повна заборона на купівлю земель сільськогосподарського призначення іноземними громадянами діє і в Японії.

За результатами дослідження, побудовано концепцію ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення (рис. 1).

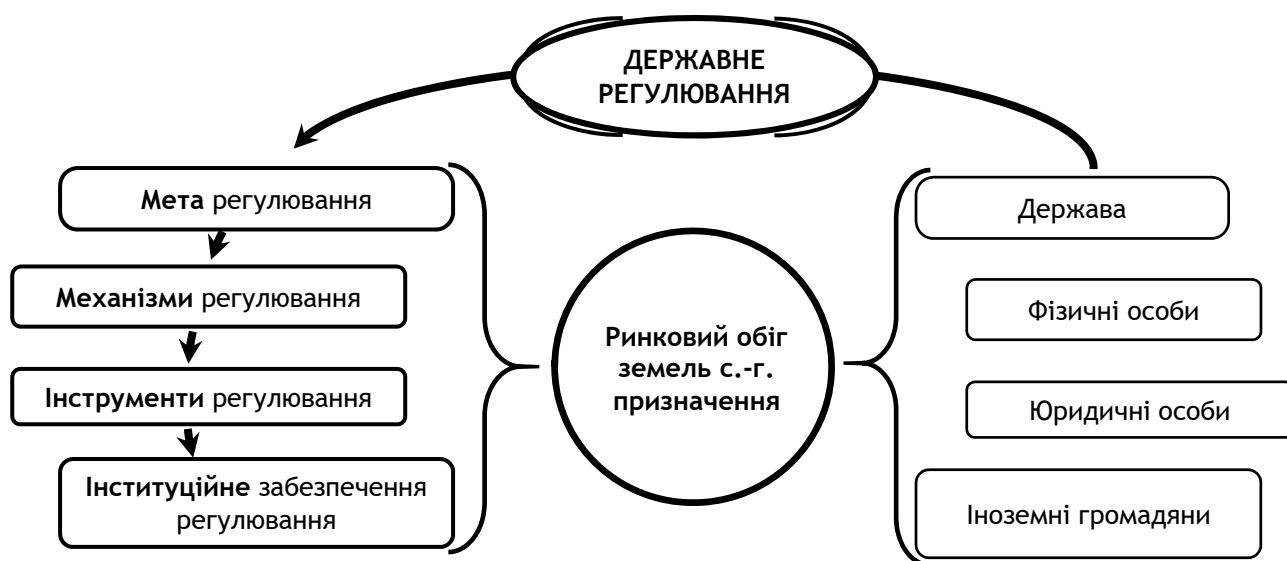

Рис. 1. Концепція ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення

Джерело: Сформовано автором.

Визначено, що в розглянутих країнах світу ринок земель сільськогосподарського призначення регульований спеціалізованими державними неприбутковими агентствами. Регулювання ринку земель здійснюється у контексті розвитку сімейного фермерства. Фермер завжди виступає першочерговим покупцем на ринку землі. Право іноземців на купівлю сільськогосподарських земель відсутнє або жорстко регулюється державними органами. Земля має бути не доступна інвесторам, які не займаються сільськогосподарським товаровиробництвом. Досвід зарубіжних країн показав, що у світі вже напрацьований величезний масив заходів з регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення, який корисний і

може бути застосований в Україні, яка знаходиться на початку побудови ринку землі сільськогосподарського призначення. Такий підхід дасть можливість уникнути помилок у цьому напрямі для забезпечення функціонування регульованого, прозорого, фермерорієнтованого, відкритого та цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення.

Виходячи з концепції ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, кожна із досліджуваних країн вибудувала свою модель ринкового обігу земель. Незважаючи на це, загальна логічно-структурна схема ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення країн має однаковий вигляд (рис. 2).

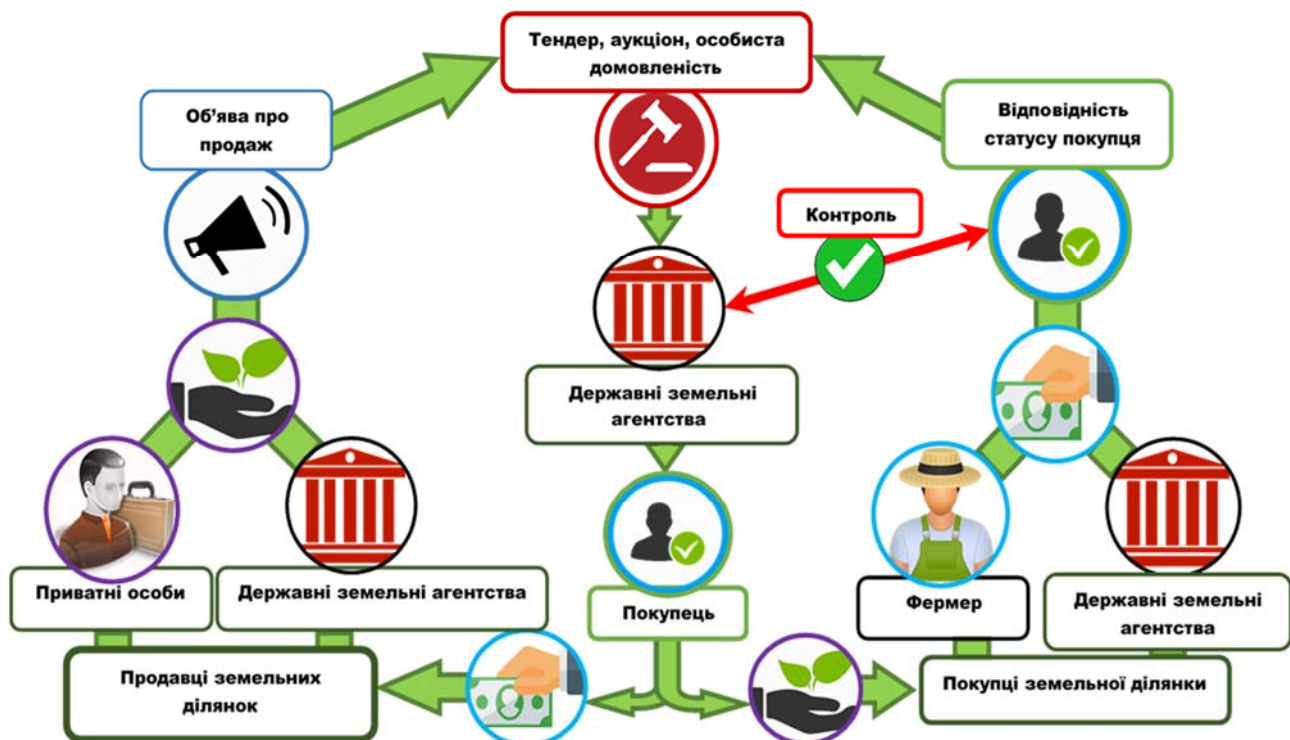

Рис. 2. Логічно-структурна схема ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення

Джерело: Побудовано автором.

Продавці земельних ділянок оголошують про намір їх продати на відповідних інформаційних майданчиках (оголошення обов'язкове для земель державної власності). Продаж прав власності на землю відбувається на торгах (переважно електронних). Існують випадки, коли фізичні особи самі домовляються із потенційним покупцем, але при цьому земельні агенції перевіряють право покупця набути у власність землю. Якщо відбувається продаж земельної ділянки сільськогосподарського призначення державної власності через державні земельні агентства, тоді покупцем такої землі може бути виключно фермер (уже функціонуючий або новостворений). Продаж такої земельної ділянки відбувається на конкурсних засадах (тендерах/аукціонах) з певними вимогами до покупця (обмеження по площі тощо).

Державні земельні агентства виступають головним регулятором на ринку земель, забезпечуючи «переважне право викупу» та перерозподіл земель відповідно до державних цілей. Вони перевіряють кожну транзакцію щодо продажу земель та у разі невідповідності умов, визначених законодавчо, втручаються в її хід.

Перевага у купівлі земель надається сімейним фермерським господарствам, тому на всіх етапах транзакції державні земельні

агенції відслідковують та контролюють хід продажу, щоб в повній мірі забезпечити таку перевагу.

Висновки. 1. Дослідження особливостей регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення окремих зарубіжних країн засвідчили, що у світі напрацьовано дієвий інструментарій, який в умовах формування ринку земель може бути корисним для України.

2. Практично всі країни стимулюють розвиток фермерських господарств сімейного типу. Така модель визнана в країнах ЄС еталонною, що у свою чергу визначає особливості регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

3. Встановлено, що кожна країна ЄС у той чи інший спосіб регулює такий обіг виходячи з конкретних особливостей та національних інтересів. Практично кожна розвинена країна ЄС надає пріоритет місцевим фермерам, що проживають на цій території та ведуть господарство. Першочергове право на викуп земельної ділянки надається орендареві або власнику суміжної ділянки за умови, що він є фермером, самостійно господарює на землі та відповідає кваліфікаційним вимогам, а також може довести свою матеріальну і фінансову спроможність обробляти земельну ділянку.

4. Досить поширеним регуляторним інструментом виступає надання переважного права на викуп земельної ділянки спеціалізованої агенції, що здійснює регулювання ринкового обігу, або ж територіальним громадам чи місцевим земельним управлінням, якщо потенційний покупець не відповідає встановленим вимогам.

5. Регуляторні механізми, які застосовуються щодо обігу земель сільськогосподарського призначення націлюються головним чином на запобігання спекуляції на ринку земель та недопущення надмірної концентрації земельних площ в однієї особи.

6. Стосовно набуття права власності на землю іноземцями, то у більшості досліджених країн прямої заборони для них не існує. Однак, виходячи із норм переважного права, їх право на придбання земель знаходиться на останньому місці. Тому, якщо від купівлі земельної ділянки відмовилися і

фермери, і держава в особі спеціалізованих агентств, чого практично ніколи не трапляється, іноземець має право придбати земельну ділянку за умови отримання відповідних дозволів.

Дослідженням встановлено концептуальні засади будови та функціонування ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення деяких країн світу. Отримані результати мають бути використані і в українській практиці. Разом із тим, зважаючи на досвід інших країн, Україна повинна збудувати власну модель ринкового обігу земель, з обов'язковим врахуванням особливостей сьогодення та викликів майбутнього.

Подальші наукові дослідження мають бути спрямовані на побудову української моделі ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення з її дієвими регуляторними інструментами.

Список бібліографічних посилань

1. Будзьяк В. М., Будзьяк О. М. Інституціональне забезпечення повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення. *Агросвіт*. 2017. № 10. С. 3-10.
2. Кушнір Н. Б., Гарнага О. М., Ігнатюк І. З. Перспективи розвитку ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні. *Бізнес Інформ*. 2017. № 3. С. 176-181.
3. Лупенко Ю. О., Ходаківська О. В. Наукові засади запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2016. № 12. С. 5-15.
4. Добряк Д. С. Сучасний стан земельної реформи та перспективи розвитку земельних відносин в Україні. *Землепорядний вісник*. 2015. № 4. С. 2-4.
5. Заяць В. М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ». 2012. 390 с.
6. Шпичак О. М. Рівень цін земель сільськогосподарського призначення - запорука ефективного функціонування їх ринку. *Економіка АПК*. 2018. № 3. С. 38-43.
7. Федоров М. М. Земельна реформа і розвиток ринку земельних відносин. *Економіка АПК*. 2011. № 7. С. 55-60.
8. Ходаківська О. В., Могильний О. М. Неоліберальні підходи до формування моделі ринкового обігу земель: завищені очікування та реальність. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 6.
9. Левек Р. Сільськогосподарські структури, сталість продовольчих систем та регулювання земельних ринків. *Економіка АПК*. 2020. № 1. С. 18-33.
10. Ходаківська О. В., Юрченко І. В. Модель регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в Румунії. *Ефективна економіка*. 2018. № 3. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6158> (дата звернення: 17.02.2020).
11. Levesque R., Bruns V., Goetz K., Celen G., Van der Sluys P. and other. Status of agricultural land market regulation in Europe: Policies and Instruments, AEIAR. Brussels. 2017. URL : http://www.aei-ar.eu/wp-content/uploads/2016/04/Land-market-regulation_policies-and-instruments-v-def2.pdf.
12. Noichl M. Report on the state of farmland concentration in the EU: how to facilitate the access to land for farmers, Committee on Agriculture and Rural Development. European Parliament. 2017. URL : http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0119_EN.pdf?redirect.
13. The Law of France №60-808 About agricultural orientation. 1960. URL : <https://goo.gl/dFwCfm>.

References

1. Budziak, V.M. & Budziak, O.M. (2017). Instytucjonalne zabezpieczenie pownotsinnoho rynku zemel silskohospodarskoho pryznachennia [Institutional provision of a full-fledged agricultural land market]. *Ahrosvit*, 10, pp. 3-10 [In Ukrainian].
2. Kushnir, N.B., Harnaha, O.M., & Ihnatiuk, I.Z. (2017). Perspektyvy rozvytku rynku zemel silskohospodarskoho pryznachennia v Ukraini [Prospects of agricultural land market development in Ukraine]. *Biznes Inform*, 3, pp. 176-181 [In Ukrainian].
3. Lupenko, Yu.O. & Khodakivska, O.V. (2016). Naukovi zasady zaprovadzhennia rynkovoho obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia [Scientific principles of introduction of market circulation of agricultural lands]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 5-15 [In Ukrainian].
4. Dobriak, D.S. (2015). Suchasnyi stan zemelnoi reformy ta perspektyvy rozvytku zemelnykh vidnosyn v Ukraini [The current state of land reform and prospects for the development of land relations in Ukraine. Land management newsletter]. *Zemleporiadnyi visnyk*, 4, pp. 2-4 [In Ukrainian].
5. Zaiats, V.M. (2012). Rozvytok rynku silskohospodarskykh zemel: monohrafiia [Development of agricultural land market: monograph]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
6. Shpychak, O.M. (2018). Riven tsin zemel silskohospodarskoho pryznachennia - zaporuka efektyvnoho funktsionuvannia yikh rynku [The level of prices of agricultural land - a guarantee of the effective functioning of their market]. *Ekonomika APK*, 3, pp. 38-43 [In Ukrainian].
7. Fedorov, M.M. (2011). Zemelna reforma i rozvytok rynku zemelnykh vidnosyn [Land reform and market development of land relations]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 55-60 [In Ukrainian].
8. Khodakivska, O.V. & Mohylny, O.M. (2019). Neoliberalni pidkhody do formuvannia modeli rynkovoho obihu zemel: zavyscheni ochikuvannia ta realnist [Neoliberal approaches to the formation of a model of market circulation of land: high expectations and reality]. *Ekonomika APK*, 9, p. 6 [In Ukrainian].
9. Levek, R. (2020). Silskohospodarski struktury, stalist prodovolchyykh system ta rehuliuivannia zemelnykh rynkiv [Agricultural structures, sustainability of food systems and regulation of land markets]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 18-33 [In Ukrainian].
10. Khodakivska, O.V. & Yurchenko, I.V. (2018). Model rehuliuivannia rynkovoho obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia v Rumunii. Efektyvna ekonomika [Model of regulation of market circulation of agricultural land in Romania. An efficient economy]. *Efektyvna ekonomika*, 3. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6158> [In Ukrainian].

14. The Constitution of the Republic of Poland. Sejm of Polish Republic. 1997. URL : <https://goo.gl/9NxAVq>.
15. Gerhard P., Carter J. Agricultural Foreign Investment Disclosure Act of 1978 Statement on Signing S. 3384 Into Law. 1978. URL : <https://goo.gl/RUHDGA>.
16. United States Department of Agriculture Farm Service Agency. URL : <https://goo.gl/drixyY>.
17. Merlet M., Levesque R. The SAFERs, an original land market regulation mechanism that is operated by the State and farmers' organisations in France. Association pour contribuer à l'Amélioration de la Gouvernance de la Terre, de l'Eau et des Ressources naturelles (AGTER), Fondation Charles Léopold Mayer pour le Progrès de l'Homme (FPH). 2008. URL : <https://goo.gl/T9dc6H>.
18. Information portal of the National Agricultural Support Center in Poland - KOWR. URL : <http://gospodarstwopolska.pl/>.
19. The Vermont Land Trust. USA. Available at: <https://www.vlt.org/about/>.
20. Levesque R., Khodakskiya O., Yurchenko I. Models of regulation of market circulation of agricultural land in EU countries. *Economy of agroindustry complex*. 2017. № 10. P. 5-15.
21. Law of Romania № 17/2014 On certain measures to regulate the sale and purchase of agricultural land outside cities and amendments to Law № 268/2001 on privatization of state-owned enterprises owned by agricultural land and the creation of a State Territorial Agency № 268/2001. Parliament of Romania. 2014. URL : <https://goo.gl/gHaxbn>.
22. Israel Land Authority. Israel. URL : <http://land.gov.il/en/Pages/AboutUs.aspx>.
23. Bodenverwertungs- und -verwaltungs GmbH - (BVVG). Germany. 1992. URL : <https://www.bvvg.de/INTERNET/internet.nsf/HTMLST/UNTERNEHMEN>.
24. Krajowy ośrodek wsparcia rolnictwa (KOWR) - National Center for Agricultural Support. Poland. 2017. URL : <http://www.kowr.gov.pl/ukur>.
25. Agenției Domeniilor Statului (ADS) - The State Domain Agency. Romania. URL : <http://www.domeniilestatului.ro/>.
26. U.S. Department of Agriculture (USDA). USA. URL : <https://www.usda.gov/our-agency/about-usda>.
27. Evi CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról. A magyar parlament. Budapest. 2013. URL : <https://goo.gl/5pA4r2>.
28. Státního pozemkového úřad (SPU - State Land Office) of Czech Republic. URL : <https://www.spucr.cz/statni-pozemkovy-urad/o-uradu>.
29. Land Development and Rural Settlement Society (SAFER). France. 1960. URL : <https://www.safer.fr/les-safer/quest-ce-quune-safer/>.
30. Japan's Law on Agricultural Committee № 88. The Parliament of Japan (Kokkai). 1952. URL : <https://goo.gl/nMVfky>.
31. Law of Poland № 107 (as amended) On the Management of Agricultural Property of the Treasury. Legislative base of Poland/ Polish Sejm. 1991. URL : <https://goo.gl/s2Uda>.
32. Act Foreign Investment Disclosure 7 us № 3501 note, 95th Congress. 1978. URL : <https://goo.gl/bbmuaH>.
33. Foreign Holdings of U.S. Agricultural Land through. Farm Service Agency, U.S. Department of Agriculture. 2015. URL : <https://goo.gl/DmUR1T>.
34. The Law of Israel On Earth. Knesset. 1960. URL : https://www.nevo.co.il/law_html/Law01/286_041.htm#_ftn1.
11. Levesque, R., Bruns, V., Goetz, K., Celen, G., Van der Sluys, P., et al. (2017). *Status of agricultural land market regulation in Europe: Policies and instruments*. Brussels: AEIAR. Retrieved from: http://www.aeiar.eu/wp-content/uploads/2016/04/Land-market-regulation_policies-and-instruments-v-def2.pdf [In English].
12. Noichl, M. (2017). *Report on the state of farmland concentration in the EU: how to facilitate the access to land for farmers*. Committee on Agriculture and Rural Development. European Parliament. Retrieved from: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0119_EN.pdf?redirect [In English].
13. About agricultural orientation: Law of France №60-808. (1960). Retrieved from: <https://goo.gl/dFwCfm> [In English].
14. The Constitution of the Republic of Poland. (1997). *Sejm of Polish Republic*. Retrieved from: <https://goo.gl/9NxAVq> [In English].
15. Gerhard, P. & Carter, J. (1978). Agricultural foreign investment disclosure act of 1978 statement on signing. *Into Law*, p. 3384. Retrieved from: <https://goo.gl/RUHDGA> [In English].
16. United States Department of Agriculture Farm Service Agency. Retrieved from: <https://goo.gl/drixyY> [In English].
17. Merlet, M. & Levesque, R. (2008). The SAFERs, an original land market regulation mechanism that is operated by the State and farmers' organisations in France. Association pour contribuer à l'Amélioration de la Gouvernance de la Terre, de l'Eau et des Ressources naturelles (AGTER), Fondation Charles Léopold Mayer pour le Progrès de l'Homme (FPH). Retrieved from: <https://goo.gl/T9dc6H> [In English].
18. Information portal of the National Agricultural Support Center in Poland - KOWR. Retrieved from: <http://gospodarstwopolska.pl> [In Polish].
19. The Vermont Land Trust. USA. Retrieved from: <https://www.vlt.org/about> [In English].
20. Levesque, R., Khodakskiya, O.V., & Yurchenko, I.V. (2017). Modeli rehulivannia rynkovoho obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia v krainakh Yevropeiskoho Soiuzu [Models of regulation of market circulation of agricultural land in EU countries]. *Economika APK*, 10, pp. 5-15 [In Ukrainian].
21. Law of Romania № 17/2014 On certain measures to regulate the sale and purchase of agricultural land outside cities and amendments to Law № 268/2001 on privatization of state-owned enterprises owned by agricultural land and the creation of a State Territorial Agency № 268/2001. (2014). *Parliament of Romania*. Retrieved from: <https://goo.gl/gHaxbn> [In Romanian].
22. Israel Land Authority. Israel. Retrieved from: <http://land.gov.il/en/Pages/AboutUs.aspx> [In Hebrew].
23. Bodenverwertungs- und -verwaltungs GmbH - (BVVG). (1992). Germany. Retrieved from: <https://www.bvvg.de/INTERNET/internet.nsf/HTMLST/UNTERNEHMEN> [In German].
24. Krajowy ośrodek wsparcia rolnictwa (KOWR) - National Center for Agricultural Support. (2017). Poland. Retrieved from: <http://www.kowr.gov.pl/ukur> [In Polish].
25. Agenției Domeniilor Statului (ADS) - The State Domain Agency. Romania. Retrieved from: <http://www.domeniilestatului.ro/> [In Romanian].
26. U.S. Department of Agriculture (USDA). USA. Retrieved from: <https://www.usda.gov/our-agency/about-usda> [In English].
27. Evi CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról. (2013). *A magyar parlament. Budapest*. Retrieved from: <https://www.parlament.hu/irom39/13140/13140-0016.pdf> [In Hungarian].
28. Státního pozemkového úřad (SPU - State Land Office) of Czech Republic. Retrieved from: <https://www.spucr.cz/statni-pozemkovy-urad/o-uradu> [In Czech].
29. Land Development and Rural Settlement Society (SAFER). (1960). France. Retrieved from: <https://www.safer.fr/les-safer/quest-ce-quune-safer> [In French].
30. Japan's Law on Agricultural committee № 88. (1952). *The Parliament of Japan (Kokkai)*. Retrieved from: <https://goo.gl/nMVfky> [In Japanese].
31. Law of Poland № 107 (as amended) On the management of agricultural property of the treasury. (1991). *Legislative base of Poland/ Polish Sejm*. Retrieved from: <https://goo.gl/s2Uda> [In Polish].
32. Act foreign investment disclosure 7 us № 3501 note, 95th Congress. (1978). Retrieved from: <https://goo.gl/bbmuaH> [In English].

33. Foreign holdings of U.S. agricultural land through. (2015). *Farm Service Agency, U.S. Department of Agriculture*. Retrieved from: <https://goo.gl/DmUR1T> [In English].

34. The Law of Israel On earth. (1960). *Knesset*. Retrieved from: https://www.nevo.co.il/law_html/Law01/286_041.htm#_ftn1 [In Hebrew].

Yurchenko I.V. The concept of market turnover of agricultural land

The purpose of the article is to formulate the concept of market circulation of agricultural land with the definition of its main regulatory tools and institutional support on basis of the international experience.

Research methods. In the research process were used the following scientific methods: the empirical method (for comprehensive assessment of the current state of the market turnover of agricultural lands in the world); generalization and systematization (for construction of a concept and a logical-structural model of economic turnover of lands); the abstract and logical (for theoretical generalizations and conclusions).

Research results. The concept of market turnover of agricultural land based on a study of the experience of countries of the world was formed. The main problem for regulating the agricultural land market of the studied countries was disclosed. The need and purpose of regulating the market turnover of land in agriculture were established. The preemptive right as a main instrument for regulating the land market was determined. Institutional support of regulation of the market turnover of lands, and the need for the creation and tasks of land agencies were investigated. Based on the data obtained, a general logical and structural diagram of the market turnover of agricultural land was built.

Elements of scientific novelty. Based on the world experience in the functioning of the market turnover of agricultural lands of nine countries (Israel, Germany, Poland, Romania, the United States of America, Hungary, Czech Republic, France, and Japan), the world concept of building and functioning a model of the market turnover of agricultural lands was determined.

Practical significance. A concept was proposed for the construction and functioning of a model of market circulation of agricultural land in Ukraine, which would ensure the development of family farming (as a global basis for efficient agriculture), socio-economic development of rural areas, formation of an effective land owner and cost-effective land use. Table: 1. Figs.: 2. Refs.: 34.

Keywords: land market turnover; land market; preemptive right; land agency; family farming.

Yurchenko Ihor Volodymyrovych - candidate of economic sciences, senior research fellow of the department of land relations and environmental management, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)

E-mail: yourchenkoua@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-4967-1994>

Юрченко И.В. Концепция рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения

Цель статьи - сформировать на основе международного опыта концепцию рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения, с определением его основных инструментов регулирования и институционального обеспечения.

Методика исследования. Использованы эмпирический метод (комплексная оценка современного состояния рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения стран мира); обобщения и систематизации (построение концепции и логически-структурной модели экономического оборота земель); абстрактно-логический (теоретические обобщения и формулирование выводов).

Результаты исследования. Сформирована концепция рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения на основе исследования опыта стран мира. Раскрыта основная проблема регулирования рынка земель сельскохозяйственного назначения исследуемых стран. Установлены необходимость и цель регулирования рыночного оборота земель в сельском хозяйстве. Определен главный инструмент регулирования рынка земель - преимущественное право. Исследовано институциональное обеспечение регулирования рыночного оборота земель, необходимость создания и задачи земельных агентств. На основе полученных данных построена общая логически-структурная схема рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения.

Элементы научной новизны. Опираясь на мировой опыт функционирования рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения девяти стран мира (Израиль, Германия, Польша, Румыния, США, Венгрия, Чехия, Франция, Япония), была определена обобщенная концепция построения и функционирования модели рыночного оборота сельскохозяйственных земель.

Практическая значимость. Предложена концепция по построению и функционированию модели рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения в Украине, что обеспечит развитие семейного фермерства (как мирового базиса эффективного сельского хозяйства), социально-экономическое развитие сельских территорий, формирование эффективного собственника земли и экономически эффективного землепользования. Табл.: 1. Илл.: 2. Библиогр.: 34.

Ключевые слова: рыночный оборот земель; рынок земель; преимущественное право; земельное агентство; семейное фермерство.

Юрченко Игорь Владимирович - кандидат экономических наук, старший научный сотрудник отдела земельных отношений и природопользования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Обороны, 10)

E-mail: yourchenkoua@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-4967-1994>

Стаття надійшла до редакції 10.02.2020 р.

Фахове рецензування: 16.02.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Юрченко І. В. Концепція ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 115 — 125. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002115>

Yurchenko, I. V. (2020). Kontseptsiiia rynkovoho obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia [The concept of market turnover of agricultural land]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 115 — 125. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002115>

* * *

УДК 332.72:332.2

JEL Classification: Q15; Q10

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002126>

*П.Т. САБЛУК, доктор економічних наук,
професор, академік НААН*

Невідкладні заходи для врахування при запровадженні ринкових земельних відносин

***Мета статті** – розкрити напрями і зміст роботи щодо невідкладного запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в практику господарювання, розглянувши можливості формування необхідних умов для ефективного та прозорого ринкового обігу земель.*

***Методика дослідження.** Використано діалектичні методи для формування основних чинників, що слугують передумовою запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення; системний підхід для визначення напрямів організації проведення подальших земельних перетворень, абстрактно – логічний метод для визначення можливостей запровадження ринку земель в Україні.*

***Результати дослідження.** Обґрунтовано доцільність визначення передумов запровадження ринкового обігу земель та суб'єктів земельних відносин в Україні.*

***Елементи наукової новизни.** Визначено послідовність дій, що передують запровадженню ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення (на макrorівні та по всій вертикалі управління), роль і місце в цих процесах цінового фактора, комерційного госпрозрахунку тощо.*

***Практична значущість.** Цей підхід доцільно застосовувати в теперішній час, коли вирішується питання запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Першочергово це стосується тих, хто може стати суб'єктом ринкових земельних відносин, тобто усіх проживаючих і працюючих на землі людей, які повинні мати перше право на землю. Рис.: 1. Бібліогр.: 13.*

***Ключові слова:** ринок сільськогосподарської землі; земля – товар; земельний ресурс; цінове регулювання; комерційний внутрішньогосподарський розрахунок; земельні відносини.*

Саблук Петро Трохимович – доктор економічних наук, професор, академік НААН, академік-секретар Відділення аграрної економіки і продовольства Національної академії аграрних наук України (м. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: economuaan@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-8037-9545>

Постановка проблеми. Агропромисловий комплекс України, незважаючи на значний період освоєння ринкової системи господарювання, все ще перебуває на стадії невідзначеності. Ефективне використання потенціалу аграрного сектору національної економіки можливе за умови, якщо на підґрунті уже зробленого в державі швидко і рішуче буде відпрацьовано подальшу стратегію розвитку агропромислового комплексу з обов'язковим урахуванням усіх складових аграрної політики, визначено етапи його трансформації до ринкової системи господарювання. На особливу увагу держави нині заслуговує розвиток ринкових земельних відносин в інтересах селян та сільських

громад, досягнення головної мети ринкового реформування – створення ефективного господаря на землі.

Складність проблеми запровадження ринку землі полягає в тому, що й дотепер суспільство не визначилося – бути чи не бути ринку землі, хто стане його «ключовим гравцем». На початку існування незалежної держави Україна тодішня влада проголосила, що ринку землі бути. Але зусиллями антиреформаторських сил вирішення цього питання відчутно ускладнилося. З огляду на викладене вкрай важливим вбачається подальша розбудова вітчизняної моделі аграрної політики, яка б враховувала особливості та сучасні тенденції розвитку аграрного сектору і сільських територій з використанням кращого світового досвіду, максимально

© П.Т. Саблук, 2020

сприяла б забезпеченню реальної продовольчої незалежності країни, розвитку експорту аграрної продукції з високою доданою вартістю та створенню належних умов для життєдіяльності сільських жителів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях українських учених, таких як В.Г. Андрійчук [1], А.С. Гальчинський, М.І. Дорош, В.Я. Месель-Веселяк [2], М.М. Федоров [2, 7], М.А. Хвесик та інших питання щодо запровадження ринку землі постійно порушувалися, але пропозиції науковців не були втілені в життя.

Мета статті - розкрити напрями і зміст роботи щодо невідкладного запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в практику господарювання, розглянувши можливості формування необхідних умов для ефективного та прозорого ринкового обігу земель.

Виклад основних результатів дослідження. Нині про ринок землі в Україні не згадують лише байдужі люди, які не бажають якісних змін у житті нації і держави. Ці питання неодноразово піднімалися особисто у виступах на різних нарадах, конференціях та в пресі. Однак процес запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення так і не зрушив з місця, в той час, коли автору статті довелося за станом здоров'я залишити посаду віцепрем'єр міністра України (1996 р.). Сьогодні настав час іще раз викласти своє бачення та ставлення до впровадження ринку землі в Україні, що потрібно зробити, щоб не пошкодувати за втраченою можливістю виправити ситуацію.

Насамперед треба оцінити ставлення владних структур до запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, зважаючи на те, що останнім часом загострилися дискусії в суспільстві щодо введення ринку землі. Варто нагадати, що це питання дискутувалося в останні роки минулого століття та про дії тодішньої влади щодо запровадження ринку землі.

Питання ставилося так: бути чи не бути такому ринку, земля - це товар чи ні? Відповідь була однозначною: ринку землі бути, земля є товаром. Адже це той ресурс, який забезпечує добробут селянина, людини, яка живе і працює в сільській місцевості.

Було окреслено складові ринку землі та як треба розуміти це поняття на практиці,

хто є суб'єктами такого ринку і як вони повинні діяти, організовуючи його на теренах нашої держави.

У той час владою було чітко визначено, що ринок землі є регульованим з боку держави, вона — законодавець у цьому питанні й повинна діяти в інтересах людей та в жодному разі землю не можуть купувати чужоземці. Власники землі повинні проживати і працювати на землі сільської території, мати досвід, практичні навички та, бажано, відповідну освіту.

Земля, як і інші види ресурсів, є товаром, але специфічним. Адже при організації його кругообігу, враховуючи витрати на купівлю-продаж, цей товар не можна переміщувати з місця на місце. Це - визначальна й особлива умова його функціонування. У розвиток такої думки в той період було прийнято низку законодавчих і нормативних актів, які значно полегшували розбудову земельних відносин у нових умовах господарювання. Вони були лише початком цих дій, але, на жаль, у наступні роки під тиском антиреформаторів процес запровадження ринку землі у державі відчутно ускладнився.

Наведене повною мірою стосується визнання ресурсу землі на макрорівні, як і інших видів ресурсів в економічному регулюванні виробництва. Відомо, що земля в аграрному виробництві не є ціноутворюючим фактором і обліковується поза балансом, а це в кінцевому підсумку 1,4 трильйони гривень. Якби ці критерії враховувалися у складі економічної субстанції, то вони б суттєво вплинули на рівень дохідності від сільськогосподарської діяльності та могли б успішно функціонувати разом із вартістю землі (1:1) й оборотними засобами (1:0,5), що у загальному становить близько 4 трильйонів гривень (1:1:0,5). Це саме ті ресурси, яких не вистачає сільському господарю, і це є причиною нижчого рівня оплати праці, забезпечення матеріально-технічними ресурсами виробництва (75% від середнього показника по країні й половини від нормативу матеріально-технічних ресурсів).

Вважаємо, що в ринковій економіці при обґрунтуванні вартості ресурсів обов'язково має враховуватися ресурс землі, на якій виробляється сільськогосподарська продукція. У цьому й полягає економічний сенс ринку землі (рис.).

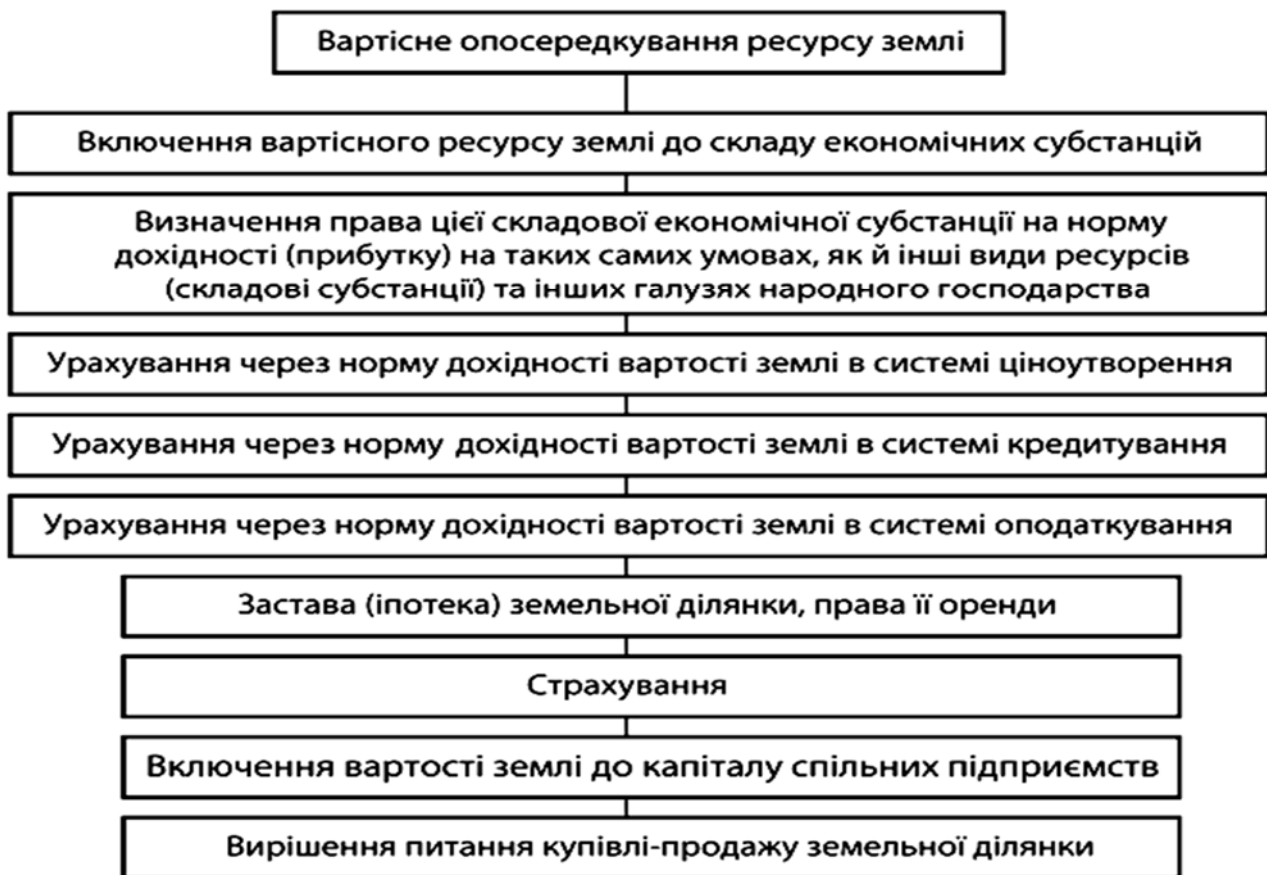

Схема дій при запровадженні ринку землі

Джерело: [9].

Інакше кошти на оренду землі, як і на її придбання й поліпшення, ніхто не буде вкладати. Вони будуть спрямовані в ті види діяльності, віддача вкладень в які з певним приростом гарантована. Методично це зробити не складно. Знаючи землемісткість кожного виду продукції (а на продукцію тваринництва визначену через кормомісткість), цей показник множать на рівень дохідності, встановлений як і на інші види ресурсів. Знайдений результат додають до нормативних витрат ресурсів на одержання одиниці продукції за всіма елементами і статтями витрат.

Завдання полягає в тому, щоб керівники регіональних органів управління, підприємств, селяни вміли застосовувати цю методику в конкретних умовах. Знаючи рівні гарантованих цін, вони матимуть змогу визначити ті види продукції, які забезпечать збут на організованому ринку, тобто управлятимуть цінами, витратами й доходами. Такою може бути методика визначення потреби й забезпечення використання бюджетних коштів для створення паритетних умов діяльності сільськогосподарських товари-

робників. Завдяки їй кошти матимуть конкретний адресний характер (продукція, людина, площа землі, голова худоби, територія), спрямовані на утвердження існуючих в європейських країнах стандартів, створюватимуться рівні з іншими країнами-членами СОТ умови перебування в цій спільноті. Виділені за вказаною схемою бюджетні кошти повною мірою можна розглядати як безпосередню підтримку сільськогосподарського виробництва, оскільки вона забезпечує:

- 1) через ціну інтерес селянина до виробництва конкретного виду продукції;
- 2) створення додаткових робочих місць і можливість заробітку селянам;
- 3) отримання прибутку для розв'язання соціально-економічних проблем села;
- 4) утвердження селянина як менеджера, з подачі якого вирішуватимуться першочергові питання його життя і діяльності.

Останнім часом деякі науковці обґрунтовують пропозиції про недоцільність використання Україною механізму регулювання виробництва через мінімальні і максимальні гарантовані ціни, встановлення цінових ко-

ридорів тощо. Вважаємо, що такі пропозиції завчасні.

По-перше, всі без винятку країни з розвинутою ринковою економікою завдяки цьому механізму організували, виходячи із своїх умов, високоефективний аграрний ринок, забезпечили перевиробництво продовольства і лише на цій базі вносять пропозиції щодо удосконалення його інструментів.

По-друге, головною функцією мінімальних гарантованих цін є економічний захист виробника продукції. Без цього йому не гарантуватимуть ні доходи, ні заробітну плату, і він не вироблятиме продукцію. Це призведе в кінцевому підсумку до того, що людина перестане працювати на тій землі й на тій території, де такі гарантії відсутні. До того ж йдеться про виробництво конкретної продукції, що споживається, а не про гектар землі чи голову худоби, які до споживання мають опосередковане відношення, що стає можливим при перевиробництві обсягів продукції.

Відомо, що знайти кошти для розв'язання проблеми формування належної для ефективного функціонування матеріально-технічної бази без забезпечення прибуткової діяльності всіх суб'єктів господарювання неможливо, навіть за активної участі бюджетного фінансування.

Варто зазначити, що призупинення інвестиційного процесу в сільському господарстві України через дефіцит у господарства фінансових ресурсів на початку 90-х років минулого століття зумовило катастрофічне зменшення обсягів основних виробничих засобів. Частка аграрного сектору в основних засобах народногосподарського комплексу України значно зменшилася. Нині триває процес інтенсивної деіндустріалізації виробництва. Знижується технічна й енергетична оснащеність, зокрема фондооснащеність 1 га угідь зменшилася приблизно у 9, а фондоозброєність праці - у 7 разів.

За останні 14 років навантаження на зернозбиральний комбайн збільшилося до 250 га збиральної площі (при нормативі - 80 га), на один трактор - до 90 га ріллі (при нормативі - 60 га). Особливо погіршився стан забезпечення за останні 5 років. Темпи щорічного списання спрацьованої техніки кількаразово перевищують темпи її закупівлі, як наслідок - навантаження на машини збільшується втричі. Це призводить до значного подовження строків проведення

польових робіт, втрат понад 7-10 млн т урожаю тільки зернових, значного підвищення собівартості продукції.

Для відновлення машинно-тракторного парку аграрних підприємств упродовж 10 років і доведення його кількісного складу до рівня технологічної потреби необхідно щороку закуповувати машини й обладнання на суму 15 млрд грн. Сума придбання технічних засобів фактично не перевищує 2 млрд грн, що є межею платоспроможності сільськогосподарських товаровиробників. Критичний рівень технічного забезпечення сільського господарства та руйнація системи технічного сервісу наближає Україну до повної деіндустріалізації аграрного виробництва.

Нині організація аграрного виробництва в Україні не відповідає світовій практиці розширеного відтворення. До того ж сучасний стан державного регулювання аграрного ринку не відповідає економічним реаліям - сільське господарство, як уже зазначалося, втратило купівельну спроможність. Його технічне оснащення досягло критичної межі. Навантаження ріллі на трактор в Україні у 4-20 разів, а посівів зернових на зернозбиральний комбайн - у 4-8 разів більше, ніж у розвинених країнах світу.

Через несвоєчасне виконання технологічних операцій сільське господарство країни щороку недобирає майже третину валового збору врожаю (15-18 млрд грн), втрати зерна через несвоєчасне збирання оцінюють у 8-10 млрд грн.

Фінансова неспроможність сільськогосподарських товаровиробників купувати нову техніку призвела до того, що заводи-виробники, втративши ринки збуту, не розширюють виробництво, не модернізують виробничі потужності. Вони завантажені на 10-20%, зношеність технологічного обладнання машинобудівних підприємств досягає 70-80%, а його середній термін експлуатації не перевищує 30-35 років. Відставання вітчизняної сільськогосподарської техніки від зарубіжних аналогів сягає майже двох поколінь енергетичних засобів, збиральних машин, комбінованих агрегатів.

Для подолання зазначених негативних явищ у розвитку аграрного сектору варто на рівні держави, в областях і районах освоїти «Рекомендації з розроблення дорожньої інвестиційної карти розвитку аграрного району» (Київ: Аграрна наука, 2017). У цьому документі переконливо доведено, що вартість

1 га сільськогосподарських угідь становить лише 40% необхідних ресурсів для виробництва сільськогосподарської продукції. Цей показник наявний у земельних службах кожного району, а маючи його можна відшукати інші складові.

Ще потрібно мати 40% вартості основних фондів (середні показники в країнах Європи) і 20% вартості оборотних фондів. До суми цих вартостей додається 15% витрат на рівень інфляції. Таким чином, визначається вартість виробленої продукції (сума всіх вартостей). Оскільки в нас є лише вартість землі, то останні складові визначаємо розрахунковим методом. Вартість матеріальних вкладень тут швидше розглядається як вартість уречевленої праці плюс 20% живої праці.

У районних службах науковцями і спеціалістами можна здійснити такі розрахунки за суб'єктами господарювання. Передусім слід проаналізувати забезпеченість виробництва (структура виробництва, наявність основних засобів і т.д.) оборотними засобами, рівень управління та інші позиції. У такий спосіб визначаємо потребу в організації структури виробництва, її забезпеченість тощо. Це й свідчитиме про те, як держава впливає на хід виробництва, чому аграрний сектор лише на 60-70% відшкодовує свої витрати на одиницю продукції. Погано організоване виробництво має бути призупинено, а добре налагоджене - розвиватися.

Цим самим буде з'ясовано: працювати селянам спільно чи індивідуально (за принципами внутрішньогосподарського госпрозрахунку - індивідуального чи колективного комерційного).

Сьогодні ніхто про це не згадує. У теперішніх реаліях слід вести дискусії не навколо питань, з кого і скільки забрати доходів від селян, а скільки треба було б їм дати. Адже селяни повинні мати право на доходи. Однак у нашому суспільстві все навпаки: побудова економічних відносин починається знизу, а не зверху. Це в першу чергу стосується врівноваження між галузями національного господарства всіх доходів (промисловість, енергетика, фінанси, сільське господарство і т.д.). Маючи стартові умови, виконавці робіт самі визначатимуть, які фактори треба задіяти. Таким чином будуть створені рівні стартові умови та всі подальші дії щодо регулювання відносин, які залежатимуть від них. Так, по агропромислового комплексу в державі коефіцієнт дохід-

ності за 2018 р. становив 10%. Він повинен стати єдиним для всіх суб'єктів господарювання, які будуть ним користуватися в процесі своєї діяльності.

Наступним фактором впливу на результати господарювання слід назвати ціновий механізм. Плануючи отримати доходи від реалізації продукції (послуг) на коефіцієнт дохідності (КД), необхідно передбачати надходження виручки. У КД враховуватиметься сума підтримки сільськогосподарського виробника, його претензії до партнерів щодо формування витрат виробництва. Субсидії й дотації акумулюються в дохідності, тому кожний учасник виробництва буде зацікавлений в їх зниженні, а значить, і в збільшенні доходів.

Подальшим етапом ринкової трансформації стануть призабуті принципи внутрішньогосподарської комерційної госпрозрахункової діяльності. Якщо підтримуватиметься індивідуальний госпрозрахунок, тоді господар самостійно відповідатиме за кінцевий результат (прибуток, збиток), у разі колективного комерційного госпрозрахунку, з визначенням частки прибутку в кінцевому результаті, відповідальність буде солідарною, оскільки це повинно передбачатися в положенні про організацію внутрішньогосподарського розрахунку.

Не менш важливою передумовою в організації економічних відносин виокремлюються форми господарювання. У світі давно визнано, що на землі господарює фермер. Тому настав час змін: називати тих, хто працює на землі - фермерами, і законодавчо їх виробництво повинно бути фермерським, щоб навести відповідний лад у назві надбудови аграрного виробництва.

Також вагомою проблемою виступає формування нового менталітету сільських товаровиробників з урахуванням особливостей ринкових відносин. Замість працівника, налаштованого на утриманство й державну підтримку (патерналізм), має бути господар, здатний ефективно діяти й особисто відповідати за свою роботу.

Основний чинник мотивації людей до праці й примноження цінностей - економічний інтерес. На рівні людини - це бажання мати власність і завдяки праці збільшувати її; на рівні держави - створення необхідних для цього умов, які б забезпечували соціальну збалансованість у суспільстві. Тільки поєднавши згадані чинники, можна розра-

ховувати на приріст багатства й добробуту як людини, так і держави.

Населення країни вже усвідомило, що власність має бути захищена. Якщо не будуть вирішені всі пов'язані з цим питання, то людина від неї відмовиться. Наразі маємо численні приклади неправомірного відчуження приватної власності, активізацію рейдерства та інші негативні тенденції. Ще не набула утвердження державна система реєстрації власності, включаючи земельні ресурси. Вкладаючи у виробництво ресурси, власник має бути впевнений, що вони забезпечать йому прибуток. Але на сьогодні відчуються певні законодавчі неузгодженості у позитивних очікуваннях.

На цьому етапі аграрна складова потребує прийняття законодавчих актів загально-го призначення (рамкового змісту) щодо основних параметрів проведення реформ й економічної діяльності. Існуюча нині система поширення ринкової та науково-технічної інформації, впровадження наукових розробок і передових технологій не відповідає новим виробничим відносинам. Надто гостро постала ця проблема під час проведення земельної й господарської реформ.

Можна вказати основні заходи, необхідні для стабілізації й подальшого розвитку аграрно-промислового комплексу в контексті проблеми вдосконалення земельних відносин. Такі заходи запропоновано вченими у проєкті Закону України «Про основи аграрної політики». Це взаємопов'язані процеси, які не можна розглядати відокремлено чи впроваджувати окремо від інших заходів аграрної політики. У короткостроковій перспективі - введення сільськогосподарських земель у ринковий економічний обіг.

Основні шляхи продовження реалізації земельної реформи на цьому складному етапі державотворення потребують чіткої законодавчої регламентації, визначення строків і принципів удосконалення земельних відносин.

Розвиток земельних відносин являє собою невід'ємну та важливу складову загальної аграрної реформи в Україні, яка повинна проводитись на основі визначених законодавством принципів і механізмів комплексного регулювання земельних відносин в умовах ринку з урахуванням: гарантування прав громадянам України - власникам земельних ділянок сільськогосподарського призначення щодо володіння, користування та вільного вибору

розпорядження земельною власністю; забезпечення охорони земель, підвищення ефективності державного контролю за використанням земель сільськогосподарського призначення, збереження й підвищення родючості ґрунтів; введення в обіг земельного капіталу, створення умов для його капіталізації; формування відповідної інфраструктури регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення; забезпечення захисту соціально-економічних інтересів власників земельних ділянок і сільських громад; дотримання публічності діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у питаннях розпорядження й використання земель; недопущення надмірної концентрації земель сільськогосподарського призначення у власності та користуванні; розширення повноважень органів місцевого самоврядування у питаннях регулювання користуванням та розпорядженням землями сільськогосподарського призначення на визначених законодавством сільських територіях.

Обіг земель сільськогосподарського призначення повинен забезпечуватися Кабінетом Міністрів України через практичну реалізацію організаційно-економічних і правових заходів. Треба визначити строки організації проведення суцільних перевірок сучасного організаційно-правового стану із землями сільськогосподарського призначення з питань:

- уточнення власників земельних ділянок і суб'єктів користування земельними ділянками;
- виявлення земель, що не використовуються або використовуються не за цільовим призначенням;
- уточнення кількісних, якісних і вартісних характеристик земельних ділянок для завершення формування Державного земельного кадастру;
- запровадження електронного документообігу при внесенні інформації про земельні ділянки та права на них до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, Державного земельного кадастру, забезпечення відкритого доступу до такої інформації;
- удосконалення та запровадження механізмів виправлення помилок у Державному земельному кадастрі;
- забезпечення внесення до Державного земельного кадастру відомостей про земельні ділянки сільськогосподарського призначення, речові права, які виникли до 2004 р. (зокрема, які перебувають у постійному користуван-

ні державних і комунальних підприємств, установ та організацій), забезпечення державної реєстрації речових прав на них;

- встановлення мінімальної ціни продажу земельної ділянки сільськогосподарського призначення на рівні не нижче її нормативної грошової оцінки, яка використовується у системі оподаткування сільськогосподарських виробників;

- завершення розмежування земель державної й комунальної власності, збільшення прозорості й усунення корупційних чинників, виявлення тіньового використання таких земель.

Визначення державою етапів і механізмів поступового скасування обмежень щодо запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, встановлення перехідного періоду строком до 10 років, протягом якого забезпечити:

- застосування правових норм, які визначають, що власниками земельних ділянок сільськогосподарського призначення упродовж перехідного періоду можуть бути громадяни України, фермерські господарства, територіальні громади та держава;

- визначення додаткових правових запобіжників з метою унеможливлення протягом перехідного періоду придбання земельних ділянок сільськогосподарського призначення юридичними особами (крім держави і органів місцевого самоврядування та фермерських господарств), іноземними громадянами та іноземними юридичними особами;

- удосконалення порядку безоплатного отримання у власність земельних ділянок сільськогосподарського призначення із земель державної і комунальної власності;

- підвищення ефективності контролю самоврядних організацій за земельними відносинами, сприяння державою створенню системи громадських об'єднань громадян України - власників земельних ділянок сільськогосподарського призначення на територіях окремих сільських населених пунктів, об'єднаних територіальних громад, регіонів і держави, визначення законодавством надання їм необхідних повноважень для забезпечення належного громадського контролю за обігом земель, ефективністю їх використання, зміни цільового призначення, захисту прав власності на землю;

- надання органам місцевого самоврядування права з урахуванням пропозицій громадських об'єднань власників земельних ді-

лянок окремих сільських населених пунктів або об'єднаної територіальної громади, встановлення на території цієї громади граничного розміру землеволодіння в однієї фізичної особи для товарного виробництва сільськогосподарської продукції;

- створення Державної спеціалізованої земельно-іпотечної установи для здійснення регулювання відносин із кредитування сільськогосподарських виробників на умовах іпотеки (застави) земель сільськогосподарського призначення;

- визначення механізмів викупу державою земель сільськогосподарського призначення у банків унаслідок невиконання позичальниками зобов'язань із повернення кредитів, отриманих на умовах іпотеки (застави) земель, встановлення запобіжників для регульованого обігу зазначених земель сільськогосподарського призначення на умовах, визначених законодавством; визначення механізмів розрахунку ринкової вартості земельних ділянок сільськогосподарського призначення для використання їх як застави при земельно-іпотечному кредитуванні суб'єктів господарювання;

- створення сприятливих економічних умов для залучення і використання іпотечних кредитів власниками земельних ділянок для додаткової купівлі та/або оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення в межах, визначених законодавством, граничних обсягів з метою організації сільськогосподарської підприємницької діяльності;

- визначення механізмів продажу на умовах розстрочення платежів земель сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності та земель, що перейшли у державну власність внаслідок викупу у банків, застави земель через невиконання зобов'язань позичальниками по кредитах, або внаслідок набуття державою у власність земель, отриманих в інший передбачений законодавством спосіб;

- право на придбання таких земельних ділянок фермерськими господарствами, а також селянськими господарствами з метою перетворення їх у фермерські господарства.

Висновки. Усі вищенаведені фактори повинні передувати запровадженню ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, визначати поведінку його складових, вписуватися в його вимоги.

Нині ефективне використання потенціалу аграрного сектору України заслуговує на особливу увагу, адже освоєння ринкової системи господарювання своєю невизначеністю впродовж тривалого періоду лише гальмує розвиток ринкових земельних відносин в інтересах селян та сільських громад, головною метою якого є становлення ефективного господаря на землі.

Подальша розбудова вітчизняної моделі аграрної політики повинна враховувати особливості й сучасні тенденції розвитку аграрного сектору і сільських територій, вивчаючи та використовуючи кращий світовий досвід. Це дасть можливість сприяти реальному забезпеченню продовольчої незалеж-

ності країни через процес запровадження ринку землі.

Першочергово це стосується тих, хто може бути суб'єктом ринкових земельних відносин. За визначенням усіх проживаючих і працюючих на землі людей, вони повинні мати перше право на неї. Ті, хто хоче бути такими, повинні довести це право: проживати в даній місцевості терміном не менше 5 років, мати навички у вирощуванні сільськогосподарської продукції чи догляду за худобою, знати як розпоряджатися отриманими доходами відповідно до закону.

Отже, щоб стати власником землі, треба на ній проживати і працювати. Це є визначальним при організації земельних відносин у запровадженні ринку землі.

Список бібліографічних посилань

1. Андрійчук В. Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013. № 1. С. 3-15.
2. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Нові методичні підходи до вдосконалення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2016. № 2. С. 22-28.
3. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери : наук. доп. / за заг. ред. акад. НААН П. Т. Саблука. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 342 с.
4. Підлісецький Г. М., Могилова М. М. Удосконалення переоцінки основних засобів аграрного сектору в системі їх відтворення. *Економіка АПК*. 2010. № 12. С. 41-47.
5. Проблеми реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі / [Я. К. Білоусько, В. О. Бурилко, В. О. Галушко та ін.] ; за ред. Я. К. Білоуська. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2007. 216 с.
6. Рекомендації з розроблення Дорожньої інвестиційної карти розвитку аграрного району / за ред. Я. М. Гадзала, П. Т. Саблука. Київ : Аграр. наука, 2017. 148 с.
7. Федоров М. М. Земельна реформа і розвиток ринку земельних відносин. *Економіка АПК*. 2011. № 7. С. 55-60.
8. Формування ринків матеріальних ресурсів АПК / за ред. Г. М. Підлісецького. Київ : ІАЕ УААН, 2001. 428 с.
9. Гадзало Я. М., Гладій М. В., Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Модернізація державної політики розвитку аграрної сфери України: виклики, шляхи вирішення : монографія. Київ : Аграр. наука, 2020. 380 с.
10. Шпичак О. М. Рівень цін земель сільськогосподарського призначення - запорука ефективного функціонування їх ринку. *Економіка АПК*. 2018. № 3. С. 38-43.
11. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / пер. з англ. В. Старка. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. 242 с.
12. Pryor F. L. Market economic systems. *Journal of Comparative Economics*. Vol. 33, 2005. P 25-46.
13. Salter, W.E.G. *Productivity and Technical Change*. Cambridge University Press, Cambridge.

References

1. Andriichuk, V.H. (2013). Ahropromyslovi formuvannia novoho typu v konteksti stratehii rozvytku vitchyznianoho silskoho hospodarstva [Agro-industrial formation of a new type in context of the strategy of development of domestic agriculture]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 3-15 [In Ukrainian].
2. Mesel-Veseliak, V.Ya. & Fedorov, M.M. (2016). Novi metodychni pidkhody do vdoskonalennia normatyvnoi hroshovoi otsinky zemel silskohospodarskoho pryznachennia [New methodological approaches to improving the normative monetary valuation of agricultural land]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 22-28 [In Ukrainian].
3. Sabluk, P.T. (Ed.) (2011). *Orhanizatsiino-ekonomichna modernizatsiia ahrarnoi sfery: nauk. dop. [Organisational and economic modernization of the agricultural sector: scientific report]*. Kyiv: NNTs IAE [In Ukrainian].
4. Pidlisetskyi, H.M. & Mohylova, M.M. (2010). Udoshkonalennia pereotsinky osnovnykh zasobiv ahrarnoho sektoru v systemi yikh vidtvorennia [Improvement of revaluation of fixed assets of the agrarian sector in the system of their reproduction]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 41-47 [In Ukrainian].
5. Bilousko, Ya.K., Burylko, V.O., Halushko, V.O., et al. (2007). *Problemy realizatsii tekhnichnoi polityky v ahropromyslovomu kompleksii [Problems of implementation of technical policy in the agro-industrial complex]*. Ya.K. Bilousko (Ed.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
6. Hadzalo, Ya.M. & Sabluk, P.T. (Eds.) (2017). *Rekomendatsii z rozroblennia Dorozhnoi investytsiinoi karty rozvytku ahrarnoho raionu [Problems of implementation of technical policy in the agro-industrial complex]*. Kyiv: Ahrar. nauka [In Ukrainian].
7. Fedorov, M.M. (2011). Zemelna reforma i rozvytok rynku zemelnykh vidnosyn [Land reform and market development of land relations]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 55-60 [In Ukrainian].
8. Pidlisetskyi, H.M. (Ed.) (2001). *Formuvannia rynkiv materialnykh resursiv APK [Formation of markets for agricultural material resources]*. Kyiv: IAE UAAN [In Ukrainian].
9. Hadzalo, Ya.M., Hladii, M.V., Sabluk, P.T., & Luzan, Yu.Ya. (2020). *Modernizatsiia derzhavnoi polityky rozvytku ahrarnoi sfery Ukrainy: vyklyky, shliakhy vyrishennia: monohrafiia [Modernization of the state policy of development of the agrarian sphere of Ukraine: challenges, solutions: monograph]*. Kyiv: Ahrarna nauka [In Ukrainian].
10. Shpychak, O.M. (2018). Riven tsin zemel silskohospodarskoho pryznachennia - zaporuka efektyvnoho funktsionuvannia yikh rynku [Level of agricultural land prices is the key to the effective functioning of their market]. *Ekonomika APK*, 3, pp. 38-43 [In Ukrainian].
11. Shumpeter, Y. (2011). *Teoriia ekonomichnoho rozvytku: Doslidzhennia prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidsotka ta ekonomichnoho tsytku [Theory of economic development: research on profit, capital, credit, interest and the economic cycle]*. V. Stark (Trans.). Kyiv: VD "Kyievo-Mohylianska akademiia" [In Ukrainian].

12. Pryor, F.L. (2005). Market economic systems. *Journal of Comparative Economics*, 33, pp. 25-46 [In English].

13. Salter, W.E.G. (n.d.). *Productivity and technical change*. Cambridge: Cambridge University Press [In English].

Sabluk P.T. Urgent steps for consideration when implementing market land relations

The purpose of the article is to reveal directions and a content of work on the immediate introduction of the agricultural land market into the farming practice, considering the possibilities and expediency of using basic provisions to create necessary conditions for the introduction of market land relations.

Research methods. In the research process were used the following scientific methods: dialectical methods (for the formation of urgent factors, which form a prerequisite for the introduction of the agricultural land market); the systematic approach (for determining directions for land reform); the abstract and logical method (for outlining possibilities for introducing the agricultural land market in Ukraine).

Research results. The expediency of determining prerequisites for the introduction of the agricultural land market was substantiated. It has been noted that a process of identification and activation of the possible land market can be implemented only after establishment of all requirements and features for participation of residents of Ukraine and foreigners in this transformation process. It has been proved that the decisive factor in the organization of land relations in the introduction of the land market should be the granting of a priority right of land ownership to permanent residents of a rural settlement in the territory of which the relevant land plots are located.

Elements of scientific novelty. The sequence of works preceding the agricultural land market (at the macro level and along the entire management vertical), the role and place of the price factor, commercial self-assessment were determined.

Practical significance. The proposed approach is advisable to apply when solving an issue of the introduction of the agricultural land market circulation in the current situation. In particular, it is applicable for potential subjects of the land relations market, that are all people living and working on the land who must have the priority right for land. Figs.: 1. Refs.: 13.

Keywords: agricultural land market; land as goods; land resource; price regulation; commercial in-house settlement; owners of land relations.

Sabluk Petro Trokhymovych - doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS, academician-secretary of the department of agricultural economics and food, National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (9, M. Omelianovycha-Pavlenka st., Kyiv)

E-mail: economuaan@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-8037-9545>

Саблук П.Т. Неотложные меры для учёта при введении рыночных земельных отношений

Цель статьи - раскрыть направления и содержание работы по неотложному введению рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения в практику хозяйствования, рассмотреть возможности и целесообразность формирования необходимых условий для эффективного и прозрачного рыночного оборота земель.

Методика исследования. Использованы диалектические методы с целью формирования основных факторов, служащих предпосылкой для введения рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения; системный подход с целью определения направлений организации дальнейшего проведения земельных трансформаций; абстрактно-логический метод для определения возможностей введения рынка земель в Украине.

Результаты исследования. Обоснована целесообразность определения предпосылок введения рыночного оборота земель и субъектов земельных отношений в Украине.

Элементы научной новизны. Определена последовательность действий, которые предшествуют введению рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения (на макроуровне и по всей вертикали управления), роль и место в этих процессах ценового фактора, коммерческого хозрасчета и др.

Практическая значимость. Этот подход целесообразно применять в настоящее время, когда решается вопрос введения рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения. Первоначально это касается тех, кто может стать субъектом рыночных земельных отношений, то есть всех проживающих и работающих на земле людей, которые должны иметь первое право на землю. Илл.: 1. Библиогр.: 13.

Ключевые слова: рынок сельскохозяйственной земли; земля - товар; земельный ресурс; ценовое регулирование; коммерческий внутривладельческий расчет; земельные отношения.

Саблук Пётр Трофимович - доктор экономических наук, профессор, академик НААН, академик-секретарь Отделения аграрной экономики и продовольствия Национальной академии аграрных наук Украины (г. Киев, ул. Михаила Омеляновича-Павленко, 9)

E-mail: economuaan@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-8037-9545>

Стаття надійшла до редакції 12.01.2020 р.

Фахове рецензування: 14.01.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Саблук П. Т. Невідкладні заходи для врахування при запровадженні ринкових земельних відносин. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 126 – 134. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002126>

Sabluk, P. T. (2020). Nevidkladni zakhody dlia vrakhuvannia pry zaprovadzhenni rynkovykh zemelnykh vidnosyn [Urgent steps for consideration when implementing market land relations]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 126 – 134. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002126>

* * *